

451

4151

(६) भीतः

(17) *अभिजात*

and

बापा

— જાતને સંબોધન —

પ્રિયદર્શન ! પરમાત્માને અનુભવવો છે ? આત્માની સમજને વ્યવહાર કરવી છે ? આદર્શને અમલી બનાવવો છે ? પોથીમાંના પરમાર્થને પળપળ જીવનપથે ઉતારવો છે ? અનન્ત વિરોધમાં રહેલા એક સૂક્ષ્મતમ સદૃજ અવિરોધનો સાક્ષાત્ કરવો છે ? જીવનની પરિપૂર્ણતા માણવી છે ? મુખ સિવાય બીજું કશું નથી એ માણવું છે ? તો તો ગીતાને શરણે જા.

સૌમ્ય ! કર અને જો નો પરચો જોવો છે ? હાથમાંના કંકણનાં દર્શન કરવાં છે ? સ્વર્ગની કે વાંતની નહીં—જગતી જીવતી કામધેતુ પાળવી છે ? કષ્ટપશુ કે ચિન્તામણી—કાષ્ટપનિક નહીં—વાસ્તવિક બપે છે ?—તો ગીતાનો ખોળો ખુંદ

બ્રહ્મા ! ભવરોગ પીડે છે ? ભવરોગ તો અનન્ત ક્ષયરોગ છે ! બ્રહ્મા ! રખે ગમરાતો ! રખે સદૃશપુટી અબ્રહ્મ કે સુવર્ણવસંતમાલતીની શોધમાં ભટકતો ! જો ! પ્રેમના અનુપાનમાં ગીતા મુદિકાની માત્રા લે. લાવા ! તારો ભવરોગ મટશે. તારા સાથીનો ભવરોગ મટશે તારા અનુવાયીનો ભવરોગ મટશે. અરે ! તારા દર્શનમાત્રે—સ્મરણમાત્રે જગત નિરાશય બનશે !

પ્રિયાત્મન ! ડર લાગે છે ? રખે ડરતો અદ્વૈતામૃતચર્ષિણી ગીતામાતાન ! ખોળામાં ખેસ. તેના હૃદયના પ્રેમસ્પર્શમાત્રે તારી ડાડર ઉતરી જશે. તું મૃત્યુજય યદ્યશ ! ચંકા થાય છે ? બ્રહ્મા ! ચંકાજ તારો શત્રુ છે ! ચંકાનો સંહાર કર અને ગીતાનું શરણું લે.

પ્રિય ! પ્રિય-વિયોગે ઝુરે છે ?—તો ગીતા એ તારા પ્રિયનમનો પ્રેમપત્ર છે. એનું પળપળ પારાવર્ત્ય કર. તું—પ્રેમિન માટે એમાં બ્રહ્માએ આત્મ-વિનોદ સંઘર્ષા છે. સંદેશ કેહાવ્યો છે ! બ્રહ્મનાં અખૂટ અરણ્યં વદાત્મ્યાં છે ! સમન્વય છે એ પત્ર ? એની તો સમાધિલાપા જ હોયને ? એ તો બ્રહ્માનાં અખૂટ મૌનની મધુમધુરી વાણી છે. સમન્વયું એ પત્ર ? જો.

“એ તને-શરીરને જીવનની સંધ્યાકાળે પણ મળવાનો જ છે એવો એમાં કોણ છે, એ આવે છે. તો હૃદયનું આગર્થું સાફ કર. તેના પર પખાળવા પ્રેમનાં ગંગાજળ તૈયાર રાખ. સમાધિનાં આસન પાથર. જ્ઞાસના આવકાર રખે બૃલતો. એનાં નામનાં મધુરાં ગીત ગા. લાવનાં અર્ધ્ય તૈયાર કર નવોદાનું હૃદય લાવ. સુકૃતનાં પુષ્પોની માળા બનાવ. હૃદયોદ્ઘાસનાં ચંદન આણુ. પ્રેમનાં પીરસણુ તૈયાર રાખ. તેની પ્રતીક્ષા કર-કુમાર હૃદયે. તારો પ્રિયતમ જડ નથી-શાશ્વો છે. દાદો નથી-હુંકારો છે; નીરસ નથી-સગસ છે. નિર્લપ નથી-દયાર્થુવ છે, તેની પ્રેમવ્રતાને જીવવાની તારી તાકાત નહીં હોય એક વખત તેને જોશે કે પછી અનન્ત યુગો તારી પાંપણુ નહીં મીચાવ! આપની ગંગા જમના નહીં સુકાય! જ્ઞાસની મધુરપ નહીં વીસાવ! પછી તો તું માહતુ અને તે પાણી તું મકાર અને તે અન્ન. એ કૃષ્ણચંદ્રની જ્ઞાસ મદ્રિકા ચણના તુ નહીં ધરામ! જો જો દો. વિયોગ તો ક્ષણજીવી છે. સયોગનો સુયોગ અનન્ત છે.”

-આ છે એ સદેશનું કાવ્ય. તો એ પ્રેમપત્રનાં જ વાગોલક્ષણાં કાં નહીં કરે? એનાં જ મનન કાં નહીં કરે? એનાં જ ધાવન કાં નહીં કરે? જીવ! તારે માટે તો એણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે-નમે મક્તઃપ્રણયતિ; પ્રતિજ્ઞાને પ્રિયોડતિ મે-તું તેનો પ્રિય છે! તો પછી શંકા શી?

ખાણુ!-પરમપ્રેમ અને ઘડાધી-જ-

-“सर्वधर्मान् परित्यज्य तमेकं शरणं व्रज-”

-હો, તાત! એક વખત પણ સહજનાથી તેને કહેને કે-

“त्वन्मनास्तव भक्तोऽस्मि त्वद्याजी त्वां नतोऽस्म्यहम्”

-સંસ્થાધી એટલું કહે ને જો સામેથી અવાજ આવે છે કે નહીં કે-

“वहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः?”

પ્રિયામન! તને આ સંજોધ્યું! અને તારાથી લિત કોણુ?-

ૐ તત્ સત્.

વાપી
ગીતા જયંતી
૯-૧૨-૫૧

}

નલિન મ. કાદ

જેમના ઔદાર્યે આ પુસ્તકનું પ્રકાશન
સરળ થયું છે તે
વલ્લભાહનિવાસી મૌજન્યમૂર્તિ

શેઠ શ્રી નારણદાસ દીકાભાઈ ઠાપારા
(હાલ • મુળમં)

—: અર્પણ :—

જેમણે સૌતું બહુ જ ચાહું છે, અને બને તેટલું

બહુ જ ક્યું છે, લોકોપયોગી કાર્યોમાં જે

યથાશક્તિ અક્રાય કરવા તૈયાર જ રહ્યા છે,

તે ગીતામેથી, સૌજન્યશીલ

વલસાડનિવાસી શ્રેષ્ઠશ્રી

નારણદાસ કીકાભાઈને

કૃતજ્ઞભાવે

સરનેહ

સ

મ

ર્પ

ણ

શેઠ શ્રી નારણદાસ ક્રીડાભાઈ વલસાડવાળાના જીવનની આછી રૂપરેખા

મીયુત નારણદાસનો જન્મ ગણદેવીમાં અને માતાપિતાએ ધંધાએ ૧૯૫૨માં વાંસદા રોટના પ્રતાપનગર ગામે વસવાટ કર્યો. જન્મ આજથી આમરે ૬૦ વર્ષ ઉપર થયો. સામાન્ય શિક્ષિતા માતાપિતાને ત્યાં બાળપણ વિતાવ્યું. એકત્ર કુટુંબ એટલે કુટુંબનો જથ્થો વધારે હતો, કુટુંબની અંદર રોડ સારો અને શ્રી નારણભાઈની કુટુંબ વાસસહતા એટલી છે કે, પોતાના પિતાએ એકત્ર કુટુંબની બારનાથી જે રીતે ધન સંસાર ચલાવ્યો તેજ ભાવનાથી આજે પણ પોતાના કુટુંબની વાત પોતાની પાસમાં ગણી એકત્ર કુટુંબનો સાચો સિદ્ધાન્ત સમજી અને ધારી રહ્યા છે. માતાપિતાની શિક્ષિતા સામાન્ય, અને જગતમાં વસવાટ કરેલા, મૂળ તો એઓ ગણદેવીના પણ ધંધાએ પ્રતાપનગર વસાવી નવા સનીપરજમાં પિતૃજન્ય વાળા ખડકીનો ભરતલનો ધધો કરી પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરતા, તેમથી પોતાની સ્વતંત્ર જીવિકાથી ભરતલ ધધાના મોટા વિકાસ માટે બીવીમેળ આપ્યા અને ત્યાં એમને જોઈતી સફળતા ન મળવાથી પોતાનો વિચાર મુખ્યત્વે જેવા વિશાળ ક્ષેત્રમાં સાદસ કંવાનો થયો, હાથમાં એમનું મિત્રમંડળ એક હતું. તે ગણિતની અદર સુધારકો તરીકે તે જમાનામાં કામ કરવાની પ્રતિ રાખતુ હતું. તે મિત્રમંડળની સાથે ગણિતશાસ્ત્રની નમરે એક ઉદ્યોગકેન્દ્ર સ્થાપતું અને ગણિતના કારીગરોને તેનો લાભ આપવો એ આ મિત્રમંડળની ભાવના હતી, એ મિત્રમંડળમાં એ તમન્ના ધરાવનાર નવસારીના શ્રી. નારણ લાલાની પેઢીના સચાલક શ્રી શ્રીજીભાઈભાઈ, પારડીના સ્વ શ્રી. ગીરધરલાલભાઈ, ગણદેવીના શ્રીજીભાઈ દાણાવાળા અને અન્ય બીજા ગણિતભાઈ ઉપરાંત પગગણિતના સાથીદારો હતા. એમના બધાના પ્રયત્નોથી મુખ્યત્વે ઉદ્યોગનું એક સાદસ હિન્દ ખટન ફેક્ટરીના નામથી ચાલુ થયું અને તેમાં હીક પ્રગતિ કરી, પણ તે જમાનો એટલે પહેલી લડાઈના પરિણામે ઉદ્ભવેલી આર્થિક આવીનો જમાનો હતો, તેમાં દેશીક ભાગીદારો જેઓ પરગણિતના હતા અને કપનીને લિમિટેડ કરવામાં તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો પડ્યો જેના લીધે, તેમથી આર્થિક સંક્રામણ આવવાથી એમાંથી એ સધળા ભાઈઓથી દૂર થવાનો પ્રસંગ ઉભો થયો અને તેઓએ મુખ્યત્વે પોતે સ્વતંત્ર ધધો પિતૃજનની બાલકી-કળ્યા બનાવવાનો આર્થિક સંક્રામણની અવરધમાં શરૂ કર્યો. મુડીદારની વચ્ચે માણસ ન્યારે હોય છે ત્યારે કારીગર માણસનું કેટલું સોળણ ચાપ છે એનો પૂરો અનુભવ પૂર્યો હોય તો

આજે પણ શ્રી નારણભાઈને પૂછી શકાય છે અને જ્યારે એ એમના અનુભવો, જીવનનો તારે આપણે આશ્ચર્યમાં ગરકાવે, યદ્યપે હીએ. એટલે આર્થિક સંકટમય, વેપારીની કારીગરને ઊંચે ન ચડવા દેવાની વૃત્તિ આ બધાએ એમને અનેક સુખ દુઃખમાંથી પસાર થવું પડ્યું. અનેક કડવા પ્રસંગોએ એમને જીવનમાંથી કંટાળી જવાના પ્રસંગોમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે. અને વિદ્યાર્થીમાંથી પોતાની ધીરજ, ખંત અને કુનેહથી એમને સમય વિતાવવો પડ્યો છે. ફટલાક પ્રસંગોએ તો આખા કુટુંબને કાશની ચિંતા, સાંજની ચિંતાઓના આગ્રા હરો પણ શ્રી નારણભાઈની ધીરજ અને કુનેહને ધન્યવાદ છે કે તે તેમણે દસતે મુખે, કોઈ સ્વજનને પણ ખચર નથી પડવા દીધી અને જ્યારે જુઓ ત્યારે આનંદભર્યું મુખડું, જોષ શક્તિએ એ એમના સુઃખદુઃખમાં ખમેખલા મિલાવનાર હોય તો એક એમના સાથ અને નિખાલસ સહોદર નાનાભાઈ શ્રી લાલુભાઈ અને એમનાં સદ્ગુણી પત્ની અ. સૌ. લક્ષ્મીબેન ભાઈશ્રી લાલુભાઈએ અનેક પ્રસંગે પોતાના ભાઈ, સાથે, સહકાર દેજ્યો. મોટાભાઈની આગ્રા એ પ્રભુ આગ્રા સમજ એમણે ઉદાર દીધે તેમાં સાથ આપ્યો છે અને આજે પણ એજ રીતે સાથ આપી રહ્યા છે અને એમના પત્ની અ. સૌ. લક્ષ્મીબેન જેઓએ નારણભાઈના જીવનમાં જ્યારે પણ દુઃખના દિવસોના આવરણો એમના જીવનને ધેરી લેતા ત્યારે પત્ની ધર્મ બળવતાં પોતે ભણેલા ન હોવા છતાં એક સ્ત્રી તરીકે પતિ પ્રત્યેની દરેક ફરજ ન ચૂકતા અને સમજદારીપૂર્વક વ્યવહારીકિતાપૂર્વક પોતાનો ધરસંસાર ચલાવ્યો છે અને સ્વજનને યા પતિને પણ ધરના દુઃખની વાતો નાથુવા દીધી નથી. આવા પત્ની અને નાનાભાઈના સહકારે એમણે પોતાની સંસાર-નોકા અનેક સુખદુઃખો વેડી-ચલાવી અને આજે જીવનના પાછલા વર્ષે કંઈક સુખ અને આનંદના કિનારે લાગ્યા છે. દુઃખ પાછળ સુખ આવે છે એ ન્યાયે અનેક કંઈની-આર્થિક અને સામાજિક સાધના પછી શ્રી નારણભાઈ આજે સુખના દિવસો જોઈ રહ્યા છે. પોતાને પુત્ર ન હોવા છતાં કોઈ ગતની ગ્હાનિ વિના પોતાના ભાઈ ભત્રીજાના બાળકોને આજે પણ પોતાના જ પુત્ર ગણી એ વર્તે છે અને લાડકોડ લડાવે છે. એમને એ પુત્રીઓ છે. પ્રભુએ આજે આર્થિક મુંઝવણોમાંથી એમને છગાર્યો છે. સુખના દિવસો છે છતાં કુટુંબ વત્સલ સ્વભાવમાં વ્યવહારિક સ્વભાવ, કે પોતાની રહેણીકરણીમાં જરાએ ફેર નથી. જેઓએ આજથી વીસ પચ્ચીસ વર્ષ પૂર્વે એમના દુઃખી દિવસોમાં એમને જોયા હશે, તેઓ આજે સુખી દિવસોમાં એમને જુએ તો જરાપણ એમની રહેણીકરણી અને સ્વભાવમાં ફેર ન જોઈ શકે. એવું

એકધારે, સાદું નિરભિમાની અને વ્યવહારિક ધાર્મિક વૃત્તિવાળું જીવન આજે તેઓ માગી રહ્યા છે. પ્રભુએ એમને લક્ષ્મી આપી છે, એનો સદુપયોગ પણ કરી રહ્યા છે. એમની પાસે કોઈ કઠીંગર જાય છે પોતાના જીવનની સુખ-દુઃખની વાત કરે છે, ત્યારે પોતે એક કઠીંગર તરીકે શું સદન કરવું પડ્યું છે તેનો ખ્યાલ કરે છે અને પોતાથી જનની મદદ કરી તેને દસને મુખે વિદાય દે છે, કોઈ વિદ્યાર્થી, કોઈ શાનિજન કે કોઈ પરજન એમના હારે બ્યારે પણ જરૂર પડે જાય છે નો ખાલી હાથે નથી જતો. કોઈક ને કોઈક મનનું સાંત્વન અને આર્થિક સદાય મેળવીને જ જાય છે. જ્ઞાન ઉત્તતિની ભાવના એમને દીસે છે જ્ઞાતિના જાળકેને વિદ્યાભ્યાસ માટે, નિર્ધન રોગીની માવજત માટે એઓ હમેશા તૈયાર હોય છે. પોતાથી જનની સદાય કરી, તેને ઉત્તેજન આપે છે. પ્રભુ ! આવા ઉદાર અને નિખાલસ સમાજ ઉપયોગી સજ્જન શ્રી, નારણભાઈને દીર્ઘઆયુ આપો અને જીવનમાં સારાં કામો કરી માનવધર્મ બજાવવાનું કાર્ય કરવા શક્તિ આપો એજ પ્રાર્થના.

ગણદેવી.

મોહનલાલ ઝીજાભાઈ દામ્યાવાલા

[ગૂજરાતની સેવામાં વર્ષો પૂર્વે ગીતાશ્રવણ ધર્મ દત્ત. ગીતાશ્રવણને અંતે પ્રશ્નાવલિ-ગીતાજ્ઞના પ્રત્યેક અધ્યાયના ઉપર પ્રશ્નાવલિ પણ છપાઈ હતી. ગીતામનન એ પ્રશ્નાવલિના જ ઉત્તર રૂપે છે. પ્રભુકૃપાએ, ગીતામનન આ રીતે અહીં પૂરું થતાં, 'ગીતાધ્યાન' અને 'ગીતાદર્શન' પણ ગૂજરાતની સેવામાં ધરવા નહીં પ્રયાસ કરવામાં આવશે. ગીતાપ્રેમીઓને ગીતામનન આસ્વાદનનક થઈ પડશે એવી આશા.]

શ્રી ગીતા મનન

આયુષ્માન્ ભાર્ગ,

આપનો પત્ર તથા ગીતાજ્ઞના પ્રત્યેક અધ્યાયને લગતી પ્રશ્નાવલિ મળ્યાં. આપે લખ્યું છે: કેટલાક સવાલો છે જ નારિતક જેવા કદાચ લાગશે. પણ દેવામાં અનિચ્છાએ પણ ને સ્ફુરે જ, તેને દાખી દઈ જાણે સમાધાન થઈ ગયું હોય એવો ટોંગ કરવો તે કરતાં તો નારિતકતાનો આરોપ વહેલી સેવો એમાં વધારે સત્યનિષ્ઠા છે. આપની આ વૃત્તિ સાથે હું સદમન હું ધરાએલાને જોઈને ભૂખ્યો પણ જો ઓડકાર ખાઈ પોતે ધરાયો છે એમ ખતાવે તેથી તેની ભૂખ ભાંગતી નથી, એવી વૃત્તિ રાખવામાં આત્મવંચના છે. નૈતિક નબળાઈ છે, કદી પણ ભૂલ્યાપ ન ખાનાર ઇશ્વરને 'ભૂલ્યાપમાં' નાંખવાનો માણસનો બ્યર્થ પ્રયત્ન છે. ત્યાં સુધી હૃદયમાં સ્વાભાવિક, તત્ત્વના નિઃશક અનુભવમાંથી તત્કાળ પેદા થતું સમાધાન ન પેદા થાય ત્યાં સુધી, જેને સાચી જ્ઞાસા ઉપજી છે, તેના જિજ્ઞાસુના હૃદયમાં, અચાર નવાર શંકાઓ અને પ્રશ્નવર્ષિ જન્મે જ. એવું જો ન થાય તો તેવા માણસનામાં તત્ત્વને અનુભવના માટે સંવેગ નથી, તીવ્ર તમજા નથી. ઊંડે ઊંડે પણ તત્ત્વજ્ઞાન એ એક વિનોદનો જ વિષય છે એવી મોદથી વીંધાએલી વૃત્તિ છે, એમ સિદ્ધ થાય. આથી સાચા જિજ્ઞાસુના પ્રશ્નો અને શંકાઓ નારિતકતાને સમર્થિત કરતા નથી. ઉલટું, હૃદયના ઊંડાણમાં સુમેલી દમઈ રહેલી

પાર્શ્વિકતાનો એ ઉપર આવવાનો સળવળાટ સમજવો. એ સળવળાટમાં
 ત્યના પ્રાકટ્યની પૂર્વજ્ઞિતા સમજવી. વળી તત્ત્વજ્ઞાન એટલું નબળું નથી કે
 કે પ્રત્નો અને શંકાઓની ઝડીઓના આધારથી ધવાઈ જાય, તત્ત્વજ્ઞાન જે
 તત્ત્વજ્ઞાન જ છે તેો તે, પ્રત્નો અને શંકાઓનાં જગમગાં જગમગાં આક્રમણને
 રહેલાથી સમાવી શકે છે. દીવાની જ્યોતિ જે જ્યોતિ જ છે તેો પછી
 જગમગત્તા અધારથી એ ન જ ડરે. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન, કાળામાં કાળાં,
 સ્થાનકમાં સ્થાનક, દર્શનરોષકમાં દર્શનરોષક, હડીલામાં હડીલા, અધારાંને એ
 બગાડે જ. વળી ધ્રુવર સર્વવ્યાપી હોવાથી કોઈ નાસ્તિક હોઈ શકતું નથી સિધ્ધ
 વસ્તુને કોઈ ટાળી શકતું નથી. સત્યને સ્વીકારો કે ન સ્વીકારો તે તો રહેવાનું જ.
 કેમકે કોઈના સ્વીકાર-અસ્વીકાર ઉપર તેના પોતાના-સત્યના અસ્તિત્વનો આધાર જ
 નથી. એ તો સ્વયંસિધ્ધ છે. આથી અમુક નાસ્તિક છે એવી સમજ રાખવી
 અને તેનો પ્રચાર કરવો એ યોગ્ય હાલમાં માયુસનું યોગ્ય શાસ્ત્રપણ છે. આથી
 તત્ત્વજ્ઞાન જાણકાર તો યમદેવની માફક પોતાને પ્રશ્ન પૂછનારને ઉત્તેજન
 આપતાં સહર્ષ કહેશે કે “ત્વાદૃશ્, નો મૂયાત્ નચિકેતઃ ! પ્રષ્ટા—”
 હે નચિકેતા! તારા જેવા અમને પૂછનાર હજો યોગ્ય પ્રશ્નોદારા ઉપજેલી
 શક્યોતે યોગ્ય ઉત્તરોદારા સમાવવી અને એ રીતે હૃદયને સમાધાન આપવું
 એ જ તો મનન છે

પ્રત્નોત્તરમાં મનન ક્યાં છૂપાયું છે તે પણ રહેજ બતાવું અવશ્ય
 પડીતું પગથીયું છે તે મનન. શ્રવણમાં સાંભળવા યોગ્ય તત્ત્વનું, જિજ્ઞાસુ
 હૃદયે, કેવળ શબ્દ અને અર્થની દૃષ્ટિએ શ્રવણ જ આવે છે. માંભળવા
 યોગ્યને સાંભળ્યા બાદ મન તેના ઉપર અનેક પ્રકારના તર્ક વિનર્કો કરે છે,
 કેમકે એક વસ્તુનું મથાર્થજ્ઞાન થતાં પહેલાં તેના વિષે જેટલા વિદ્યેષી ઉંતા
 હોય તેટલા બધાનું નિરાકરણ કયો સિવાય મથાર્થ જ્ઞાન સુરિયર થતું નથી.
 એક વસ્તુને જેવાની અનેક દૃષ્ટિઓ હોઈ શકે છે. તે તમામ દૃષ્ટિઓ દ્વારા તે
 વસ્તુને સમજી અને વસ્તુને અધીન, સાચી અને અખાધિત દૃષ્ટિ કષ્ટ છે તે
 નક્કી કરવી રહી આ વસ્તુને લગતી અને વસ્તુને અધીન દૃષ્ટિને નક્કી
 કરવાની પ્રક્રિયા એટલે જ મનન છે. પહેલી દૃષ્ટિએ જેતાં વસ્તુની તરફેણમાં
 અને તેની વિરુદ્ધમાં અનેક હકીકતો દેખા રે છે. તે પૈકી વસ્તુની તરફેણવાળી
 હકીકતનો માનસિક સંચય અને વસ્તુની વિરુદ્ધ જતી હકીકતોનો, માનસિક,
 ન્યાયપૂર્વકનો ત્યાગ જિજ્ઞાસુએ કરવો જ રહ્યો. આ માનસિક, ન્યાયપૂર્વક,
 વસ્તુની તરફેણમાં-આવતી ખીનાઓનો સ્વીકાર અને વિરુદ્ધ જતી ખીનાઓનો
 ત્યાગ એટલે જ મનન છે. પ્રશ્નદ્વારા વસ્તુને લગતી પણ વસ્તુથી વિરુદ્ધ

ખીના પ્રકટ થાય છે. ઉત્તર તે વિરુદ્ધ ખીનાનું નિરાકરણ આપી વસ્તુને અધીન અને અનુકૂળ ખીનાનો રદીઓ આપે છે અને એ રીતે વસ્તુને લગતા અમાધિત ગુણને માટેની ભૂમિકા રચી દે છે. આપણી સામે ગ્રહેષી સૃષ્ટિ એ કાર્ય છે. કેમકે એનામાં કાર્યના ધર્મો પ્રતીત થાય છે. કાર્યનું કારણ હોવું જોઈએ. આથી સૃષ્ટિનું પણ કારણ હોવું જ જોઈએ. પ્રશ્ન થાય કે સૃષ્ટિનું કારણ શું હશે? સ્વભાવથી જ સૃષ્ટિ પેદા થતી હશે? કે પછી પ્રકૃતિ સૃષ્ટિનું કારણ હશે? કે પ્રકૃતિથી પણ કોઈ બીજું જ સૃષ્ટિનું કારણ હશે? સૃષ્ટિના કારણ તરીકે શત્રુથી માંડીને તે પ્રકૃતિ સુધીના બધાંય કારણો આવીને મન આગળ ખડાં થાય છે. બુદ્ધિપૂર્વક, આ બધાં કારણો ન હોઈ શકે, એ બધાંથી એનું કારણ કોઈ જુદું જ છે અને અમુક જ કારણ હોઈ શકે છે એવો, વિકલ્પોને દૂર કરી, સાચાં કારણને વળમનારો જે નિશ્ચય તે મનન છે. આથી પ્રશ્નના આકારથી અમુક આસ્તિક છે કે નાસ્તિક છે એવો પૂર્વગ્રહ બાંધી લેવો જરૂરી નથી. આ કારણે તમારે રહેજે મુંઝાવવાની જરૂર નથી. આટલા પ્રસ્તાવ પછી આપના પ્રશ્નોના ઉત્તર ઉપર આવીશ.

પ્રશ્ન: ૧:—લગાઈનું હિમ વાતાવરણ બ્યારે ચોમેર ફેલાયું હતું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને માટે ગીતાછનો અને પ્રશાન્ત ચિત્તે સંમિલનવા યોગ્ય ઉપદેશ આપવો અને અર્જુનને માટે તે ઝીલવો શક્ય હતો કે કેમ?

—જે દૃષ્ટિબિંદુથી વ્યાસ લગવાને મહાભારતને જગત આગળ ધકેલે છે તે દૃષ્ટિબિંદુ જે લક્ષમાં આવે તો આ પ્રશ્ન ટળી જાય. મહાભારત એ કેવળ ઐતિહાસિક ગ્રંથ જ નથી. ઇતિહાસનાં મહાન પાત્રોને આધાર તરીકે લઈને, તેમના દ્વારા, મહર્ષિ વ્યાસજીએ, એક મહાન પ્રશ્નના આંતર જીવનના જટિલ પ્રશ્નોને હંમેશાને માટે ઉકેલવાનો મહાભારતમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. આથી ઐતિહાસિક ખીનાઓ એમાં અગત્યની નથી. એ ખીનાઓને—પીઠ તરીકે સ્વીકારી તે દ્વારા પ્રકટનું જીવનનું દર્શન એ મહત્વની ચીજ છે. આથી કુરુક્ષેત્રનો ભારતીય મહાસંગ્રામ એટલે ફક્ત સૃષ્ટિ નિમિત્ત માત્ર છે. પાંડવો અને કૌરવોને આગળ કરીને વ્યાસજીએ માનવ હૃદયમાં આવતા દેવી અને આસુરી ભાવોના સનાતન સંગ્રામનો ચિતાર અને રહિયો આપવા ગીતાછમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. આ મહત્વની દૃષ્ટિ જે આપ ધ્યાનમાં રાખશો તો પછી આ પ્રશ્ન એ પ્રશ્ન નહીં રહે.

વળી શ્રીકૃષ્ણ જે પરમાત્મા જ છે તો તેને માટે કશું અશક્ય નથી કેમકે પરમાત્મા અમુક ન કરી શકે એવું જે તે પરમાત્મા જ છે તેમ.

મંબવતુ નથી. અને ગીતાના કૃષ્ણજી તો પરમાત્મા સિવાય બીજું કશું હોઈ શકતું નથી. ગીતાજીના અનેક શ્લોકો આ વાતનાં સાક્ષી છે. દા. ત. યોગ ક્ષેમં યદ્વાચ્યહં—આ પ્રતિજ્ઞા પરમાત્મા સિવાય બીજું કોઈ કરી ન શકે અને પાળી પણ ન શકે.

આ ઉપરાંત આ ધર્મપ્રધાન સંગ્રામ હતો. અને ધર્મપ્રધાન સંગ્રામમાં, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આ જાતનો ઉપદેશ આપે અને અર્જુન તે ક્રીડે એવી શક્યતાનો ઈનકાર ન થઈ શકે.

પછી ગીતાજી જે ગીતખતો મારે છે તે જ શીખવાની જો વૃત્તિ હોય તો પછી ગીતા જેવા વાતાવરણમાં સ્થૂરી-વગેરે પ્રશ્નો કેવળ ગૌણ જની જાય છે કોઈ પણ ઇવનમયના બહિરંગણ પરિણમી ઉપર મૂકાતો વધારે પડતો ભાર એ બહિર્ભૂખ યુગની આત્મવચક, અને પરિણામે આત્મધાનક મનોદશા છે. ગણગીતાજી અને કુરાળ ભણસ આંખાવાડીમાં જઈ આંખનાં ડાળપાદકાં ગણવામાં નકામો વખત ન ગુમાવે. કરી અને તેની અંદર રહેલો રસ જ તેની નજરનું એક માત્ર લક્ષ્ય રહે છે.

આ જાડી વિષયો વિચારતાં જે વાતાવરણમાં ગીતાજીનું સ્થૂરણ થયું તે વાતાવરણ અતિ યોગ્ય હતું એટલું જ નહીં પણ એ સિવાયનું વાતાવરણ હોત તો કદાચ ગીતાજીની સ્થૂર્તિ માટે યોગ્યતમ પ્રમંગ વ્યાસજીને ન માંપડ્યો હોત.

પ્રશ્ન ૨:—ધૃતરાષ્ટ્ર તો જાણતા જ હતા કે કૌરવપાંડવોનું કુરુક્ષેત્રમાં વિશ્વન સ્થાઈતે માટે જ હતું તો પછી “મારા અને પાંડુના પુત્રોએ શું કર્યું?”—એ પ્રશ્ન કેમ કર્યો?

ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રપ્રેમમાં અંધ હતા. તેના વિવેકનેત્ર ઉપર ગાઢ પડળ આવી ગયાં હતા. છતાં તે છેક અનાર્થ ન હતા. અંતરથી તેને આ કુટુંબ કલેશ અને તેમાંથી ઉદ્ધવેલી લડાઈ પસંદ ન હતાં. લોકને એ અટકાવી શક્યા ન હતા. છતાં તેનું અતર આ કલેશથી નારાજ તો હતું જ. છેલ્લી પળે પણ જાણે કાઈ એવું બને કે જેથી આ સંગ્રામ અટકે અને પિતરાઈ-ઓમાં સમાધાન થાય એવી એની આંતરવૃત્તિ હતી. એટલે દૂખતો જેમ તણખલાંને પણ વળગે તેમ ધૃતરાષ્ટ્ર છેલ્લી દલે પણ એવી આશા સેવે છે કે જાણે આ કુસનાયક યુદ્ધ અટકી જાય! આ મનોદશાનું સૂચક પદ “ધર્મક્ષેત્ર” છે. કુરુક્ષેત્ર ધર્મક્ષેત્ર છે. અને એ ધર્મક્ષેત્ર હોઈને પાવનભૂમિ

છે. વખત છે ને એ પાવનભૂમિના. પ્રતાપે પિતરાઈઓની શુદ્ધિમાં, નિશ્ચયમાં અણુધાર્યો પસંદો આવે અને છેક છેલ્લી પગે પણ આ ખતરનાક લડાઈ અટકી જાય! આવી તેના અંતરમાં સંભાવના થયેલ હોઈને આ પ્રશ્ન ઉચિત છે.

પ્રશ્ન ૩:-દ્રોણાચાર્યને પોતાનાં અને પાંડવોનાં સૈન્યને ખતાવવા પાછળ દુર્યોધનનો શો આશય હતો?

દ્રોણાચાર્યને પોતાનાં અને પાંડવોનાં સૈન્ય-ખતાવતો દુર્યોધન એક કુશળ રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ તરીકે જાણીતો આવે છે. દરેક રાજનીતિમાં કુશળ પુરુષ આવા પ્રસંગે પોતાનાને ઉત્સાહ આપતો હોવો ઘટે. સામાના કરતાં પોતે સૌ રીતે શ્રેષ્ઠ છે એમ સિધ્ધ કરી આત્મવિશ્વાસને દૃઢ કરતો હોવો જોઈએ. અને તે ઉપરાંત આગળ પાછળના કેટલાક એવા પ્રસંગોને તે સ્પર્શતો હોવો જોઈએ કે જેથી સામાના ઉપર પ્રહાર કરવાની પોતાનાંને તમન્ના જાગે. દુર્યોધન પોતાના સરસેનાપનિને સૈન્ય ખતાવતી વેળા આ બધાય આશયોને સિધ્ધ કરે છે. પોતાના મૈનિકોને એ પાણી ચઢાવે છે. આત્મવિશ્વાસને દૃઢ કરે છે. “વ્યૂહાં દ્રુપદપુત્રેણ તથા શિશ્યેણ ધીમતા—” આમ કહી દ્રોણાચાર્ય અને દ્રુપદની વચ્ચેનું પૂર્વવૈરનું સ્મરણ કરાવી દ્રોણાચાર્યની પ્રસુપ્ત વૈરભાવનાને ઉશ્કેરે છે. વળી પોતાનું જળ અને સાધન પાંડવોથી ચડીઆતું છે એમ ખતાવતો છતાં દુર્યોધન પ્રતિપક્ષના જળની જસાય ઓછી કિંમત નથી આંકતો—એટલું જ નહીં, સામા પક્ષનું જળ થોડું રીતે માપીને પોતાના સૈન્યને ગાફેલ ન રહેવાનું અને લગ્નિભિષાત્રદત્તું ચોરેરથી રક્ષણ કરવાનું તે સૂચવે છે. આમ એક કાંકરે દુર્યોધન અનેક ઇષ્ટ પંક્તીઓને મારે છે.

પ્રશ્ન ૪:-ખન્ને મેનાની વચ્ચે પોતાનો રથ સ્થાપવા લગવાનને અર્જુનને શા માટે કહ્યું? શું તે જાણતો ન હતો કે કૌરવ સૈન્યમાં તેને કોની કોની સાથે લડવાનું છે?

પોતાને કોની સાથે લડવાનું છે તે અર્જુન ન જાણતો હોય એમ કેમ ખતી શકે? જરૂર તે જાણતો જ હતો. પરંતુ જ્યારે તે લગવાનને ખન્ને લશ્કરોની વચ્ચે પોતાનો રથ ઉભો રાખવા કહે છે ત્યારે ગીતાના શ્રવણ પહેલાનું તેનું આક્રમક માનસ તે રબૂ કરે છે. એની એ અકકડના જરૂરી હતી, સૂરજના તાપમાં ખરડની માફક એ અકકડતા આગળ ઉપર પીગળી જવાની છે. વિશ્વરૂપના દર્શનથી પાણી પાણી થઈ મથેલો અર્જુન જે સોદામણો

લાગે છે, તેનું કારણ આ અકસ્તા છે. આ અણુનમ અકસ્તાનો વિરોધી બાવ પૂર્ણ નમ્રતા છે. આથી વિશ્વરૂપ દર્શને નરમથેંસ થઈ ગયેલા અર્જુનના દર્શનમાં જે કાવ્ય છે તેનો આનંદ લેવા આ અકસ્તાનું પ્રદર્શન પૂર્વભૂમિકામાં જરૂરી છે.

વળી કુશળ સેનાનાયક માટે પોતાના અને પારકાના ન્યન્યનું પણ માપી સેતું જરૂરી છે. આધર્મીઆ કરવા ક્વચિત્ આવરણક હોય, હંમેશાં નહીં. આથી અર્જુન પોતાને કોની સાથે રણમાં ઝઘમવાનું છે એ જે પહેલેથી જ જાણી લેવા ઈચ્છતો હોય તો તે ઉચિત જ છે.

પ્રશ્ન પા:-અર્જુન તો પહેલેથી જ જાણતો હોયો જોકે કે આ યુધ્ધ એ તો પિતરાઈઓની વચ્ચે જ છે, મગા વહવાઓની વચ્ચે જ છે. તો પછી આજ પ્રમગે તેનું હૈયુ સારે ખેલથી કેમ ઉભરાયુ ? તેને ગમગીની આવવાનું ચોક્કસ કારણ શું ?

અર્જુન જાણતો તો હતો જ કે આ લડાઈ ભાઈ ભાઈની વચ્ચે જ છે, છતાં આજ સુધી કદી નહીં તે આજે જ એને ખેડ થઈ આવવાનું ચોક્કસ કારણ છે. આજ સુધી પણ કૌરવ અને પાંડવો વચ્ચે અવારનવાર હમકણાં તો થયાં જ કરતાં હતાં. પણ તે બધામાં પોતાના કુસનો અને સ્વજનોના પૂર્ણનાશનો આવો ભાવિ સમગ્ર અને ભરંકર ચિતાર તેને જણાયો ન હતો. આ વખતે તો એક જ જગ્યાએ તેણે સમસ્ત કુળને કાળનો કોળીઓ થઈ જવા તત્પર જોખું ખીજ પણ ખાકી રહ્યું ન હતું. આજ પહેલાં કુસનાશમાં તૂટકતા જણાતી હતી, આજે એકી વખતે સંપૂર્ણ નાશનો પ્રસંગ તેની મનોનજર સમક્ષ ખડો થયો. જેની સાથે જીવનભર લીલીચક્રા અનુભવી, ધૂપછાંવમાથી પસાર થવા નેના પક્ષકર્માં સંહાર થવાનો અને તે પણ પોતાના નિમિત્તે એ ખ્યાલે અર્જુનનું આપું હૃદય જો ખેદયુક્ત થાય તો તો કેવળ માનવસુવલ દર્શન છે. અર્જુન અનાડી તો હતો જ નહીં. વળી આ બધાંની પાછળ સોલ પણ એક પ્રેરક હેતુ હતો. સોભને તેની દાનવી સંતનિ સાથે છૂટો થયેયો અને કેર પ્રવર્તાવતો જોઈને અર્જુનના સારિવક હૃદયને આંચકો લાગે એ સમગ્રથ એવી ચીજ છે. ધર્મ અને ન્યાય અર્જુનના પક્ષે હતાં છતાં ધર્મ અને ન્યાયનું પ્રસ્થાપન અને સમર્થન તો સંહાર દ્વારા જ ને? અને સંહાર પણ કોનો? સ્વજાયોનો જ. આથી આજ સુધી તો નહીં પણ આજે આવો સમગ્રપણે, પોતાની જ નજર સામે પોતાને જ હાથે થવા સર્જિત જે ભાવિ દાનુષ્ય સંહાર તેના માનસ દર્શન

માત્રે અર્જુન ગમગીન થઈ જાય તો તેનો વાંક કોણ કહી શકે? અર્જુનની ગમગીનીનો કોર કર્તવ્યનિષ્ઠા અને અફર ત્યાંથી વિચારસરણિ આગળ ખસાવ ન થઈ શકે એ જૂદી વાત છે. પણ અર્જુનનું જેવું હૃદય હતું તેવા હૃદયવાળાને તો આવા પ્રસંગે ગમગીની થાય જ.

પ્રશ્ન ૬ :- કૌરવો વગેરે સ્વજનોને ન મારવા ઘટે-આવા અર્જુનના નિર્ણય-પાછળની મનોદશા કંઈ હતી?

સ્વજનોના વધમાં અર્જુને અનેક અમંગલો છપાયેલા જોયાં, તેમાં તેને કદપાણુ ન દેખાયું અને મનને લભાવે એવાં અપશુકનો જેમા હોય, જેમાં રહેજો મૃગળ ન દેખાતું હોય તે કર્તવ્ય તરીકે કેમ સ્વીકારાય? લડાઈને અતે કદાચ વિજય મળે, વિજયમાંથી સામ્રાજ્યદ્વારા ઔદિક સુખનાં સાધનો પ્રાપ્ત થાય પણ તે બધું અર્જુનને અપતુ નથી. કેમકે એ રાજ્ય અને એ ભોગ અરે! એ જીવંતર પણ મેલા, હિંસાત્મક ઉપાયથી મળે છે ને? મેલા ઉપાયથી મળતી સિદ્ધિ એ સિદ્ધિ જ નથી. સિદ્ધિનો આલાસ છે. અર્જુન પોતાને માટે મયે રાજ્ય કે ભોગ વગેરે ન સ્વીકારે પણ પોતાના ભાઈમાંકુને માટે તો તેણે તે મેળવવા રણાં-આવો કદાચ કોઈ પૂર્વપક્ષ કરે તો તેનો ઉત્તર પણ તેનું હૃદય પહેલેથી જ આપી દે છે જેને માટે આ રૌરવ દેનારો સંગ્રામ છે તે બધાં તો જીવન અને ધનને, કળના કુંડમાં હોમી દઈને, લેમાં છે તો પછી આ બધું કોને માટે? વળી જે યુગ્મને પ્રાપ્ત છે તેમને જ મારવાના? શિવ! શિવ! કદાચ કોઈ અર્જુન સમક્ષ એમ પણ દલીલ કરે કે આતતાપીઓને મારવામાં પાપ જ નથી અને કૌરવો તો આતતાપી છે, તો અર્જુન એમ મત્તક આપે એમ નથી. તેનું હૃદય એમ હબ્બે છે કે ભયે આનતાપીનો વધ શાસ્ત્રસંમત હોય. પણ કૌરવો કેવળ આતતાપી જ નથી. સ્વજનો પણ છે. આતતાપીને મરાય. -સ્વજનોને કેવી રીતે? આથી સ્વજનવધ તેને સુખકારક લાગતો નથી. વળી કૌરવોનું તો આખું જીવન જ અધાપાને વરેલું હતું. વિવેક સાથે તેમણે પહેલેથી જ છૂટાછેડા કર્યા હતા. આથી કૌરવો જે કુલદાપનો દોષ અને મિત્રદોહનું પાપ ન જોઈ શકે તો તે તેમને છાજે કેમકે તે તેમનું કુલવ્રત ગણુવા છીનાર જ હોય તેની છીનાર વૃત્તિને તો સંન્યાસી પણ દેવાનો માર્યો માફ કરે! પણ સંન્યાસી જે છીનાર વૃત્તિને વરે તો તેને તો છીનાર પણ માફ ન કરે. પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે આ જ તફાવત છે. અર્જુનની દલીલ છે કે પાંડવો આંધળા નથી, વિવેકી છે-એની તેમની પ્રતિષ્ઠા છે. એ પ્રતિષ્ઠાને માત્ર રાખવા પૂરતું પણ તેમનાથી તો ન લગાય. તેમનાથી પાપ ન થાય! આખી દુનિયા મયે જૂઠું જોયે પણ ગાંધીજી તો ન જ બોલાયા! આ ■ અર્જુનની મનોદશા.

પ્રશ્ન ૯ - કુલક્ષ્યથી પેદા થતા જે જે દોષો અર્જુને જોયા તે કયા ય્યા ?
એ દોષો સત્ય બીના છે કે હેમતા ? ગયેતા અર્જુનની ટ્રેણ બ્રાન્તિ જ છે ?

અર્જુને જે જે દોષો કુલક્ષ્યમા જોયા તે બ્રાન્તિ નથી તે સત્ય છે જે કલ્પના વાસ્તવિકતાથી વેગળી હોય તેમા બ્રાન્તિ હોય પણ જે વસ્તુને વકાદાર હોય તેમા બ્રાન્તિ ન સહજે કુલક્ષ્ય નાશ સાથે જે દોષની પરપરા અર્જુને મનોનેત્રથી જોઇ છે તે વસ્તુથી વેગળી નથી આથી તે સત્ય છે પહેલાં તો કુલક્ષ્ય એટલે શું તે જાણી સેતુ રચુ કુલક્ષ્ય એટલે કુલક્ષ્ય જે પરપરાગત આચારવિચારો તે આચારવિચારોના જાણમા પુરોનો નાશ સમાજની વ્યવસ્થા એવી છે કે એમા પ્રત્યેક કુટુંબ એ એક મહાશાળાની ગરજ સારે છે કુટુંબના વડિતો પોતાના કુટુંબમા વણપરપરાથી ચાલી આવતા રીતરિવાજો પોતાના વડિયો પાસેથી જાણે છે, અને વખત આ પે પોતાની જાવિ પેઢીઓને ને વારસામા આપે છે આમ જાતીય જીવનની સાંસ્કારિક એકતા પેઢી દર પેઢી જળવાઈ રહે છે એક સમસ્ત સરકારી જાતિના એકમ સમા આ કુલક્ષ્ય આચાર વિચારોનું શિક્ષણ નિશાળમા મળતુ નથી એને માટે તો કુટુંબ જ શાળાની ગરજ સારે છે આ કુટુંબશાળાના વડિતો જો નાશ પામે તો ખજી તેના બાળકો આ મહત્વના કૌટુંબિક શિક્ષણથી નચિત રહે આનુવંશિક અને જાતિના સરકાર ધનના પોષક અને વર્ધક એના આ શિક્ષણથી વેગળે રહેલા બાળકો કૌટુંબિક અને જાતીય આચારવિચારની શિટ પ્રશ્નલીઓથી અણબેટલા રહેતા હોવાથી સભવ છે કે મોટા થઇને સ્વદેશમા જ પરદેશી ધામ સ્વધર્મમા જ પરધર્મી થાય કેમકે તેમની પાસે શાસ્ત્ર દા જીવનના નિમાવક પરપરાપ્રાપ્ત આચારવિચારોનું નીરોગી અને પોષક વાતાવરણ હોતુ નથી આથી તેઓ આડા શટે અને અધર્મ તરફ વળે એ ખૂબ જ સંભવિત છે વડિતોનું સમજાવ ધન વારસામા ન મળતુ હોવાથી અને તે અરસામા રિવેકનુધિ મચી હોવાથી, આડે માર્ગે જે આઠ કુટુંબ બહી જાય તે સ્વાભાવિક છે આડે રસ્તે પડેતા કુટુંબમા સૌથી પહેલાં તો કુલીન સ્ત્રીતની હાનિ થાય છે અને જે જાતિનું સ્ત્રીત્વ દુષિત થાય તે જાતિનું અધઃપતન એકસપણે થાય છે એવો નિયમ છે કેમકે સ્ત્રી તો માતા-એટલે કે પ્રજાની નિર્માતા છે એક વખત સ્ત્રીત્વના ઉચ્ચ અંશેનું પતન થાય એટલે વર્ણ વિચાર અને આચરનો સકર અનિવાર્ય બને છે અને સકરતા એ સિદ્ધિ નથી પતન છે

વળી એક વખત વર્ણ અને સંસ્કારોની સંકરતા પ્રસરે, વિગૃધ્ધ જીવનનું ધોરણ અદૃશ્ય થાય અને વિવેકરહિત રીતિરીવાજોનું આચરણ થાય એટલે એ બધાંનું પરિણામ નરક જ આવે. નરક એટલે મટી જમ્યા અને આખું જીવન જ જ્યાં મંદુ યર્ષ જાય, દુર્ગતિ અને અધઃપતનથી ભરપૂર થાય ત્યાં નરક કોઈ મંદુ સ્થાન વિરોધ છે એ કલ્પના જ મૌલ્ય બની જાય છે. દુર્ગતિ જીવન જ મહાનર્ક છે.

આ ઉપરાંત વર્ણસંકર પ્રજાના પિતરો પડે છે, તેમને ખાવાપીવાનું પણ પ્રેમથી કે માનપૂર્વક મળતું નથી એ તો સિદ્ધ બીના છે. પિતરો એટલે સ્વર્ગસ્થ જ એવો અર્થ નથી. જીવતાં, અર્ધંગ અને વૃધ્ધાવસ્થાને લઈને બધી રીતે નકામાં યર્ષ ગયેલા કુલના વૃધ્ધ સ્ત્રીપુરુષોનું બાકીનું જીવન વર્ણસંકર પ્રજાના હાથમાં નિર્ભય નથી હોતું. લોહીનો માદ, પરંપરાનો સંબંધ ન હોવાથી, એવા પિતરો માટે વર્ણસંકર પ્રજાને હૈયાની લાગણી કે ભાવ પણ હોતો નથી. અને લાગણી કે ભાવ વગરનું આપેલું અન્નદાન કે જલદાન ન આવે તો તે સમગ્રાય એવી ચીજ છે. ભાવની ભડકી પણ સારી. ભાવ વગરનાં પકવાણ પણ વિપાત થાય ! આથી પિતરોની ઉત્તરાવસ્થામાં જીવનયાત્રા જો કટમયી નીવડે તો તે જીવન નરકનું જ બીજું નામ છે ! આમ વંશપરંપરાનો લોહીનો સંબંધ ન વહેતો હોવાથી જીવતા વૃધ્ધ પિતરોનું જીવન નરકમાર બની રહે તો તે આશ્ચર્ય નથી.

વળી એક કુટુંબ એ જાતિનું એકમ છે. ધણું એક સરખા આચાર, વિચાર, સંસ્કાર, રીતિરીવાજોવાળાં કુટુંબો મળીને એક જાતિ બને છે. આથી કુટુંબને લાગેતો આ દોષ સરવાળે જાતિને પણ સ્પર્શે અને પરિણામે સનાતન જાતિના ધર્મો પણ ઉખડી જાય છે. આથી જ કુટુંબના આનુષંગિક આચાર વિચારના ધર્મો નાખૂદ થાય છે તેના સભ્યોનો જીવતાં નરકમાં નિવાસ થાય છે એમ જ્યારે અર્જુન કહે છે ત્યારે તે એક દક્ષીકતત્ત્વ જ વર્ણન કરે છે. અને આથી અર્જુનની આ શ્રાન્તિ કેમ કહેવાય ? મૂળમાં આ વાત સત્ય છે.

પ્રશ્ન ૮:—“કુળમાં કોઈ બાકી ન રહે તેના પિતરો પડે છે”—આ સાચું છે ? પુત્રોના પિંડ ઉપર જ પિતરો જીવે છે ? શંકા તો એ છે કે પિતરો મર્યા બાદ પણ પુત્રોના પિંડો માટે રાહ જોઈને બેસી રહે છે કે પછી પિતરો અને શ્રાધ્ધ તર્પણને બદલે એક મોટી પ્રજા વંચના જ હિંદુઓએ ઉભી કરી છે અને પોલી છે ?

દેવો વિચિત્ર મર્તિ અથ તો બાકી રહેલા જીવતા પિતરો દુઃખી થાય
 એ સમયે એવી વાત છે. વળી પુત્રોના પિંડ ઉપર જ પિતરો હોય છે?—
 આ કૃત્યનાં કૃત્રી અમરની દરખા અને દર કરી સકાય એવી છે. બાકી
 કૃત્રી હવે પેતાના જ કૃત્રી પર હોય છે એ મૂળ સત્ય છે. પણ પિતરોને
 બહાને જે પુત્રોને મર્યાદા દેવાની તક મળતી હોય તો તે સ્વાર્થે પણ જતી
 કરી એમ નથી. ને કૃત્યનાં આત્માના અમરત્વમાં માનવી પ્રજાને માટે
 પિતરોનું અસ્તિત્વ નથી દરખા જ નથી. પણ એક મહા સત્ય છે. અને વળી
 આત્મા વાસનામુદિત ન થાય ત્યાં મુર્ખી પોતાના મહિમામાં રાગતો નથી,
 એવું માનવું મંજૂ પડી પવુ આત્મા રહે છે એમ માનવી પ્રજાને માટે
 સ્વાભાવિક છે અને આત્મા જે મંજૂ બાદ પણ રહે છે એવું ન્યાયપુરસ્ક
 રીતે સિદ્ધ થાય તો પછી પિતરોને કૃત્રીને પિંડ દેતા પુત્રને તે મૂર્ખ છે
 એમ ન કહી સકાય. કેમકે તે નો તેના પિતરો છે અને તેમને આપેલી
 શ્રદ્ધાજલિ તેમને પહોંચે છે એમ માનીને વર્તે છે. વળી જે વર્ણસંકર છે
 તેને ભાવનાનું મોહન ન સમજાય તો ને તેનો વાંક નથી. પિતાપુત્રના ગૂઢ
 પ્રેમસંબંધની કામળ લાગણી કેટલી રેશમી હોઈ શકે છે તેનો તેવાને ખ્યાલ
 પણ ન આવે. આ ઉપરાંત આશ્વ-તર્પણ વગેરેમાં આજ્ઞાસહની પ્રચલિત
 સ્મારકની લાવના પણ જોવી રહી. પ્રસિદ્ધ પુરુષનું પ્રજા જો મર્યાબાદ
 પૂતળું મૂકે તો સામાન્ય માણસના મરણ બાદ તેના પુત્રો તેને પ્રેમથી આ

તો પાણી અને દર્ભથી પણ સલામી શકાય એમ છે. એટલે સમસ્ત પ્રાણને
પહોંચી વળે એવા અને છતાં ભાવનાની જ જેમાં પ્રધાનતા છે એવા ઉપાયો
સમાજ વિધાતાએ શોધવા રહ્યા. અહીં તેની ગાથ છે. આથી દિંદુઓએ
આ એક પ્રજાવંચના હિતી કરી છે એમ કહેવું કે એવો પ્રચાર કરવો એ
નાદાની નદી તો પૈ બુદ્ધિની મંદતા તો ગણાય.

પ્રશ્ન ૯:—જેના કુળધર્મો નાશ પામે છે તેમનો નરકમાં વાસ થાય છે
એમ અજુન કહે છે તો એ નરક શું છે ?

નરકની આપણી પ્રચલિત કલ્પના ખૂબ જ ભયંકર છે. પુરાણોએ
એવાં અઘ્ઘાનીશ નરકોની કલ્પના કરી છે. તેનાં વર્ણનો પણ આંખ્યા છે.
પાપની પ્રખળ વૃત્તિને અટકાવવાનો આ એક ઉપાય આપણા વડવાઓને સૂચ્યો
હતો. ભયની સાહજિક વૃત્તિનો લાભ ઉઠાવીને જનતાને જને તેટલી પાપથી
વિમુખ રાખવા માટે, સ્વચ્છ વિચારની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય મણી શકાય એવી,
આ કલ્પનાની પાછળનો આરાધ્ય, શુભ મણાચા પણ આજના યુગને આ
વિચાર શોભા આપે એવો નથી. ભયની લાગણીનો આ જાતનો લાભ
ઉઠાવવાની વૃત્તિ કરતાં તો જનસમાજ સમક્ષ યાનનાં દારો ખુલ્લાં મૂકાય,
પ્રત્યેક જીવને કળવણી મળે અને પાપ એ કાપ નથી પણ પુણ્ય જ કાપ છે
એવી ભાવનાનું ગળથૂંથીમાંથી જ સિયન થાય અને એ રીતે ભયથી નહીં
પણ વિવેકથી જ પાપવિમુખ કરવાના ઉપાયો શોધાય એ હષ્ટ છે. તેમાં
આપણી પ્રગતિ છે. બાકી નરકનાં ભયંકર ચિત્રો સમાજ સમક્ષ રજૂ કરી,
સમાજને કામર ભયની મનોદશામાં રાખી રીખાવવો એ અયોગ્ય છે. અને
છતાં નરક જેવી ચીજ સમજી શકાય એમ છે. નરકનો મૂળ અર્થ દુર્ગતિ
થાય છે. અને દુર્ગતિની માતના તો માણસ માણસ હોવાથી જ ભોગવવા
તૈયાર ન હોવો ધટે. જીવતાં પરમાનન્દ ભોગવવાનો મૂકીને જે અધઃપતનમાંથી
પેદા થતા પાતનાઓને ભોગવે તેની અદેખાઈ ન થાય. અજુન જે નરકની
કલ્પના કરી રહ્યો છે તે પેલાં કુંભીપાક વગેરે નરકો નથી. એ તો જીવતાં
જીવત જો દુર્દશા ભોગવવી પડે અને તેમાં પણ હાથે કરીને તે દુર્દશાને
નોતરવામાં આવે તેનો ખરખરો કરે છે. અને નરકની આવી કલ્પના તો
કુદરતી છે.

પ્રશ્ન ૧૦:—સગાં વહાતાંઓનાં લોહી રેડીને રાજ્યભોગ મળે અને તેની
અજુનને જીવ આવે એમાં ખોટું શું ? અજુન શોક ન કરે તો શું તે
વેળા હર્ષવૃત્ત્ય કરે ?

કુળનો પિતૃદેહ થઈ જાય તો બાકી રહેલા જીવતા પિતરો દુ ખી થાય એ સમજાય એવી વાત છે નહીં પુત્રોના પિંડ ઉપર જ પિતરો જીવે છે- આ પ્રશ્નમાં રહેલી મનકની કલ્પના અને દરેક કરી સમજ એવી છે. બાકી દરેક જીવ પોતાના જ કર્મો પર જીવે છે એ મૂળ મત્ય છે. પણ પિતરોને બદલે જે પુત્રોને સ્વર્ગમાં કરવાની તક મળતી હોય તો તે સ્વાર્થે પણ જતી કરવી યોગ્ય નથી તે ઉપરાંત આત્માના અમરરૂપમાં માનતી પ્રજાને માટે પિતરોનું અસ્તિત્વ નથી કલ્પના જ નથી પણ એક મહા સત્ય છે. અને વળી આત્મા વાસનારહિત ન થાય ત્યાં સુધી પોતાના મદિમાર્ગ રાચતો નથી, એનું માનવું મરણ પછી પણ આત્મા રહે છે એમ માનતી પ્રજાને માટે આશ્વાસ છે અને આત્મા જે મરણ બાદ પણ ગ્રહે છે એનું ન્યાયપુક્ત રીતે સિદ્ધ થાય તો પછી પિતરોને ઉદ્દેશીને પિંડ દેના પુત્રને તે મૂર્ખ છે એમ ન કહી શકાય કેમકે તે તો તેના પિતરો છે અને તેમને આપેલી શ્રદ્ધાજલ્લિ તેમને પહોંચે છે એમ માનીને વર્તે છે વળી જે વર્ણમંદર છે તેને બાનનાતુ સોદર્ષ ન સમજાય તો તે તેનો વાક નથી. પિતાપુત્રના ગૂઢ પ્રેમમબધની કામળ લાગણી કેટલી રેશમી હોઈ શકે છે તેનો તેવાને ખ્યાલ પણ ન આવે આ ઉપરાંત શ્રાધ્ધ-તર્પણ વગેરેમાં આજ્ઞાકાણી પ્રચલિત રમારકની ભાવના પણ જેવી રહી પ્રસિદ્ધ પુરુષનું પ્રજા જે મર્યાબાદ પૂનઃ મૂકે તો આમાન્ય માણસના મરણ બાદ તેના પુત્રો, તેને પ્રેમથી અને શ્રદ્ધાથી અર્જન દેવા, પ્રજા જીવનમાં યુગોથી વણાઈ ગયેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે પિંડ દાન કરે એમાં આવ્યકો ખાવામાં અમો તમારા કરતાં વધુ બુદ્ધિશાળી છીએ એમ પ્રચાપિત કરવાની એકી મનોદશા નથી? પિતરો કુટુંબ પૂરતા તો માન્ય છે જ પ્રજાના મહાપુરુષોની જ્યન્તિ ઉજવાય તેમાં જો બુદ્ધિશાળીને તે મહાપુરુષોના ગુણગુણ જણાતા હોય તો પુત્રો તેમના પિતરો કે જે તેમના કુટુંબ પૂરતા અતિ અગત્યના હતા, માન્ય હતા, ઉપકારક અને પ્રેરક હતા, તેમને જો શ્રદ્ધાજલ્લિ આપે તો તેમાં ભૂલ ક્યા જેવી? માર્ગ એક પ્રજાજીવનમાં યુગોથી વણાઈ ગયેલી અમુક પદ્ધતિમાં ધૂમી ગયેલા મગ્ગ તરફ જો તમારો કચ્છાઈ હોય તો તે તો તમારા જોડે જ અને કદાચ તમારાથી પણ વધારે અમારામાં છે આથી પેટના વાકે કપાળને અણુજાળતી સગ્ગ કરવામાં ન્યાયભંગ છે આ દૃષ્ટિએ જોમો તો કદાચ તમને સમજાશે કે શ્રદ્ધા અને તર્પણ એ વચ્ચે નથી. પણ કૃત્ય પ્રજાનો કૃત્યના પ્રદર્શિત કરનારો એક ઉપાય છે સહેલો, સરો, સૌની પહોંચમાં આપે એવો અને કાંઈને પણ જો ઈચ્છા હોય તો મિના મહેનતે પહોંચી વળાય એવો છે કેમકે રમારકમાં તો કદાચ લાખો શ્વિયા જોઈએ, આમાં

તો પાણી અને દર્શથી પણ ચઢાવી શકાય એમ છે. એટલે સમસ્ત પ્રજાને પહોંચી વળે એવા અને છતાં ભાવનાની જ જેમાં પ્રધાનતા છે એવા ઉપાયો સમાજ વિધાતાએ શોધવા રહ્યા. અહીં તેવી શોધ છે. આથી હિંદુઓએ આ એક પ્રજાવંચના ઉણી કરી છે એમ કહેવું કે એવો પ્રચાર કરવો એ નાદાની નહીં તો યે બુદ્ધિની મંદતા તો ગણાય.

પ્રશ્ન ૯:—જેના કુળધર્મો નાશ પામે છે તેમનો નરકમાં વાસ થાય એમ અજુન કહે છે તો એ નરક શું છે ?

નરકની આપણી પ્રચલિત કલ્પના ખૂબ જ ભયંકર છે. પુરાણોએ એવાં અક્રૂનીશ નરકોની કલ્પના કરી છે. તેના વર્ણનો પણ આંધ્યાં છે. પાપની પ્રબળ વૃત્તિને અટકાવવાનો આ એક ઉપાય આપણા વડવાઓને સૂઝ્યો હતો. ભયની સાહજિક વૃત્તિનો લાભ ઉઠાવીને જનતાને બને તેટલી પાપથી વિમુખ રાખવા માટે, સ્વચ્છ વિચારની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય ગણી શકાય એવી, આ કલ્પનાની પાછળનો આશય, શુભ ગણાયા પછી આજના યુગને આ વિચાર શોભા આપે એવો નથી. ભયની લાગણીનો આ જાતનો લાભ ઉઠાવવાની વૃત્તિ કરતાં તો જનસમાજ સમક્ષ યાનનાં દારો ખુલ્લાં મૂકાય, પ્રત્યેક જીવને કેળવણી મળે અને પાપ એ કાપ નથી પણ પુણ્ય જ કાપ છે એવી ભાવનાનું ગળથૂંદીમાંથી જ સિંચન થાય અને એ રીતે ભયથી નહીં પણ વિવેકથી જ પાપવિમુખ કરવાના ઉપાયો શોધાય એ કષ્ટ છે. તેમાં આપણી પ્રગતિ છે. બાકી નરકનાં ભયંકર ચિત્રો સમાજ સમક્ષ રજૂ કરી, સમાજને કાયર ભયની મનોદશામાં રાખી રીખાવે એ અયોગ્ય છે. અને છતાં નરક જેવી ચીજ સમજી શકાય એમ છે. નરકનો મૂળ અર્થ દુર્ગતિ થાય છે. અને દુર્ગતિની યાતના તો માણસ માણસ હોવાથી જ ભોગવવા તૈયાર ન હોવો ધટે. જીવતાં પરમાનન્દ ભોગવવાનો મૂકીને જે અધઃપતનમાંથી પેદા થતી યાતનાઓને ભોગવે તેની અદેખાઈ ન થાય. અજુન જે નરકની કલ્પના કરી રહ્યો છે તે પેલાં કુંભીપાક વગેરે નરકો નથી. એ તો જીવતાં જીવત જો દુર્દશા ભોગવવી પડે અને તેમાં પણ દાયે કરીને તે દુર્દશાને નોતરવામાં આવે તેનો ખરખરો કરે છે. અને નરકની આવી કલ્પના તો કુદરતી છે.

પ્રશ્ન ૧૦:—સગાં વહાણાંઓનાં લોહી રેડીને રાજ્યભોગ મળે અને તેની અજુનને બિચ આવે એમાં ખોટું શું ? અજુન શોક ન કરે તો શું તે વેળા હર્ષનૃત્ય કરે ?

મગા રહનાના રુપિનથી ખરડાયેના ભોગો મળે અને તેની અનુનને
 જોઈ આવે એમાં કશું ખોટું નથી સામાન્ય સયોગોમાં તો જો એમ ન થાય
 તો અનુનના આપત્ત વિશે શકા સેવની પણ ધર્મ યજ્ઞ પડે અને આથી
 જ શકા થાય એ પણ મહાવે અને હર્ષનૃત્ય ન કરે એમાં જ માયુમાધ
 ગણાય ! પણ આ દિસાન આટલેથી જ પતનો નથી જીવનમાં એવા પ્રમગો
 કરવી શકાય છે, જ્યાં સ્વજન અને સ્વધર્મ પૈકી સ્વધર્મને જ પ્રથમ સ્થાન
 આપવું પડે જગ વધારે ખપટ કરુ માણુમ-જીવ જગતમાં આવે છે શાને ?
 નર્થો ઉત્તમ સ્વાર્થ સાધવા માટે જ એ આવેતો ગણાય નર્થો ઉત્તમ સ્વાર્થ એ
 આત્મદર્શન છે આ આત્મદર્શન દ્વારા સ્વધર્મનિષ્ઠા મળે છે વળી આત્મનિષ્ઠા
 પ્રણવવાનો માર્ગ, તે માર્ગ જનારાઓએ મ્હોં છે કે ક્ષુરસ્વ ધારા નિશિતા
 દુરત્યયા દુર્ગ પવસ્તત્ કચયો યદન્તિ-અત્રાની ધારા જેવો અણીધારો
 અને મુરકેલીથી ઝોળામાં એવો હોય છે-એમ ક્વિઓ-દત્તઓ મ્હે છે તો જ
 પ્રયોજને જીવનો આવતાર છે તે પ્રયોજન તેણે સાધવું કે નહીં ? જો
 સાધવું જ એમ નક્કી થાય તો તેની સિધ્ધિની સ મે મમે તેના કંઈ
 મધોગે આવે, મમે તેની દોર ફરજે આવે તો તે તેણે અદા કરવી કે
 નહીં ? જો પ્રયોજન જ સિધ્ધ કરવું છે તો પત્રી કોમળ કે કંઠોર જે કર્તવ્ય
 તરીકે આવીને ઉભું મ્હે તે તેણે કંઈ જ રહ્યું એ કર્તવ્ય હતી વેળા
 તેનું પરિશ્રામ સ્વજનોના નાતમાં આવે તો તે માટે પણ તૈયારી રાખવી
 મ્હી કેમકે સ્વજનો કરતા પણ સ્વજન ઉપધાર માટે જે કર્તવ્ય જ કરે તેનું
 પાલન વધારે ધર્મ છે કેમકે તેમાં તેનો ઉપધાર છે વળી જીવનને અ તે
 તો દરેક જીવે પોતાના જ કર્મનો દિસાન આપવાનો છે તે વખતે કાઈની
 પણ પ્રભુ આગળ સીધારસ ચાલતી નથી અને જો આજ આજ વ્યવસ્થા
 છે તો પછી જીવનકાળે દરેક જીવે પોતાના કર્તવ્યનો નિર્ણય અને તેનું
 પાલન નિર્મોહી યજ્ઞને જ કરવું પડે સગાવહાલાં પણ છેડે સહાય
 ન શકતા નથી 'દુ' કરતા માફ તાફ ઝોણ કિમતી છે છેવટે છેલ્લે દેનાર
 છે જે મ્હી છેલ્લ ન દે એવા 'હુ'ના કર્તવ્યદ્વારા શુદ્ધ ઉદ્ધાર માટે જે દૃષ્ટાન્ત
 છે તેણે નિર્મોહી યજ્ઞને કર્તવ્યનો જ નિર્ણય કરવો પડે છે તેના પાલનમાં
 દૃઢતમ નિષ્ઠા રાખવી પડે છે અને કર્તવ્ય પાલન માટેની દૃઢ નિષ્ઠા માણુસના
 મોહ-પોચા પ્યાનોડે મચક આપતી નથી અનુનને માટે સગા વહાલાનું
 સોહી રેડવું એ મુખ્ય ઝીજ ન હતી પણ કર્તવ્ય પાલન કરતા સ્વજનોનું
 સોહી રેડવું જ પડે એની અનિવાર્ય પરિસ્થિતિ પેલા યજ્ઞ હતી આ અનિવાર્ય
 પરિસ્થિતિ ઠાગે તો કર્તવ્યમાંથી જાણ થવું પડે અને કર્તવ્ય પાલન કરવા
 નય તો તેને અનિષ્ટ એવું સ્વજનોનું રુપિય રેડવું જ પડે આ પરિસ્થિતિમાં

કર્તવ્યને પચે જ દુઃખના કેળવતી જોઈએ. અને આથી અર્જુનને ઊંચ આવે કે શોક થાય તો પનુ તે ઊંચ કે ખરખરાનો વિષા ન હોય શકે—ન હોવો જોઈએ.

પ્રશ્ન ૧૨:—અર્જુનને મોહ થયો. તો તે મોહનું ચોક્કસ સ્વરૂપ શું છે? અર્જુનનો હોય કે કોઈ બીજાનો હોય—મોહનું સ્વરૂપ હંમેશાં એક જ હોય છે. હાં. તેનો વિજ્ઞાન વિવિધ હોય છે ખરો. મોહ શબ્દનો ધાત્વર્થ સમજતાં એવું સ્વરૂપ સમજતો મોહમાં મૂળ ધણ છે મુહ આથી મુહાતે=વિપરીતં પ્રતિપદ્યતે इति मोहः એટલે કે વિપરીત સમજ. અને આખું જીવન એ રમત જ તો છે સાચી અને ખોટી સમજની. જેને જીવનને લગતી કેવળ સાચી સમજ પ્રાપ્ત થાય છે તે જીવનનો નીરાગી આનન્દ બોગવી શકે છે. જેને ખોટી, અવળી, ઊંધી સમજ પ્રાપ્ત થાય છે તે જીવનનો નીરાગી આનન્દ ખોટો જોઈએ છે. સાચી સમજ જીવનના વેપારની અખૂટ કમાણી છે. ખોટી સમજ અપૂર્ણ ખોટ છે. માણસની રચના જોનાં બે વસ્તુ તેમાં ઉતરે અગત્યની સમજાય છે. એક તો શરીર અને બીજી આત્મા. આ બે પૈકી શરીરમાં બુદ્ધિ પર્યંતના તમામ તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે. આત્મામાં કરાની વધવટ થતી નથી એમા નથી કરાનો સમાવેશ થતો નથી, એમાંથી કરું કાઢી લેવાનું, શરીરથી માંડીને બુદ્ધિ સુધીના તત્ત્વોનો એ પ્રકાશક હોવાથી એ બધાંથી તથા એમના ગુણ ધર્મોથી એ અણુમોટયો રહે છે. આ બેમાં પણ માણસનું મૂળસ્વરૂપ આત્મા છે. અને સ્વરૂપે એ સદા હોનારો એવન કપ અને સુખરૂપ છે એટલે કે માણસનો આદ્ય સ્વરૂપે સરિચ્છાનન્દ છે. આનો અર્થ એ થયો કે જ્યારે માણસ સ્વરૂપે મગ્ધિચ્છાનન્દ છે ત્યારે એને જીવન કાળે જે અસન્ન, અજ્ઞાન અને દુઃખની પ્રતીતિ થાય છે તે ખોટી જ હોવી ધટે. એ પેલાં શરીર વગેરેની સાથેના કુસંજથી એને મળતી હોવી જોઈએ; એટલે કે તે દુષપાણીને બેમાં કરી નાંખતો હોવો જોઈએ. આત્મા અને શરીરના સ્વરૂપ અને ગુણધર્મોની મેજભેગ કરીને એ વર્તતો હોય તોજ તેને આ બ્રાન્તિ થાય! નહીંતર બીજોના નિવાસમાં રહેતો બ્રાહ્મણ બીજા કેવી રીતે ધર્મ જાપર બીજોના લાંગા સદવાસને લઈને બ્રાહ્મણ પોતાનું બ્રાહ્મણત્વ બૂધી જાય એ સંભવે પ્રશ્ન તેથી વસ્તુ-ગત્યા એ બીજા ધર્મ જતો નથી. શરીર વગેરેના જન્મોજન્મના લાંગા દુષ્ટિન સદવાસને લઈને આત્મા પોતે શરીર વગેરે છે એમ સન્નડપણે ખાતી જોમે, એ પોતાનો મૂળ સ્વભાવ બૂધી જાય એ સંભવે પણ તેથી તે વસ્તુગત્યા શરીર સ્વરૂપ બની જતો નથી. આત્મા શરીરથી જૂદો છે તેનાથી અસ્પૃશ્ય છે એ પ્રતિષ્ઠા બનાવવા તો

લગનાને મૃત્યુને ચોમેર ચગતુ મૃત્યુ છે। જો મૃત્યુ નહીં હોત તો આત્મા નામની વસ્તુ શરીર વગેરેથી ભિન્ન છે, તે જ અગત્યની છે, એ જ મૂળધાતુ છે અને મહાકિંમતી છે એમ ન સમજતા। બસ આ પારકા શરીર અને પોતીકા આત્માની મેળમેળ અને સેળમેળમાંથી ફળતુ અને મેળમેળ ઉપરજ દેહતુ જે વર્તન છે તેજ મોહ છે। મોહના મહિમાની ઉદારતા એટલે સસાર આત્માના મહિમાની ઉત્તરતા એટલે સદેહે વિદેહ મુક્તિ લોખંડ અને લાકડાની વેર જો સેળમેળ થઈ જાય અને લોખંડના વેરને જૂદો પાડવો હોય તો લોહસુખકનો ઉપયોગ કરવો, અગર તો તેમા અગ્નિ ચાપવો આત્મા અને શરીરના ગુણધર્મોરૂપી વેર જો સેળમેળ થઈ જાય અને તેમાંથી આત્માના તોટલા વેરને જૂદો પાડવો હોય તો પરમત્રેમરૂપી એટલે કે પરામર્શિન રૂપી લોહસુખકનો ઉપયોગ કરવો અગત્ય તો આ જ્ઞાનાગ્નિ ચાપવો। ખૂબ ઉપાયોની યોજના આત્માની લોખંડી રચને છૂટી પાડી દેશે આ સિવાય બીજી ગતિ નથી। અર્જુનના મોહતુ સ્વરૂપ આથી જૂડુ ન હતુ સ્વરૂપ દર્શન માટે સહાયકરૂપ જે સ્વધર્મ તેના આચરણ કરતા તેને સ્વજન મહાશુ વધારે શ્રેયસ્કર જણાયુ-સમજાયુ બસ આ મગજ એટલે જ મોહ છે

॥ इति विषादयोगः ॥

ॐ

॥ अथ सांख्ययोगः ॥

પ્રશ્ન ૧ -લગવાને કહ્યું કે 'કવખતે તને આ મોહ ક્યાથી ઉપજ્યો?' શું અર્જુનનો મોહ કવખતનો હતો? વળી એ મોહ 'અનાયજુષ્ટ, અસ્વચ્ચ' અને અખર્તિકર' છે એમ લગવાન કહે છે તો તે કેવી રીતે?

અર્જુનનો મોહ કવખતનો જ હતો એમા શંકા નથી 'કવખત' એ મૂળમા 'વિભ' શબ્દ છે તેનો પર્યાય છે વિયમ એટલે સમતા સિવાયનો એટલે કે જે સ્થાને જ્યાં કે પરાજયનો નિર્ધાર નથી, અર્થાત્ અત્યંત અસર સિવાયના સ્થાને તને આ મોહ ક્યાથી ઉપજ્યો? લગાઈ એ રમવા કે જમવાની તો જગ્યા જ ન હતી, લડવા માટે જ એમા તો આવજાની આશા રખાય, અને લગાઈતો અત કયા પક્ષને જ્યાં કે પરાજય આપશે એ શું કહેવાય?

આથી એકલુ વેળાએ સાપ કાઢવો, એ ક્વચિત્તો નહોં તો બીજુ શું? વળી અર્જુનનો મોહ અનાર્જુન હોતો એટલે કે આર્પણતિમાં ઉપજેલા કામ્યે પણ આજ સુધી ન સેવેલો એવો હોતો. સ્વકર્તવ્યમાં દરનિષ્ઠા આર્પણતિનો મુખ્ય છે. અર્જુન આર્પણતિનો છે. અર્જુન એમાંથી ચળવા મગિ છે. આથી કેટલેકે પણ આર્પ ચક્રને ન મેવેલો એવો જ એ મોહ કહેવાય, વળી સ્વધર્મનું આચરણ એ સ્વર્ગીય 'સુખનું' સાધન છે. જો એ આચરણ જ ન થયું હોય તો સ્વર્ગ ક્યાંથી સાંપડે? અને તે ઉપરાંત તેનાથી ઉત્ક્રુ વર્તે તો તે ઉત્ક્રુ વર્તન સ્વર્ગથી એટલે કે સ્વર્ગીય સુખથી વિરુદ્ધ એવું નારકીય દુઃખ જ દે. આથી અર્જુનનો મોહ પરિણામે અસ્વર્ગ્ય કહી શકાય. વળી સ્વધર્મચરણનું અનિવાર્ય ફળ છે તે ધોળા કીર્તિ છે. કીર્તિ સ્વચ્છ કર્મની સ્વયંભૂ કાન્તિ છે. જે 'સ્વધર્મનું' આચરણ ન કરે અને પરધર્મને વરે તેને કીર્તિ ન મળે અને અપકીર્તિ જડે એમાં શંકા શી? અને માણસ ઘર્ષને અપકીર્તિ તો મેળવવા જેવી ચીજ જ નથી! કેમકે વિવેક જે માણસનો જીવનમાં માપદંડ હોય તો તેનાથી સત્કર્મ સિવાય બીજું કશું થયું જ ન જોઈએ. માણસનું જીવન સ્વરૂપ સત્ છે એટલે કે તેનો આત્મા જ સત્સ્વરૂપ છે. એ સત્સ્વરૂપ આત્માનો પ્રકાશ સત્કર્મ દ્વારા પ્રકટે છે. અસત્ કર્મથી એ પ્રકાશ ઢંકારી જાય છે, અને આત્માનો દૈવી પ્રકાશ ઢાંકી દઈ આંધળા બનવામાં વિવેક ક્યાં છે? આથી આત્મા સત્ હોઈને માણસે સત્કર્મ જ કરવાં રહ્યાં. અને સત્કર્મનું ફળ સત્કીર્તિ છે અને આથી અપકીર્તિ મેળવવા જેવી નથી. અને તેથી ભગવાન અર્જુનના મોહમાં રહેલી અપકીર્તિ બતાવી તેને સચેત કરવાનો અહીં યત્ન કરે છે.

પ્રશ્ન ૨-સર્ગાવદાણને મારવા ન તૈયાર થનાર અર્જુનને ભગવાન “આ નિર્વીર્યતા તને છાજતી નથી, હૃદયની તુચ્છ નિર્જનતા છાંડ એમ શાને કહે છે? શું ખરેખર અર્જુનની તે વેળા નિર્વીર્યતા અને નિર્જનતા હતી?

સર્ગાવદાણને મારવાને માટે ભગવાન અર્જુનને પ્રેરતા નથી. પણ સ્વકર્તવ્યના આચારને માટે આગ્રહ કરી રહ્યા છે. અને આ સ્વકર્તવ્યનું આચરણ કરતાં નસીબસંયોગે સ્વજનોનો વધ અનિવાર્ય બને છે. આથી સર્ગાવદાણનું નિકંદન ન કાઢનાર અર્જુનને ભગવાન નિર્વીર્ય કે નિર્જન કહેતા નથી. પણ સ્વધર્મ તજવા તૈયાર થયેલા અર્જુનને એ વિશેષણો ભગાડે છે. અને સર્ગાવદાણ વચ્ચે આત્મા એટલે સ્વધર્મને ત્યાગવા તૈયાર થયેલ અર્જુનનું સ્વનેજ ઓણવાઈ ગયું એ સૂક્ષ્મ મોહની આત્મા ઉપર છાયાની જ

નિશાની છે. અને મોહનું લાલનપાલન, મોદને આપેલી મયક એ નિર્જાતાનું છે. નિર્ધારિતા જ છે. કેમકે વીર્યમાન આત્માનું જ છે. બલમાન આત્માનું જ છે. એ બલમાં અને વીર્યમાં જો સ્વેચ્છે છિદ્ર પડ્યું તો તે માણસને નિર્ધારિત જ કરે આથી સ્વજનોનો વધ એ મુખ્ય ચીજ ન હતી, સ્વકર્તવ્યનો ત્યાગ એ પ્રધાન હતો. અને આ દૃષ્ટિએ અર્જુનને આ વિશેષણ ભગવાન આપે તો ભગવાન નિર્દય કે ક્રૂર ન કહેવાય. ઉચ્ચતા તે દયાળુ ગણાય!

પ્રશ્ન ૩:-પૂજ્ય યોગ્ય મહાનુભાવ ગુરુજનોને મારી મોહી ખરડ્યા ભોગોનો ઉપભોગ કરવા કરતાં બીજા માગીને પેટ ભરવાનું અર્જુનને વધારે વિવેકી લાગે છે. તો પછી એમાં વિવેક વધ ક્યાં હતો?

બીજા વગેરે પૂજ્ય હતા. મહાનુભાવ હતા. ગુરુજન હતા-આમાં શંકા નથી. અને તેમને મારવા ખાતર જો તે મારવા તૈયાર થયો હોત, એ બધાંના લોહીનો જો એ તરસ્યો હોત, લોભને ખાતર જો એમનો વધ એને છટ હોત તો તો એમના લોહીથી ખરડાયેલા ઉપભોગો કરતાં બીજા માંગવી અર્જુનને માટે વિવેકી હરત. પણ એ બધાંને મારવા ખાતર, કે લોહી રેડવા ખાતર કે લોભનો ગ્રેયો અર્જુન ત્યાં નહોતો આવ્યો. લડતું એ એને માટે તે ક્ષણે કર્તવ્ય તરીકે આવીને ઊભું હતું. અને તે લડાઈનું પરિણામ લોહીની નીકમાં આવતું હતું. પરંતુ એને બદલે જો એ પરિણામ મિશ્રાન્ન જમવામાં આવ્યું હોત તો સંભવ છે કે અર્જુન બીજા માંગવા તૈયાર ન થાત! એટલે કે કર્તવ્ય, પરિણામ દરાએ કઠોર આવતું હોય તેને બદલે કામળ આવે, દુઃખ આવતું હોય તેને બદલે સુખ આવે, તો તે કર્તવ્ય છે એ માન્યતામાં રાગદ્વેષની સૂક્ષ્મ બચ્છાદારી છે. કર્તવ્ય જ્યારે કર્તવ્ય તરીકે આવીને ઊભે ત્યારે તેનો મહિમા રૂળમાં નથી, તેની વિના રાગદ્વેષે બળવણીમાં છે. આમ, કર્તવ્ય બળવતાં સ્વજનોનો સંહાર અર્જુનને અસલ લાગે અને તેથી તે બીજા માંગવાનું પસંદ કરે એમાં આંધળી બુદ્ધિને વધારે વિવેક સમગ્ર એમ અને પણ દેખતી બુદ્ધિને તો તેમાં વિવેકનો વધ જ દેખાવો બોધ્યો!

પ્રશ્ન ૪:-શું કરતું એનો નિર્ણય કરવામાં અર્જુનનું હૃદય નબળું નીવડ્યું અને તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને શરણે ગયો, તે વેળા એનો સ્વભાવ “કાર્પણ્યદોષ” થી હથેલી એમ અદર કહે છે. તો એ દોષનું સ્વરૂપ શું?

જ્યારે જ્યારે કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવામાં આપણી મતિ દુબળી થાય અને બીજો કાંઈ આરો ન રહે ત્યારે આપણે સૌએ નમ્રભાવે, નિષ્કપટ હૃદયે

હૃદય મંદિરમાં વિરાજતા, જીવનભરના સાથી, અંતર્યામિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સરજે જતું રહ્યું. તેની દયાની વ્યાકુળ હૃદયે પ્રાર્થના કરવી રહી. નમ્રતાથી ભરપૂર દીન હૃદયની વાણી, કરજામાગર વત્સલ ભગવાને ન સાંભળી હોય એવું બન્યું નથી. અજ્ઞાનનું અધારું ધોવાની શક્તિ કેવળ તેની જ છે. એટલું જ નહીં. જે જે હૃદય, તેનો હૃદયના સમગ્રમાત્રે જાણકની માફક પાલન પકડે છે તેના ઉપર કેવળ અનુકંપાને ખાતર, અજ્ઞાનમાંથી જન્મેલું અધારું તારા કરવાની તેની સનાતન પ્રતિજ્ઞા છે. વન છે. આથી હૃદય જળ મેળવવાની ઈચ્છાવાળો પ્રાર્થના કરે! અર્જુને કરી હતી અને તેને કર્તવ્યનો નીતરો નિર્ણય મળ્યો હતો. જે કોઈ અર્જુનની માફક કરશે તેને પણ માર્ગદર્શન મળશે જ. ભક્ત વત્સલ ભગવાનને સરજે અર્જુન કેમ ગયો તેની પાછળની મનોદશા આ છે.

હવે જે કાર્પણ્ય દોષના સ્વરૂપ વિશે આપ પૂછી રહ્યા છો તેનું સ્વરૂપ એ શબ્દના મૂળ અર્થમાં જ છૂપાયું છે. કૃપણસ્ય ભાવઃ કાર્યવ્યમ્—કૃપણનો ભાવ એટલે કાર્પણ્ય. તો કૃપણ એટલે શું? સૌક્રિક વ્યવહારમાં કૃપણ એટલે કંજૂસ થાય છે. વેડફાય તો ખમાય પણ પોતાના હિતને માટે પણ જેનાથી દ્રવ્યનો રહેજ ત્યાગ પણ ન ખમાય તે કંજૂસ આધ્યાત્મિક જીવનમાં પણ આજ અર્થનો અતિદેશ છે ઉપનિષદમાં માર્ગી યાત્રવત્કથને પૂછે છે: મહારાજ! બ્રાહ્મણ કોણ? અને કૃપણ-કંજૂસ કોણ? યાત્રવત્કથ જવાબ દે છે: હે માર્ગી! જે પરમેશ્વરને જાણીને આ દેહમાંથી પરવરે છે તે બ્રાહ્મણ. અને જે પરમેશ્વરને ન જાણી આ દેહમાંથી સંચરે છે તે કૃપણ! જસ. પરમેશ્વર હિતતમ છે. તેને માટે જે રહેજ પણ ત્યાગ કરવા અશકત તે કંજૂસ. ચોખ્ખી લાખ જન્મ મળ્યા! દરેક જન્મમાં કાયા મળી-ધન્વિયો મળી-મન મળ્યું અને મતિ મળી! તે વેડફાઈ ગયું તે ખમાયું. પણ મનુષ્ય જન્મમાં પણ તેણે પ્રભુ-પોતાને માટે હિતતમ એવા જે પ્રભુ-તેને માટે પણ તન-મન-વચન-મતિ કે બીજાનો રહેજ ત્યાગ ન કર્યો તે કૃપણ! માનવ દેહનું જેણે મૂલ્યાંકન ન કર્યું, તેને પોતાના હિતમાં પણ ન જ વાપર્યો-ઉડકું ખોદું મૂલ્યાંકન કરી જેણે દેહ વગેરેને વેડફી માર્યા તે દયાપાત્ર કંજૂસ નહીં તો બીજું શું? કર્તવ્ય કર્મનું આચરણ અર્જુનને માટે હિતતમ હતું-અને કોને માટે ન હોય?—તે કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવામા તે મેળો પડે, યુધ્ધ કે હૃદય બળનો અર્થ ન કરે, નિર્ણય માટે જોઈતું આત્મજ્ઞાન ન વાપરે અને મોહને પંપાળાને જાતને વેડફી મારવા અને બીજા માંગતી કરવા તૈયાર બને એ કાર્પણ્ય નહીં તો બીજું શું હોય? પોતાના કુલ્લિ હિત માટે પોતાની સમસ્ત જડ ચેતન સંપત્તિનો વ્યય કરવા, ત્યાગ કરવા, જે તૈયાર તે ઉદાર.

પ્રશ્ન ૭૧-ભગવાન કહે છે કે ન શોક કરવા ચોખ્ખો તું શોક કરે છે અને વળી તું પડિતાર્થના ભોલ ભોલે છે. બાકી પડિતો તો મર્યા જીવ્યાનો શોક નથી કરતા. તો કઈ સમજણને લઈને એ શોક ન કરવો ઘટે ?

ભગવાનનું આ કથન અત્યંત ઉચિત છે. જેનો શોક ન કરવો ઘટે તેનો એક બાણુ શોક કરવો અને બીજા બાણુ પડિતાર્થના ભોલ ભોલવા એ બંને એક જ ઠેકાણે અને એક જ વખતે અયોગ્ય છે. શોક અને પાંડિત્ય એ બંને પરસ્પર વિરોધી છે. જ્યાં શોક ત્યાં પાંડિત્ય હોવું નથી. જ્યાં પાંડિત્ય ત્યાં શોક સંભવતો નથી. પાંડિત્ય એટલે જ્ઞાનનો પ્રકાશ. શોક એટલે અજ્ઞાનનો અંધાર. કેમકે તત્ત્વનું વિવેચન અને તેને આતે જન્મેલી તત્ત્વમાં નિષ્ઠા એટલે પાંડિત્ય છે, અને તત્ત્વનું અવિવેચન અને તેને અંગે અતત્ત્વમાં નિષ્ઠા એટલે શોક છે. તો અજ્ઞવાણું અને અંધારું જેમ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક ઠેકાણે એકી વખત સંભવી શકતાં નથી તેમ પાંડિત્ય અને શોકનું સમજવું

વળી જે સાચે જ પડિત છે તે મર્યા જીવ્યાનો શોક કરતા નથી. કેમકે શોક કરવાનું કોઈ પ્રયોજન રહેતું નથી. પડિતાર્થનાં પણ મૂલ્ય આપવાં પડે છે. અને એ મૂલ્ય તે તત્ત્વની સમજને આચારની જૂમિમાં ઉતારવાની દૃઢ નિષ્ઠા છે. પડિત સમજે છે કે જે મર્યા જ છે તે કદી શોક કરવાથી પાછાં ફરતાં નથી. પડિત પડિત હોવાથી જ નિષ્કૂળ ક્રિયા કરે નહીં, મર્યા પાછળ શોક કરવો એ નિષ્કૂળ છે. તો જે ક્રિયા નિષ્કૂળ છે તેને સચળુ કદી ન કરે. વળી જગન્નિવૃત્તાનો આ કાષ્ઠો છે કે મર્યા તે મર્યા જ. તે કદી પાછા નહીં જ ફરે. આ કાષ્ઠો અફર છે. પડિત હોય તે આ અફર નિયમનો વિના કચવાટે સ્વીકાર કરી લે અને એને અનુકૂળ ચર્ચા જાય. કેમકે સત્ય નિયમનો અસ્વીકાર અને તેને પ્રતિકૂળ વર્તન કરવાથી તે સત્ય નિયમ અસત્ય બની જતો નથી કે આપણને અનુકૂળ ચર્ચા જતો નથી. પરિણામે દુઃખ અને કચવાટ જ રહે. આથી સાચી સમજવાળો માત્રુસ તો પ્રસન્ન ચિત્તે વિશ્વના ઋન નિયમોને આધીન થાય. અને આ સત્યારાધનામાંથી એટલે કે પાંડિત્યના આરાધનમાંથી આનન્દ જ ફળે છે. શોક ફળનો નથી. આમ મરેણાનો શોક વ્યર્થ હોવાથી જેમ કરવા ચોગ્ય નથી તેમ જીવતાનો શોક કરવો તો વળી બેરો વ્યર્થ છે. કેમકે જીવતાનો શોક કરવાને અવસર જ નથી. શોક તો વિયોગથી પેદા થાય. આ તો હજી જીવતો છે. તેનો, જીવતો હોઈને, હજી વિયોગ થયો નથી. તો વિયોગની કલ્પના માત્રથી શોક બની જઈ શકેલો કરી મૂકી એ માંદા મનની નિશાની છે. તો જે હજી આવીને ઊભું જ નથી

તેને 'ઓ આ પુ' એમ સમજીને કાઠુ એ પહિને માટે કેવળ અયોગ્ય છે આથી મરેલા કે હસતાનો શોષ વિચારસક નથી. તો જેની પામે ઉપર રાજવેલી નીતરી મમજ કે અને તેમાં અફર નિષ્ઠા છે તે પતિ છે અને તે મમજને આચારમા કિનારના મોઢા ઠપો નથી

પ્રશ્ન ૮.-આપણે જ્યાં જનમાળામાં દર્તા, વર્તમાનમાં છીએ, અને ભારિમાં દર્જી-મેમ ભગવાન મહે છે એ કેમ મને? એની પાળીતુ મહત્ત્વ શું છે?

'આપણે જ્યાં જનમાળામાં દર્તા, વર્તમાનમાં છીએ અને ભારિમાં દર્જી એમ જ્યારે ભગવાન કહે છે ત્યારે તેઓ પ્રાણીમાત્રના આત્માની અવિનાશિતા મનાવવા ચક્ર છે પ્રાણીમાત્રના દેહો કાચપગ્નિમાં દેહને કાગને અલીન થાય છે આ મને મારનો અર્થ ન થતો હોવાને લીધે એને કળા આધીન કરી શકતો નથી અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રમાં મે મુખ્ય થીએ છે એક તો દેહ અંગે ખીજે આત્મા તેમાં દેહ છે તે સદા વિનાશી છે અને આત્મા છે તે સદા અવિનાશી છે દેહ મરેલો રાખ્યો ગળાતો નથી આત્મા કોઈનો માર્યો મરતો નથી આ મને ચીજ જ એવી છે તેમાં જેમ દેહનો સ્વભાવ જ નાશ પામવાનો તે નિતેનો શોષ અયોગ્ય કે તેમ આત્માનો સ્વભાવ જ અવિનાશી તેમને તેનો શોષ કરવાનો અવસર નથી કેમકે દેહ અને આત્મા એ મેમાં પશુ પ્રાણીનું પોતાનું સ્વરૂપ તે આત્મા છે તો અત્મા અવિનાશી છે અને તે મૌનું પોતાનું રૂપ છે અને મૌને પોતાનું સ્વરૂપ દોષિતે તેનો કદી મરેલો વિયોગ થતો નથી તો પછી શોકને અવસર ક્યારે આથી આ અયોગ્ય તો ભગવાન એક મહાકિમતી શોષ ગ્રંથુ કરે છે પ્રાણીમાત્રના દેહની ફરજતી થવા કરે છ કેમકે તે વિષના લગતો નહા નિયમ છે પશુ એ દેહની ફરજતી માથે આત્માની ફરજતી કે અરૂપ પરિવર્તન થતું નથી આત્મા સદા એકરૂપ અને એકરૂમ ગ્રંથુ છે દેહના ગુણધર્મોનો તેને લેપ થતો નથી એ ધાતુ જ એરી છે અને જ્યાં વસ્તુનું સ્વરૂપ જ આવું છે ત્યાં એ એવું કેમ છે એમ તકરાર કરી એ યોગ્ય નથી વસ્તુની યથાર્થતાના સ્વીકારવામાં શુદ્ધિની શોભા છે તેના વિરસ્મરમાં શુદ્ધિની મહતા અને દેવાનું છે આ વિધાનની પાળી અર્જુનના અને તેના દ્વારા પ્રાણીમાત્રના શોકને અને મેહને નિવારના એ જ રહસ્ય છે જો પ્રાણીમાત્ર સમજે કે હું તણે કાગમાં હોનાર હોતને મારો સ્વરૂપે નાશ કદી થવાનો નથી તો તે દેહની ટરણનીથી ન ગણગતા હનરો આનન્દ પામે તે તો એમ વિચારે કે આત્મા આ દેહ મયશ્મ નથી તો દયાનુ પ્રકૃતિ માના ખીજે નવો કાર્યક્ષમ દેહ

આપણે તેના દારા મારી અધૂરી મજલ હું પૂરી કરીશ. અને આથી મરવામાં પણ તે તો હિસાહ રાખે. વળી આ સમજણને લઈને વિવેકને તો પુનર્જન્મથી જીવ પણ આવે. અને તે છે તે દેહ દ્વારા પોતાનું પુરું કલ્યાણ સાધવાનો પણ નિર્ધાર કરી શકે. વળી સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ કશું ગુમાવવાપણું જ નથી એ સમજીને લઈને તે જીવતાં જીવન અંદરથી આનન્દમસ્ત રહી જીવનયાત્રાનો ન્યાયપૂર્વક તટસ્થતાથી નિર્વાહ કરે. અહીં તો ખાસ કરીને શોકને સાફ કરવાને માટે આ સમજણનું વિધાન છે.

પ્રશ્ન ૯૨:—અન્ય દેહની પ્રાપ્તિમાં ધીર પુરુષ મોહ પામતો નથી એમ જાણવાન કહે છે તો તે કેવી રીતે સંભવે?

ખીજા દેહની પ્રાપ્તિ થાય તેમાં ધીર પુરુષને મોહ ન થાય એ પૂરું સહ્યે છે. મોહ જાંધી સમજણું નામ છે. જેને જાંધી સમજ નથી પણ સાચી સમજ છે તેને મોહ ન જ થાય. દેહના નારો આત્માનો નારા થતો નથી એ સાચી સમજ છે. દેહના મોત સાથે આત્મા મરી જાય છે એ જાંધી સમજ છે. તો જેને સાચી સમજ છે તે ધીર પુરુષ છે. અને ધીર પુરુષ તો આવો વિચાર દહતાથી સેવે છે. કુમાર, યુવાન, અને વૃદ્ધ અવસ્થા દેહની અવસ્થાઓ છે. એક પછી એક એ એ અવસ્થા બીજીને દાખી દઈને આવે છે. પણ એ અવસ્થાના આવાગમનથી આત્માનો ભેદ થતો નથી. આત્મા તો એકરૂપ જ છે. ફક્ત દેહની અવસ્થાના ભેદને લઈને, આ બાળક, આ જુવાન, આ ધરડો એવા ભેદને પ્રાપ્ત થાય છે. તો જેમ કુમાર અવસ્થા વગેરે અવસ્થાઓ દેહની જ છે, આત્માની નથી, તેમ મરણ નામની અવસ્થા પણ દેહની જ છે. આત્માની નથી. આત્મા તો એક વ્યવહારને લઈને, નવા દેહની ઉત્પત્તિ સાથે ઉપજ્યો અને એક દેહના મરણ સાથે મર્યો એમ ફક્ત કહેવાય છે. બાકી ઉત્પત્તિ અને વિનાશરૂપી ધર્મો દેહના જ છે. આત્માના નથી. આત્મા તો કૌમાર વગેરે દેહાવસ્થામાં જેમ માણાના મથુકામાં સૂતર પડેલાયું હોય તેમ એક અને અલિપ્ત રહે છે. તેમ આગલા પાછલા દેહોમાં પણ એક જ રહે છે. આગલા અને પાછલા દેહોમાં પણ જ્યારે એક જ આત્મા સ્વરૂપે કરો વિકાર પામ્યા વગર સતત એકરૂપે વર્તે છે, ઉત્પત્તિ, વિનાશના વિકારોનો ભોગ થતો નથી ત્યારે શોકને અપસર જ ક્યાં રહે? આવી સમજવાળો ધીર પુરુષ તો દેહની અવસ્થા ભેદની માફક દેહાન્તરને પણ એક અવસ્થા ભેદ જ જાણે છે. તેમાં આત્મભેદ નથી એમ સ્પષ્ટપણે જુવે છે. અને આથી દેહાન્તરની પ્રાપ્તિમાં તે હાવવાળા કરતો નથી એ ચોખ્ખું જ છે. દેહાન્તરને એ એક અનિવાર્યતા સમજીને

સ્વીકારી લે છે અને દેહાન્તર પરિણામ માટે એ તત્પર રહે છે. અનુકૂળ બને છે. અને આથી તેને મોહ મારી શકતો નથી.

પ્રશ્ન ૧૦:-વિષયોનો સ્પર્શ કે અસ્પર્શ જેને વ્યથિત કરી શકતો નથી તે અમૃતત્વનો અધિકારી યામ છે તો તે કેવી રીતે શક્ય થાય?

મુદ્દાની વાત એ છે કે ધીર પુરુષને દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ મોહમાં નાંખી શકતી નથી. આત્મું કારણ એ છે કે તેને સમગ્રાર્થ મણુ છે કે મારું મૂળ સ્વરૂપ આત્મા છે અને આત્મા અખંડ અને એકરસ છે. દેહ વગેરે મારું મૂળમાં જ નથી. તો જે મારું મૂળમાં જ નથી તેના સંયોગ કે વિયોગને લઈને જે કાંઈ સુખ કે દુઃખની વેદના થાય તે પણ મૂળમાં મારી નથી જ. એ સદૃશ એટલે કે કુદૃશતી નથી, પણ આગતુક છે. મારામાં મેં તે આરોપી લીધી છે. અને આરોપણ કરવાથી વસ્તુના મૂળમાં ફેર પડી જતો નથી. દોરડીમાં સાપને કંઈપી મારે એટલું બીલું હોય તેટલું બીવાની મને છૂટ છે. એટલું જ નહીં દોરડીમાંના સાપથી બીલું અને તાવ અણાવવો અને પછી તાવની અસરમાં લવારા અને બકબકાટા કગવાની પણ મને છૂટ છે. પણ આ બધું કરતાં છતાં પણ પેલી દોરડી સાપ હતી જ નહીં, ઘર્ષ નથી અને થનાર પણ નથી. તેમ આત્માની દોરડીમાં દેહનો સાપ કંઈપી લપ્ત મને દેહમર્ષનાં કાંઈપનિક અસ્તિત્વકાળે સુખી કે દુઃખી થવાની છૂટ છે. દેહસર્પની બીકને લઈને સંસારનો તાવ આણુવાની અને તેમાં લવારો કરવાની છૂટ છે. પણ એ બધા કાળે પણ આત્માની દોરડી સાપ ઘર્ષ નથી. આથી જેને પોતાના આત્માની સમજ લાધી છે તે માણુમ તો સમજે છે કે વિષયોનો સ્પર્શ=સંબંધ કે અસ્પર્શ=અસંબંધ, જીવનકાળે અનિવાર્ય છે. એટલે કે જ્યાં સુધી દેહ છે ત્યાં સુધી દુન્યવી પદ્ધતિનો સંયોગ અને વિયોગ ટાળ્યો. ટળે એમ નથી. એટલું જ નહીં. એમનો સંયોગ કે વિયોગ ટાળ્યો ટળે એમ નથી. એટલું જ નહીં. એમનો સંયોગ કે વિયોગ પોતપોતાની વેદના પણ વેદા કરવાના જ. એટલે કે કવચિત્ તેઓ સુખતાથી તો ઠપચિત્ દુઃખદાઈ નીવડવાનાં જ. તે વિષયોને તેઓ અવલગન અને બચાવતા જ. દુન્યવી પદાર્થમાત્રનો આ સ્વભાવ છે. આત્માની પીઠ હવર એ પોતપોતાનો પ્રભાવ અજમાવવાનાં જ. પેલા ધીરપુરુષ એ જ્યાં નાટક સ્વસ્થ ચિત્તે નિહાળવાનો, એ જ્યાં અનુભવો સાથે તદ્દપ જની પોતાનું તેજ સ્વરૂપ છે એમ નહીં સમજવાનો, એ એમ સમજવાનો કે આ જ્યાં મમતા ન મમતા અનુભવના મણુકાએને પ્રકાશિત કરનાર મારો આત્મા છે. એ જ્યાં એક મૂલમાં પરોવાનાર મારો આત્મા છે. એ આત્મા એ જ્યાંથી જૂદો છે. આથી તે

બધાના પ્રભાવે એ પ્રસાવિત ન થતાં પોતાના આંતર પ્રભાવથી એ બધાંપને તે મ્હાત કરવાનો અને આ સમજને લઈને તે સ્વસ્થ રહેવાનો. એટલે કે દુન્યવી પદાર્થોના પ્રભાવથી તે વ્યથિત ન થવાનો જસ. આ વ્યથિત ન થવાનો જે દૃઢમ નિશ્ચય એ સ્વરૂપજ્ઞાનનો પ્રસાદ છે, એ પ્રસાદની એકતા-નતામાંથી આત્મનિષ્ઠા જન્મે છે. અને આત્મનિષ્ઠાવાળો અમૃતત્વનો અધિકારી થાય જ. અમૃતત્વ એટલે આત્માનું અમરત્વ. તે અમરત્વના સ્વાનુભવ માટે તેણે પુરુષ અધિકારી બને છે.

પ્રશ્ન ૧૧:—અસતનો ભાવ કે સતનો અભાવ નથી—એટલે શું?

અસત અને સત શબ્દોનો અર્થ જાણી લેવાથી આ શબ્દોના ગર્ભમાં રહેલો વિચાર સ્પષ્ટ થાય છે. અસતમાં અનસત એવા બે શબ્દો છે. સત એટલે હોવું. અસત એટલે ન હોવું. એટલે કે ન હોનાર. અને સત એટલે હોનાર. હોવાની ક્રિયાને કાળ સાથે સંબંધ છે. કાળ ત્રણ છે. જે ત્રણે કાળની અંદર હોય એટલે કે જૂત ભાવિ અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળથી જે અસ્પૃષ્ટ તે સત. અને જે ત્રણે કાળમાં ન રહે, પણ રૂપાંતર પામે, ક્ષણે ક્ષણે જેના ઉપર કાળનું પરિણામ થાય તે અસત. આ બે પૈકી આત્મા નામની ચીજ સત છે. એટલે કે ત્રણે કાળમાં હોનારી છે. અને આત્મા સિવાયની દરેક ચીજ અસત છે. એટલે કે ત્રણે કાળમાં પોતાની એકરસતા જાળવી શકતી નથી. ક્ષણે ક્ષણે કાળનું એના ઉપર પરિણામ થાય છે. એટલે કે એક જ રૂપે તે સદા વર્તમાન હોતી નથી. દેહ વગેરે અસત છે. આથી એ બધાનો ભાવ નથી એટલે કે દીર્ઘકાળ એકરૂપે અસ્તિ જળવાતી નથી. આથી અસતનો ભાવ નથી એમ જ્યારે ભગવાન કહે છે ત્યારે દેહ વગેરે બધાં દીર્ઘકાળ એકરૂપે ટકતાં નથી અને એ બધાં ક્ષણે ક્ષણે રૂપાંતર લે છે, પલટા લે છે, એમ કહેવા માંગે છે. અને સત એટલે કે આત્માનો અભાવ નથી એટલે કે કદી પણ એની અસ્તિ ટળતી નથી. એની એકરૂપતા અને એકરસતા કદી ટળતી નથી. અર્થાત્ એ સદા એકરસ અને એકરૂપ છે. એની અસ્તિનો કદી લોપ થતો નથી, એમ કહેવા માંગે છે. અને આ બેજ તો જગતમાં પદાર્થ છે. આત્મા સદા ટકનારી ચીજ છે અનાત્મા કદી ન ટકનારી ચીજ છે.

પ્રશ્ન ૧૨:—નિત્ય, અવિનાશી અને અપ્રમેય આત્માના આ દેહો વિનાશી છે, માટે તું લડ-એમ ભગવાન કહે છે. તો એ આત્મા નિત્ય, અવિનાશી અને અપ્રમેય છે એટલે શું? અને એવો છે તેથી કાંઈ લડવાનું કહેવાય?

આ આત્મા અગ્નિથી, નિત્ય અને અપ્રમેય છે એમ જ્ઞાનના
 વચ્ચે જન્મે છે તે છ ભાવ નિમગ્નતાથી પમાર થય છે એટલે કે જન્મ
 તે મનમાં આવે, તે પશ્ચિમ પામે, તે વધે, તે ઘટે, તે નાશ પામે
 જે જન્મે, જે જન્મીને અગ્નિમાં આવે તે છેવટે નાશ પામે તે જ
 જન્મે છે. જન્મીને અગ્નિમાં આવે છે અને આથી જીવનના નિત્ય
 અગ્નિના ધર્મ છેવટે નાશ પામે છે એ જન્મે તે આવશ્યકતા દેવ કે
 નિયમ છે અને તે અમર જ થાય. પણ આત્મા નિત્યપર-અમર જ
 એટલે કે જન્મ પ્રકારની દોષપણ્ય ધાતુથી અભિવિત્ત હોવાથી-એવા
 ધાતુમય હોવાથી જન્મનો નથી જન્મીને એ અસ્તિત્વમાં આવે. જન્મ
 જન્મની ક્રિયા બાદ જેની અસ્તિત્વની નથી એ તો જન્મક્રિયા પછી
 જન્મના અધ્યક્ષ સ્વયં જ છે તો જેની અસ્તિત્વ નિર્ગત છે તે જ
 જન્મનો ન હોવાથી વિનાશની અનિમ ભાવ ચિકિત્સાનો એમ થયો જ
 આથી તે અગ્નિનાથી છે એમ જ્ઞાને ભગવાન કહે છે ત્યારે ભગવાન દેવ
 અનન્યદૃષ્ટાપણું જ પ્રદર્શિત કરે છે

જગતની તમામ આત્મા સિવાયની વસ્તુનું માપ કાઢી શકીએ છે, પણ આત્મા આ ત્રણે પ્રમાણોથી પર છે. એ ત્રણની પકડમાં એ આવતો નથી. એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પકડાતો નથી. અનુમાનથી પણ એ હાથમાં આવતો નથી. શાસ્ત્રપ્રમાણ પણ એને માપવા અસમર્થ નિવડે છે. અને છતાં એ છે. પ્રમાણોથી નથી પકડાતો માટે નથી એમ માનવું એ મૂર્ખતા છે. પ્રમાણોથી એ નથી પકડાતો એનું કારણ એ નથી. એ નથી, પણ એને પકડવાની પ્રમાણોમાં યોગ્યતા નથી એ છે. ઉદાહરણ પ્રમાણ માત્ર એને લીધે પ્રવર્તે છે. પ્રમાણ પ્રમેય ઉપર પ્રવર્તી શકે છે. પ્રમાતાના ઉપર પ્રમાણ પ્રવર્તી શકતો નથી. અને આત્મા તો પ્રમાતાનો પણ સાક્ષી છે. આથી એનું જ્ઞાન એને જ અધીન છે એટલે કે આત્મા પ્રમાણદ્વારા પકડાતો ન હોયને કદી પ્રમેય કોટિમાં પડતો નથી. અને નાશ માત્ર પ્રમેયનો જ શાય છે. અપ્રમેય ઉપર નાશની વિક્રિયા થતી નથી. આત્મા અપ્રમેય છે. આથી એનો વિનાશ નથી. અને વિનાશ નથી એટલે નિત્ય સદ્ભાવ છે. નિત્ય સદ્ભાવ છે એટલે તેનો કદી વિયોગ નથી. તેનો વિયોગ નથી એટલે તે સ્વરૂપજૂત થયો. અને કાયમી રહેતા સ્વરૂપનો વિયોગ જ નથી તો પછી શોક શાનો? આમ આત્મા નિત્ય, અવિનાશી, અને અપ્રમેય હતો હોયને અને દેહ વગેરે વિનાશી જ હતાં હોયને ઉભય પક્ષે શોક અન્યાય હરે છે. અને કર્તૃત્વ કર્તૃત્વ હરે છે. આથી સડવાનું ના કહે તો ભગવાન તત્ત્વને વક્ષદાર ન ગણાય.

પ્રશ્ન ૧૩૩:—આત્મા હણતો કે હણાવતો નથી—એટલે શું?

ભગવાન જ્યારે એમ કહે છે કે આ આત્મા નથી તો હણતો કે નથી તો હણાતો ત્યારે તેમનો આશય એ છે કે આત્મા નામની ચીજ મૂળમાં કોઇપણ ક્રિયાની કર્તા કે કર્મ થઇ શકતી નથી. ક્રિયાનો કરનાર એટલે કર્તા ! ક્રિયા જેના ઉપર થાય તે કર્મ. આત્મા મૂળમાં જ કર્તૃત્વ અને કર્મત્વના સ્પર્શ સિવાયનો છે. આત્મામાં જે કર્તૃત્વ અને કર્મત્વ પ્રતીત થાય છે તે દેહાધ્યાસને લઇને થાય છે. આત્મા અને દેહના ધર્મો અને ગુણોની જે સેજમેજ થાય તો જ એકના ધર્મો અને ગુણો ખીજનામાં પ્રતીત થાય ! સેજમેજ થતી હોવાથી દેહના ધર્મો આત્મામાં પ્રતીત થતા લાગે છે. છીપમાં દૃષ્ટિ દોપને લઇને જે ચાંદી જણાય તો તેથી વસ્તુગત્યા તેમાં ચાંદીનો સદ્ભાવ થઈ જતો નથી. છીપમાં જ્યારે દૃષ્ટિદોષ દૂર થતાં છીપ જ જણાય ત્યારે ચાંદીની ઝાંખી એની મેજે અદૃશ્ય થઇ જાય છે. છીપમાં ચાંદી દેખાઇ જ કેમ, દેખાયા પછી છીપની છીપ તરીકે જ્યારે સમજ આવતી ત્યારે ચાંદી ક્યાં જીડી ગઇ અને જીડી જ કેમ ગઈ અને જીડીને એ ક્યાં ગઈ—વગેરે પ્રશ્નો

સત્યહીન બની ગય છે. છીપમાં છીપને જ જોવાનો દૃઢ નિત્ય ક્રવામાં દૃષ્ટિની સફળતા છે. આત્મામાં આત્માને જ જોવાનો દૃઢ નિત્ય ક્રવામાં જીવન દર્શનની સફળતા અને જન્યતા છે. આત્મામાં આત્મા મિલયતું જે કાંઈ જણાય તે પેલી ચાંદીની માફક, આત્મા જથ્થાવા બાદ ઉડી જવા જ મરગયું છે. સત્યના આનિર્વાનથી અસત્ય ખરી પડે તેમા જ સત્યનો વિજય છે. આંધારું ક્યાંથી આવ્યું, કેમ આવ્યું, પ્રકાશ પછી તે ખીચારું ક્યાં જોવાળી ગયું-એ પ્રશ્નો પ્રકાશના ઉદય પછી રહેતા જ નથી ! પ્રકાશ ચેનાચે એટલે બસ, આંખજો પુરુષાર્થ ત્યાં અમાસ થયો ! અને પ્રકાશ ચેનથી શકાય છે એ કાર્ષ્ઠ જોધુ આત્મસન છે ? માટે પ્રકાશ ચેતવવામા અપામી ધન્યતા છે ! આટલું સમજશે તો પછી આત્મામા કર્તૃત્વ કે કર્મત્વ કેમ નથી એ સમજતા વાર નહીં લાગે.

અહંભાવ ફરકતો નથી અને જે કર્તા જ નથી તેને કર્મફલ કેવી રીતે ચોટે ? જે કર્તા હોય, જે હું અમુક કરી રહ્યો છું એમ અહંભાવપૂર્વક માનતો હોય તેને તે ક્રિયાનું ફળ અસ્યમેવ મળે. આ તો તેવો નથી. આત્માના મૂળ સ્વરૂપમાં એ નિમગ્ન છે. અને આથી જ તેને હું હણું છું એવો અહંભાવ-એટો ખ્યાલ નથી. આ આદર્શ સ્થિતિ છે. પણ આરાકય નથી. ધ્યાન આ સ્થિતિએ નથી પહોંચી શકેતા એટલે કાષ્ઠ જ નથી પહોંચી શકતું એમ કહેવામાં જગનની વિચિત્રતાનો નિષેધ છે. કરોડો જૂઠામાં એક સાચો જૂઠો થઇ જતો નથી, સાચો જ રહે છે. સત્યનું સંખ્યા ઉપર ખજ રહેતું નથી, સત્યનું સ્વમાં જ ખજ હોય છે.

પ્રશ્ન ૧૬:-આત્માનો દેહત્યાગ અને દેહસ્વીકાર જૂનાં અને નવાં વસ્ત્રના ત્યાગ અને સ્વીકાર જેટલો જ કિંમતી છે એમ કેવી રીતે સમજાય ?

આત્માનો દેહત્યાગ અને દેહસ્વીકાર જૂનાં અને નવાં વસ્ત્રના ત્યાગ અને સ્વીકાર જેટલો જ કિંમતી અને સ્વાભાવિક છે એ વાત આત્મા અને દેહનું મૂળ સ્વરૂપ જાણી નેની યથાર્થ મૂલ્યાંકના કરવાથી જ જણાય એવી ચીજ છે. દેહ તો આત્માની શક્તિઓને પ્રકટવાનું એક સાધનમાત્ર છે. આ આત્મશક્તિઓને પ્રકટ કરવાને જો એ અશક્ત બની જાય, તો તે દેહ છોડી વસ્ત્રના જેટલો જ ઉપયોગી છે. વળી જો જૂના વસ્ત્રના ત્યાગ બાદ નવું વસ્ત્ર ન મળતું હોય તો સહાય છે કે જૂનાંને મમતાથી વળગી રહેવાની માણસને ઇચ્છા થાય, પણ આ તો પુરુષાર્થને માટે અયોગ્ય શરીર તણ દેનાં પુરુષાર્થ માટે સુયોગ્ય નવું સમસ્ત સાધનસંપન્ન શરીર મળે છે. એવી જ વિશ્વવ્યવસ્થા છે તો દેહ અને આત્મામાં જો આત્મા હંમેશાં હોનારી ચીજ છે, તે જ અગત્યની છે, તે જ જો પ્રાપ્તિનું મૂળ સ્વરૂપ અને શરીર જો પુરુષાર્થ યોગ્ય હોય તો જ કામનું છે, તે ખખડી જાય તો પણ જ્યાં સુધી કર્મનું સ્વચ્છ મંદ ન પડી જાય ત્યાં સુધી નવા દેહનો ટોટો જ ન હોય, તે મોં જ એવું હોય તો યજ્ઞી કાર્ય માટે અયોગ્ય શરીરનો ત્યાગ તો સ્વેચ્છાએ કરવો જોઇએ અને કર્મ માટે સુયોગ્ય શરીરનો સ્વીકાર કરવા માટે આંતર ઉમળકો હોવો જોઇએ. આત્મા અને દેહને બેળાં કરી નાંખી એકતો ઓપ ખીજ ઉપર ચઢાવી જોવાની જ્યાં સુધી ધૂરી આદન ન જાય, જ્યાં સુધી વસ્તુને વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોઈ તેનાં યથાયોગ્ય મૂલ્યાંકન આપવાની ધીરજ અને સ્વસ્થતા, શાસ્ત્રપણ અને નિશ્ચય ન હોય ત્યાં સુધી દેહનાં મૂલ્ય યોગી રીતે પણ છત્ર વધારે જ આંકવાનો. દેહને જ એ પ્રધાનપણું આપવાનો.

છે. નથી સમજતું તો એ સમજાય એ માટે પ્રયત્ન કરો. પ્રયત્ન પછી પણ ન સમજાય તો સમજી કે ક્યાંક ભારે દોષ રહી ગયો છે. તે દોષનું પૂર્ણ માર્ગ ન કરો. ખાટી સત્ય સ્વયંસિદ્ધ છે. સત્યને અનુકૂળ યથા જવાની યોગ્યતા કેળવનાં સત્ય પ્રકટે છે.

પ્રશ્ન ૧૮:-અપરિહાર્યનો શોક અરથાને કેમ છે ?

માણસ વિચારશીલ પ્રાણી છે. વિવેકી પ્રાણી છે. એ એ એના વિવેકનું મૂલ્ય આપે તો તેનાથી અપરિહાર્યનો શોક ન જ થાય, જે વસ્તુના ઉપર આપણે કાબુ જ નથી, જે આપણી હિચ્છાને અધીન થઈને વર્તતી નથી અને છતાં જેમાં આપણે રાત દહાડો વર્તવાનું છે તે વસ્તુની અવરજવરથી આપણે કપાઈ જવું ન ધટે. જન્મ અને મરણ, દેહનું દર્શન અને અદર્શન તેનું વર્તન અને અવર્તન-આપણા કાબૂની બહાર છે. આપણી હિચ્છાને અધીન જગતનાં જન્મમરણ નથી, અને છતાં જન્મ અને મરણની વચ્ચે તો આપણે વસવું જ રહ્યું તો પછી જેને માટે આપણે બિલકુલ જોખમદાર નથી, જે આપણા હાથની વાત નથી, જેમાં આપણી સલાહ પૂછાતી નથી જેમાં આપણે અધિકાર જ નથી તેને મારે લીધે આ જવું થાય છે, મારે લીધે જ આ બધું ટકે છે. એમ માની તેના અવર જવરનો શોક કરવો અસ્થાને છે. સૃષ્ટિના નિર્માતાએ દેહ વગેરેનો સ્વભાવ જ આવો બનાવ્યો છે, અને સ્વભાવ ફેરવવાની આપણી તાકાત નથી. શોક એ સ્વભાવને ફેરવવા માટે જીવનો વ્યર્થ બળવો છે. શોક રહિતના એ સ્વભાવને વર્તી બર્થ તેને અનુકૂળ યથા જવાની જીવની સમ્યક્ સત્ય આરાધના છે. આથી જો વિવેક એ જ આપણું મહત્વ હોય તો અપરિહાર્યને અનુકૂળ યથા સ્વીકારી સેવામાં જ અને કદી શોક ન કરવામાં જ આપણી જીત છે. શોભા છે. સુખ છે. મહિમા છે.

પ્રશ્ન ૧૯:-પ્રાણીમાત્રનાં આદિ કે અંત અણુબળમાં રહે છે. રૂક્ત વચ્ચી રિયતિ યોડી યોડી પરિચિત છે. માટે કાંગારોજ ન કરવી-એમ ન્યારે લગવાન કહે છે ત્યારે એજો પ્રશ્નને ઉદાવતા હોય એમ નથી લાગતું ?

લગવાન અહીં પ્રશ્ન ઉદાવતા નથી પણ નવું સત્ય ઉચ્ચરે છે. માણસને અમુક જાણવાનો અધિકાર છે, અમુક જ કરવાનો દક્ષ છે. જૂતકાળ કે ભાવિને જાણવાની જરૂર નથી. તેમાં તેનું હિત નથી. અને આમ છતાંજે એ જૂન કે ભાવિને જાણવા જ ઈચ્છે તો તે પૂરા પરખી શકે એમ નથી. વર્તમાન તેટલો એજો પેતાના પૂરો વર્તવો રહ્યો, કેમકે જે પેતાના

તેમાં જ એ મમત ફેળવવાનો અને આ બધાંના પરિણામે એ જીવનભર દુઃખી થવાનો, જાને નીનને એ ન જીવવાનો, બીજાને ન જીવવા દેવાનો, આથી તત્ત્વજ્ઞાનને પૂરું હૃદયમાં ઉનારી તેને વફાદાર રહેવાની દૃઢ નિષ્ઠાપૂર્વક જ્યાં સુધી જીવવાનો દેહી આમદ ન રાખે ત્યાં સગી તો ભગવાનનાં અમૃત મીઠાં વેણાં એને એર કડવાં જ લાગવાનાં, સોનેરી વચનો એને કૃથીર વચનોજ સમજાવાનાં. ભગવાનની હિનનમ વાત તેને અદ્વિતીયરી જ લાગવાની તેના જીવનમાં આચાર્ય અર્થમાં કાન્તિ ન જ પેદા થવાની. માટે સત્ય સમજના મુલ્ય આપી દેવાની મદદ તૈયારી હોવી ઘટે.

પ્રશ્ન ૧૭:-આત્માને શબ્દ વગેરે છેદી શકતાં નથી માટે તેવો તેને જાણી તું શોક ન કરતો આત્મજ્ઞાનમાં શોકનું મર્દન ક્યા આવ્યું ?

શોકનો જો સાચો અર્થ આપે જાણ્યો હોય તો આ પ્રશ્ન જ ન ઉઠે. પ્રિય વિયોગભાવી જન્મનો સત્તાપ એટલે શોક. હાથહાથાં ભાગ પ્રિયજનોનો મને સહનો વિયોગ થવાનો-હવે હું તેમના વિના કેમ રહી શકીશ-આ જાનની મનોજલિને શોકનો ઉદ્ભવ જાવ કહેવામાં આવે છે હવે અહીં ખરી મોકાણ ક્યાં છે તે અધીર પુરુષ સમજવા ધીરજ રાખતો નથી. પ્રિય કોણ ? આનો તટસ્થપણે વિચાર કરવો જોઈતો હતો. તટસ્થ અને સત્યને વળગતો વિચાર તો એમ કહે છે કે આત્મા એ પ્રિય જ નહીં પ્રિયતમ છે. આ આત્મા એક જ છે. એકરસ છે સદા હોનારો છે એટલું જ નહીં એ સૌનું સ્વરૂપ છે જ્યારે આ પ્રિયતમ આત્મા સૌનું સ્વરૂપ જ છે અને સૌમાં એક જ અને એકરસ ■ જ્યારે તેનો વિયોગ જ નથી મલતરતો. પોતાને તો પોતાનો વિયોગ દેહી દેતો નથી ! શબ્દ અશબ્દ વગેરે તમામ પોતાનો વિયોગ કરાવી શકતા નથી તેમની કે કોઈની એ તાકાત નથી. તો જ્યાં પોતાનું સ્વરૂપ જ પ્રિયતમ છે, એ સર્વરૂપ છે, એનો કદી વિયોગ થતો જ નથી તો ખજી વિયોગભાવી પેદા થવા મંતાપને-શોકને ક્યા અવસર દેવો ? આખું ઉત્તર, આખું ઉત્તર જો સૂરજ તો પ્રકાશ છે અને તે વસ્તુભાવને રૂપદ બતાવે છે અને અધારાના ભયને ભગાડે છે એમ દેખતો માણુમ વિનવી વિનવીને ધાકે પશુ જેણે આખને ન જ ઉપાડવાનો દૃઢ નિમ્મય કરી લીધો હોય, અને આખ ઉત્તરમાં નજર બરપ્રકાશમાં પશુ આધિગું અંધારું જ છે એમ માનીને રોકકળ કરે તેને આશ્વાસન શું આપવું ! તેને રહવા જ દેવો રહ્યો. તેણે ક્યાં જ કરવું રહ્યું તેને માટે ઉપાય નથી ! હા જો એમ કહેતા હો કે આ મા એ પ્રિયતમ છે એ અમને નથી મગજનું તો તે બીજી વાત

છે. નથી સમજતું તો એ સમજાય એ માટે પ્રયત્ન કરો. પ્રયત્ન પછી પણ ન સમજાય તો સમજે કે ક્યાંક ભારે દોષ રહી ગયો છે. તે દોષનું પૂર્ણ માર્ગ ન કરો. બાકી સત્ય સ્વયંસિદ્ધ છે. સત્યને અનુકૂળ થઈ જવાની યોગ્યતા કેળવતાં સત્ય પ્રકટે છે.

પ્રશ્ન ૧૮:-અપરિદાઈનો શોક અસ્થાને કેમ છે ?

માણસ વિચારશીલ પ્રાણી છે. વિવેકી પ્રાણી છે. એ જો એના વિવેકનું મૂલ્ય આપે તો તેનાથી અપરિદાઈનો શોક ન જ થાય. જે વસ્તુના ઉપર આપણો કાબુ જ નથી, જે આપણી ઈચ્છાને અધીન થઈને વર્તતી નથી અને છતાં જેમાં આપણે રાત દહાડો વર્તવાનું છે તે વસ્તુની અવરજવરથી આપણે ક્યાંક જવું ન પડે જન્મ અને મરણ, દેહનું દર્શન અને અદર્શન તેનું વર્તન અને અવર્તન-આપણા કાબૂની બહાર છે. આપણી ઈચ્છાને અધીન જગતના જન્મમરણ નથી. અને છતાં જન્મ અને મરણની વચ્ચે તો આપણે વસવું જ રહ્યું તો પછી જેને માટે આપણે બિંદુકુલ જોખમદાર નથી, જે આપણા હાથની વાત નથી, જેમાં આપણી સવાહ પૂછાતી નથી જેમાં આપણો અધિકાર જ નથી તેને મારે લીધે આ બધું થાય છે, મારે લીધે જ આ બધું ટકે છે. એમ માની તેના અવર જવરનો શોક કરવો અસ્થાને છે. મૃતિના નિર્માતાએ દેહ વગેરેનો સ્વભાવ જ આવો બનાવ્યો છે. અને સ્વભાવ ફેરવવાની આપણી તાકાત નથી. શોક એ સ્વભાવને ફેરવવા માટે જીવનો બર્થ બળવો છે. શોક રહિતતા એ સ્વભાવને વર્તી જઈ તેને અનુકૂળ થઈ જવાની જીવની લાભ સત્ય આરાધના છે. આથી જો વિવેક એ જ આપણું મહત્ત્વ હોય તો અપરિદાઈને અનુકૂળ થઈ સ્વીકારી લેવામાં જ અને કદી શોક ન કરવામાં જ આપણી જીવ છે. શોભા છે. સુખ છે. મહિમા છે.

પ્રશ્ન ૧૯:-પ્રાણીમાત્રનાં આદિ કે અંત અણુભવનાં રહે છે. ફક્ત વચસી રિયતિ થોડી થોડી પરિચિત છે. માટે કાંગારોળ ન કરવી-એમ ન્યારે ભગવાન કહે છે ત્યારે એઓ પ્રશ્નને ઉઘાવતા હોય એમ નથી લાગતું ?

ભગવાન અહીં પ્રશ્ન ઉઘાવતા નથી પણ નહીં સત્ય ઉચ્ચરે છે. માણસને અમુક જાણવાનો અધિકાર છે, અમુક જ કરવાનો હક્ક છે. જૂતકાળ કે ભાવિને જાણવાની જરૂર નથી. તેમાં તેનું હિત નથી. અને આમ છતાંજો એ જૂત કે ભાવિને જાણવા જ ઈચ્છે તો તે પૂરા પરખી શકે એમ નથી. વર્તમાન તેટલો એણે પોતાના પૂરતો વર્તવો રહ્યો, કેમકે જે પોતાના

અગ્રિય કે પિંગાગ્રિય દના જ નહીં. વળી તેને યાદના ઉપર વેર પણ ન હતું અને એ એવા અમમર્થ ન હતા—કે આપ મારવાનો હોય તો પરોણા પાસે મરાવે આથી અહુનને ભગવાન હરકેરતા લાને છે એમ જ્યારે આપ માનો છે ત્યારે તમે જ ક્યાક હરકેરમેલા દો એમ ન છટકેનું માનતુ પડે છે આત્મા જ્યારે નિત્ય હ્યો અને આથી તેનો ત્રા મયોગ જ નહો અને દેહ જ્યારે અનિત્ય હ્યો અને તેનો વિયોગ ધ્રુવ જ નહો ત્યારે દેહ હાગ થતા કર્તવ્યો કરના જ રહ્યા કેમકે જ્યા સુધી દેહ છે ત્યાં સુધી કાઈ ધરાતું તો ખર જ દેહ હોય ને કાષ્ટ ન કગાય એ આ દુનિયાની જેની છે તેની રચનામા અશક્ય છે વળી જે કષ્ટ કગાય તેતુ ફળ પણ આવે જ ફળ લાભમાં આવે કે ગેહલાભમા એ પણ એટલુ જ નથી છે પણ માણુમને વિવેક તામતી સીજ કુદરતે બક્ષી છે અને તે વિવેક ચાલ ધાય એતુ જ કરવામાં માણુસને સહાયક થઈ શકે છે તો પછી જ્યા સુધી વિવેક ઓઢો નથી થયો ત્યા સુધી આપણા લાભમા જ પશ્ચિમે એતુ માર્ગ કરવામા આગસ શાને? આત્મા જવાનો નથી દેહ રહેવાનો નથી અને દેહદારા કષ્ટ થતાતુ તો ખર જ. તો પછી શરીએ ત્યા સુધી દેહદારા કરવા ચોગ જ કરીએ અને જીવનકાગે કર્તવ્ય બજાવવાનો પરમ મતોષ પામી જન્મમણુમાથી છૂટીએ એમાં વિવાદ કેમ હોય? જીવનકાગે જો આ સમજ ન ગળીએ તો પછી ન કરતા જેતુ જ આપણાથી ધાય અને તેતું ફળ તો ભોગ થે જ છટકો તો પછી ન કરતા જેતુ કરી આત્માનો અધઃપાત કગવી, જાનન્તકાળ, અચોક્કસ મુદત સુધી આત્મદર્શનને મુલતરી ગળી, મુક્તિને માણુમે વેગળી શાને કગવી? આથી આત્મા અનાત્માની સત્ય સમજ આપીને ત્યાર બાદ ભગવાન અહુનને મારે દિતતમ માર્ગતું જ પ્રદર્શન કરે છે હરકેરનાગની માફક તેને અધારામાં ઉઘટાને અશ્રીયતા નથી!

(અપૂરું)

પ્રશ્ન ૨૩:-મરશે તો સ્વર્ગે જશે અને જીતશે તો પૃથ્વી ભોગવશે, માટે
 હડ-આ કાંઈ ફક્તીસ છે? એમાં “અડ જ બેટા! યગ્નીએ”ની મનોદશા નથી?

આપ જેવી મનોદશા કદપો છે તેવી મનોદશા અહીં નથી. “અડ જ
 બેટા શૂળાએ ભગવાન તેરા કલ્યાણ કરેગા”ની મનોદશા તો બેજવામદાર,
 કપડી, દોષીસા અને પારકાદ્વારા પોતાનો સ્વાર્થ કઢાવી લેવાની ધમ્મજાવાળા,
 કેવળ સ્વાર્થી અને નિરનેદ માણસની હોય. ભગવાનની મનોદશા તો સત્યને
 યજ્ઞગવાની છે. ભગવાને અત્યાર સુધી જે જીવનદર્શન જતાગ્યુ તેમાંથી
 સદજપણે જ આ નિર્ણય આપીને ઉભો રહે છે. જે માણસ કર્તવ્યને
 કર્તવ્ય સમજીને માત્ર કરે જ છે તેને તેના તેના ફળ પ્રત્યે સમજપૂર્વકની
 સાપરવાહી આવે છે. કપુરો એટલે કાંઈ ફળ તો મળવાતું જ. પણ અહીં
 તો કાર્યને એવી રીતે કરવાતું છે કે જેથી ફળ કદી આપણી પ્રતિકૂળતામાં
 આવે જ નહીં. દુન્યવો દૃષ્ટિએ પ્રતિકૂળતા જેવી જણાય તોયે અંતરને- એ
 અનુકૂળ જ સાગે. વળી કર્તવ્ય કરવામાં ઉભય પક્ષે લાભ જ છે. એ
 બનાવવાનો ભગવાનનો આશય છે. કર્તવ્ય તરીકે આવી પડેલી લડાઈનાં બેજ
 પરિણામ શક્ય હતાં, એક તો જીત. અને બીજું મરણ. જીત થાય તો
 અનુર્જનને માટે સામ્રાજ્ય તૈયાર હતું. મોત થાય તો સ્વર્ગ હતું. સામ્રાજ્ય
 અને સ્વર્ગ ઉભયની કે ઉભયમાંથી એકની પણ પ્રાપ્તિ અયોગ્ય ન હતી.
 તો પછી કર્તવ્ય જ્યારે ઉભય પક્ષે લાભદાયી જ જણાય તો તે કરવામાં
 બીરુતા શાની? દીવ શાની? આજસ શાની?

પ્રશ્ન ૨૪:-સુખદુઃખ વગેરેને સરખાં કરી, તું લડે તને પાપ નહીં
 સાગે આમ ભગવાન કહે છે ત્યારે એની પાછળ આશય શો છે?

ન થયું અને અપૂર્ણ રહ્યું તો પણ તે કર્મનું ફળ નથી મળતું એમ નથી. પણ મળે છે જ. કેમકે તે કર્મ કર્મની દૃષ્ટિએ અધૂરું બલે રહ્યું હોય પણ તેની પાછળના આરાધની દૃષ્ટિએ તે પૂર્ણ છે અને કર્મની તો મદદતા જ નથી. કર્મની પાછળના આરાધની, મદદતા છે. તેને કરવાની રીતમાં મદદતા છે. તો જેને કર્મયોગની સાચી સમજ છે અને તેને આવરવાની રીતનું હાડમાં દનરી ગયેલું જ્ઞાન છે તે માણસ કર્મનો આરંભ કરે અને તે અધૂરું રહે તો પણ તે પૂરું જ છે. કેમકે તેની પૂર્તિ શેમાં છે તે તે જાણે છે વળી યોગની સમજપૂર્વક જે કાર્ય કરવામાં આવે તે વિધિવિધાનથી પણ આકું જાય, વિધિને અમરાશ્વએ ચડાવીને પણ કદાચ કરવામાં આવે અગર તો વચ્ચે જ તે પડી ભાંગે તો પણ તેમાં પાપ લાગતું નથી. કેમકે અહીં તો પાપ અને પુણ્ય બન્નેને જ પીઠ પાછળ નાખીને આગળ ધપવાની વાત છે. અને આ યોગનું થોડું આવરણ પણ મહાન ભયમાંથી તારે છે—એમ જ્યારે ભગવાન કહે છે ત્યારે તો કર્મયોગની પૂરી મદદતા બતાવે છે. યોગની સમજપૂર્વક જે કર્મ થાય તે કર્મનું ફળ કર્તાને સ્પર્શી શકતું નથી. કેમકે યોગની સમજને લીધે કર્તાનું, હું અમુક કર્મનો કર્તા છું એવું કર્તૃત્વનું અભિમાન જ યોગી ગયેલું છે. અને જ્યાં કર્તૃત્વનું રહેજે આહું અહું પણ અભિમાન હોય ત્યાં જ કર્મફળની ભયકરતા પીડે છે. કર્મનું ફળ એટલે જન્મ, આયુષ્ય અને ભોગ—સુખદુઃખનો ચક્રાકર્મ ભોગ ભોગવવા માટે કાળની મર્યાદારૂપ આયુષ્યવાળા નવા દેહ ઇન્દ્રિય વગેરેનો સંયોગરૂપ જન્મ પરવશપણે જીવને લેવો પડે છે. અને આ જન્મવામાં જ અનન્ત પાતનાઓ ગર્ભિત છે. અને એ કાંઈ એહો ભય નથી. યોગપૂર્વક કર્મ કરવામાં આ મહાન ભયમાંથી રક્ષણ મળે છે. એટલે કે જન્મના ખીજને જ જાગી નાંખવાનું આ યોગમાં સામર્થ્ય છે. અને જન્મના ખીજ રૂપ અજ્ઞાનને જાગીને ભરમ કરતો હોઇને અને તે હાગ અનન્ત ભાવિ અને વર્તમાન ભવને ભગાડતો હોઇને યોગ મહાન અને અચ્યુત રક્ષક છે !

પ્રશ્ન ૨૭ :- વ્યવસાયાત્મક બુદ્ધિ એટલે શું ?

વ્યવસાયાત્મક બુદ્ધિ એટલે નિશ્ચયાત્મક સમજ એવો એનો શબ્દાર્થ થાય છે. નિશ્ચયાત્મક સમજ એટલે કે તત્ત્વને લગતી અક્ષર સમજ. જે તત્ત્વ જેવું છે તેવું જ તે તત્ત્વને લગતું જ્ઞાન થાય અને એ જ્ઞાનમાં સંશય કે વિપરીત જ્ઞાનની કાકરી પણ ન રહે ત્યારે તે નિશ્ચયાત્મક કહેવાય છે. પરમાત્મા અને અનાત્માને તથા પોતાની જાતને લગતું જ્યારે આત્માને આવું સંશય કે વિપરીત જ્ઞાન વગરનું તત્ત્વજ્ઞાન થયા છે ત્યારે તેની જીવનકાળે કેમ વર્તવું

-એ જામતની સમજમાં ભારે કલ્પિત આવી જાય છે. તેના માણસને કર્મયોગ જ એક આચરવા જેવો છે એની દૃઢ સમજ પડી જાય છે. જસ, કર્તવ્ય કર્મ કરવું જ જોઈએ એવી કર્તવ્યને લગતી કેવળ કર્તવ્યકાર જે બુદ્ધિ તે વ્યવસાયાત્મક બુદ્ધિ આ બુદ્ધિની રિચર પ્રાપ્તિ માટે તત્ત્વનું સમાધિમય દર્શન હોવું ધટે છે. એ દર્શનમાંથી કુળતી નિષ્ઠા હોવી ધટે છે અને એ નિષ્ઠાને અનુકૂળ જીવનવર્તન હોવું ધટે છે. દર્શન, દર્શનાનુકૂળ નિષ્ઠા અને નિષ્ઠાને વફાદાર વર્તન એ વ્યવસાયાત્મક બુદ્ધિનું લક્ષણ છે.

પ્રશ્ન ૨૮:-વેદો ત્રિગુણાત્મક કુળ દે છે આથી તેનું શરણુ યોગ્યું વ્યર્થ છે એમ જ્યારે લગવાનું કહે છે અને અર્જુનને ત્રણ ગુણથી પર થવા કહે છે ત્યારે એ કથનમાં વેદની નિન્દા નથી ? જો ન હોય તો ભગવાનના કથનનો આંતર આશય શો ?

ભગવાનના આ કથનમાં શ્લોકે વેદની નિન્દા નથી પણ વેદનો એટલે કે વેદે કહેલી ક્રિયાના અધિકારનો નિર્ણય છે. જેનો જે અધિકાર હોય તેથી વધીને તે કુળ ન આપી શકે. રાજાનો અમલદાર તેના અધિકાર કરતાં વધુ કુળ ન આપી શકે એ સમજાઈ એવું છે. તો તે અધિકારીનો જેટલો અધિકાર હોય તેથી તે વધુ કુળ ન દે શકે એવું કહેવું એ તે અધિકારીની નિન્દા નથી. પણ તેના અધિકારની ચથાર્થ આંકણી માત્ર છે. વૈદિક ક્રિયાઓ જન્મમરણને જ દે છે આથી વધુ દેવાનું તેમનું સામર્થ્ય નથી. અને જીવને તો જન્મમરણથી પર થવાનું છે. તો જન્મમરણથી પર થવા ઈચ્છનારને માટે જન્મમરણ દેનાર વેદનું શસ્ત્ર વ્યર્થ જ હોય ! આથી આ કથનમાં વેદની નિન્દા નથી પણ તેના અધિકારનો નિર્ણય છે.

પ્રશ્ન ૨૯:-કર્મમાં જ મનુષ્યનો અધિકાર શાને છે ? ફલમાં કેમ નહીં ? કર્મફલથી પ્રેરાઈને કશું ન કરવું એ શું શક્ય છે ? અકર્મમાં તને સંગ ન હો એટલે શું ?

મનુષ્ય રાજાના અર્થમાં જ ભગવાનનું આ વિધાન છૂપાયું છે. મરવા કર્મણિ સીચ્યતીતિ મનુષ્યઃ—એટલે કે જે સમજીને કર્મ કરે તે મનુષ્ય અર્થાત્ માણસનામાં જે પ્રધાન અંશ છે. એક સમજણનો અને બીજો કર્તવ્યનો. એટલે કે જ્ઞાનાંશ અને કર્મોંશ મળીને માણસ થાય છે. તેમાં જે કર્મનો અંશ છે તેનો નિયામક જ્ઞાન અંશ છે. અર્થાત્ જે સમજપૂર્વક કર્મ કરે તે જ માણસ. બીજો, માણસની આકૃતિવાળો હોય છતાં મનુષ્ય નથી. અને આ જે સમજણનો અંશ છે તેનું જ બીજું નામ વિવેક છે. અને વિવેક

જન્ય પ્રશસ્ત વલણુ તે સમતા કહેવાય. આ દર્પ કે વિપાદને વશ ન થતાં તે જનનેથી અણુઓટયા ગહેવાની જે આવડત તેજ યોગનું ફળ છે. ફળ છે એટલે કે યોગની પરિપક્વ અવસ્થા છે. જેમ જેમ માણસને યોગ સિદ્ધ થતાં જાય એટલે કે પરમાત્મા સાથે તેનું જોડાણ થતું જાય છે તેમ તેમ પરમાત્માના પ્રકાશમય યુગોત્તુ તેનામાં પણ સંક્રમણ થતું જાય છે. આ પરમાત્માના પ્રકાશનો આપૂરે જગરે માણસના હૃદયને ભરી દે છે ત્યારે યોગ પૂર્ણ થયો કહેવાય. અને આ યોગમાંથી સમતા ઇતી થાય છે. આ સમતા યોગની પરિપક્વ અવસ્થા હોવાથી ભગવાન સમત્વને જ યોગ કહે છે. સાધનનો જ પ્રાર્થ તે અહીં તો સાધ્ય છે.

પ્રશ્ન ૩૨:—યુદ્ધિયોગ કરતાં કર્મ શ્રેષ્ઠ નથી એનો શો અર્થ?

યુદ્ધિયોગનો અર્થ ઉપર સ્પષ્ટ કર્યો છે. યુદ્ધિયોગ એટલે સમત્વયોગ. એ યોગપૂર્વક જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેમાં ફળને મારે ચિન્તા જ હોતી નથી ક્રમકે યુદ્ધિયોગ આસક્તિને સૂઝવી નાંખે છે. રામદેવની જડને જ ઉખેડી કાઢે છે. અને વિના રાગદ્વેષે તટસ્થ ભાવે જે કંતવ્ય કર્મ કરવામાં આવે તેનું ફળ તો છે જ અને અતિ ઉમદા ફળ છે. છતાં તેમાં ફળને માટે વલણ નથી. આથી પૂર્ણ શાંતિ છે। જગરે કેવળ કર્મમાં એટલે કે ફલાભિલાષથી થતાં કર્મમાં એમ નથી. નીરાંત નથી. તેમાં મહિનતા છે. આસક્તિ, રાગદ્વેષ વગેરેનો તેને જારે સ્પર્શ છે. અને આથી પરિણામે ત્યાં અશાન્તિ છે. આથી ભગવાન કહે છે કે સમત્વયુદ્ધિયોગ થતાં કર્મની સરખામણીમાં ફલાભિલાષથી થતું કર્મ અદિશ્ય હોય છે. સમત્વની પ્રાપ્તિમાં બ્રહ્મચુત્વ છે. અસમતાપૂર્વક એટલે કે ફલથી પ્રેરાઈને કર્મ કરવામાં હાપંપુ છે. અને બ્રહ્મચુત્વ થતું અને કૃપણ ન થતું એ જ તો છવનદર્શન છે.

પ્રશ્ન ૩૨:—યોગ એટલે કર્મ કૌશલ એમ વળી ભગવાન કહે છે. તો સમત્વ એટલે યોગ અને કર્મ કૌશલ એટલે પણ યોગ તો એ એનો સમન્વય કયાં?

“યોગઃ કર્મસુ કૌશલં” આ વાક્યમાં ક્રિયાપદ અધ્યાદાય છે. “યોગઃ કર્મસુ કૌશલં આદધાતિ-નિધાપયતિ-સ્થાપયતિ” એવો એનો અર્થ થાય છે. એટલે કે જો યોગ હોય તો તે કર્મમાં કૌશલ્ય આણે છે. કૌશલ્ય એટલે માંડવ. આ માંડવતા એટલે કે કર્મથી પેદા થતું જે પાપ કે પુણ્ય તેના સ્પર્શથી પેદા થતું જે બંધન તે બંધનનું નિવારણ.

અર્થાત્ યોગનું ફળ તે કૌશલ્ય છે. જ્યાં જ્યાં યોગ હોય છે ત્યાં ત્યાં સુખદુઃખ, હર્ષશોક વગેરેને ઉપજવવાની ખીજ શક્તિ જ ડંભાઈ જાય છે. હર્ષશોક વગેરેની પ્રજનન શક્તિને મૂળમાં જ ડાંબી દેનારી જે યોગજન્ય શક્તિની અતિશયતા છે તે જ કૌશલ્ય છે. આ કૌશલ્ય યોગનું ફળ છે. સમત્વ પણ યોગનું ફળ છે. સમત્વ કૌશલ્યને દૃઢ કરે છે. દૃઢ થયેલું કૌશલ્ય સમત્વને સ્થિર કરે છે. હજાર પહેલાં એક ખીજનાં ઉપકારક થઈને વર્તે છે તો અતે તે બન્ને એક રૂપ ઘર્ષ રહે છે. આમ સમત્વ અને કૌશલ્ય એક જ સિક્કાની બે અવિભાજ્ય બાજુઓ છે. એ બેની સ્થિર દશા તે ચિરયોગ છે. તે જીવનની ધન્યતા છે.

પ્રશ્ન ૩૩:—કર્મફલનો ત્યાગ કરનાર અનામય પદ પામે છે, તે પદ કયું?

પદ શબ્દનો અર્થ સ્થાન થાય છે. અનામય શબ્દ નીરોગિતાનો વાચક છે. કર્મફળ જે સ્થાને માણસને-જીવને લાઇ જાય છે તે સ્થાન રોગિષ્ઠ છે. કર્મફળ એટલે મૂળમાં તો જાતિ, આયુ ને ભોગ. જાતિ એટલે જન્મ. આયુષ્ય એટલે કાળ મર્યાદા. ભોગ એટલે સુખદુઃખ વગેરેનો અનુભવ. આ ત્રણમાં ભોગ મુખ્ય છે. ભોગ ભોગવવાના સાધનરૂપે કાર્ષણ્ય યોનિમાં દેહપ્રાપ્તિ થાય છે. કર્મના ફળરૂપ સુખદુઃખ ભોગવવા માટે કર્મનિર્ણયન જે કાળ મર્યાદા છે તે કાળમર્યાદા એટલે આયુષ્ય છે. હંમેશાં સ્વરૂપ ભોગથી તૃપ્ત રહેનાર જીવાત્માને સુખદુઃખ વગેરેના ભોગ ભોગવવા પડે એમ વિકૃતિ છે. વિકાર છે. હંમેશાં સ્વસ્થતા અને સ્વરૂપભોગતૃપ્તિ એ એની પ્રકૃતિ છે. પ્રકૃતિની વિકૃતિ થાય તેમ જ રોગ છે. અર્થાત્ કાલ પણ યોનિમાં જન્મનું, જન્મી ભોગ ભોગવવા માટે જીવનું, એમ મદન રોમ છે. દુઃકમાં આને ભવરોગ કહેવાય. કર્મફલ ભવરોગ આપે છે. હવે કર્મના ફળનો જ જ્યાં ત્યાગ આવે એટલે જાતિ આયુષ્ય અને ભોગનો જ છે; જિડી જાય. દેહાદિની સાથે જેનો સ્વપ્ને પણ સંબંધ ન્યાયી અને વ્યાજગી દરેનો નથી, જેની સાથે રહેજ પણ સંપર્ક એ ભવરોગનું બંધુ જન્મ-મરણ અગમર ગણાય. તે જીવાત્માને પોતાની પ્રકૃતિ સાંપડે, દેહાદિને અમર વિયોગ થાય, તે પેટા સ્વરૂપસૂત નિત્યસુખમાં ઝમકેરાય અને સ્વસ્થ રહે-જેમાં રહેજે સંસ્કારો રોગનો સ્પર્શ નથી એવા સ્વરૂપમયી તેનું પુનરુત્થાન ન થતા સ્વસ્થ રહે તે અનામયપદ નીરોગીપદ. આ અનામય પદની પ્રવૃત્તિ પુરુષાર્થની અવધિ. પ્રજુ પ્રવૃત્તિ દદ.

પ્રશ્ન ૩૬:-માણુમની મતિ નિર્વેદ દવારે પામે ? યોગને કેવી રીતે પામે ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ નિર્વેદ શબ્દની યથાર્થ સમજ માંજે છે. મારે ને અમુક હો એ જાતની રામગર્ભ લાભપ્રુદ્ધિનો અભાવ એટલે નિર્વેદ અર્થાત્ ને પ્રુદ્ધિ લાભની અશુભી ન કરતી હોઈને ગુજરી વધાવણી ન હોય તે પ્રુદ્ધિને નિર્વેદ પ્રુદ્ધિ કહે છે. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો ને પ્રુદ્ધિ સોદા કરવા તરફ નથી-સોદમાં સમજે છતાં સોદમાં રહેલી અકુચીનતા અને ઢીનતાને સમજતી હોઈને સોદાટિથી પર મચેલી હોય તે નિર્વેદ પ્રુદ્ધિ. આ નિર્વેદ પ્રુદ્ધિ મોહની મસિનતા મરી જતાં ઉપજે છે એટલે મોહ જ્યારે મરી જાય ત્યારે એ જ-મોહ એટલે અવગી અમજાણુ. અવગી સમજના જેટલી તો મસિનતા પણ મેલી નથી. આ મસિનતા જ્યારે જ્ઞાનનાં એટલે કે સાચી સમજના જાળથી ધોવાઈ જાય ત્યારે પ્રસન્ન નિર્વેદ પ્રુદ્ધિ પેદા થાય છે. પ્રમત્ત મતિ જ સમજ શકે છે કે રામદેવની જરૂર નથી મારે તે સેરવા ચોગ્ર નથી. આમ ત્યારે પ્રુદ્ધિમાંથી રાગ અને દ્વેષના મેત્રો ધોવાઈ જાય અને મતિ નિર્મળ થાય એટલે એના પડીતું ને પમડું છે તે યોગનું પમડું છે. નિર્મળમતિ અનેક પ્રકારની કૃણની અખતાના રાજરોગમાંથી મુક્ત થાય છે. અને સિંધર અચલ અને દૃઢ થાય છે-પ્રસન્ન ચિત્તની આ કર્નવ્યકર્મમાં અચલ નિષ્ઠા એ જ યોગ છે !

પ્રશ્ન ૩૭:-સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ પૂછનાં અર્જુને ચોક્કસ પ્રશ્ન કયો કર્યો છે ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ જાણે તે પહેલાં સ્થિતપ્રજ્ઞ એટલે શું તે જણી શેવું રહ્યું. એ શબ્દમાં જ એનો પૂરો અર્થ છપાયો છે. એમાં સ્થિત અને પ્રજ્ઞ એવા એ શબ્દો છે. સ્થિત એટલે જીભેલી, પ્રજ્ઞ એટલે પ્રજ્ઞ-વિવેકપ્રુદ્ધિ તે વાળો, જે માણુસની વિવેકપ્રુદ્ધિ જીભેલી છે, પણ ભરતી નથી એટલે કે તરવમાં જેની વિવેકપ્રુદ્ધિ સિંધરપણે ઉભી રહી છે-તરવને લગતી જેની સમજ ફરેલી અને અક્ષર છે તેને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. આટલું જાણ્યા બાદ અર્જુનના પ્રશ્નની ચોક્કસ દિશા સમજાશે. પહેલો પ્રશ્ન તો સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ વિષેનો છે. એમાં તે ક્યાં ચિદ્દનો છે ને જેતાંની સાથેજ આપણને સમજાય કે અમુક સ્થિતપ્રજ્ઞ છે ? બીજો પ્રશ્ન એ છે કે ને સ્થિતપ્રજ્ઞ છે તે શુભ કે અશુભ-ગમતા ન ગમતા-પદ્યોની પ્રાપ્તિમાં કેવી રીતે પોતાનો અનુભવ વ્યક્ત કરે એટલે ગમતી ચીજ મળતાં તે દરખાવ અને ન ગમતી મળતાં દુઃખ કે જેમાંથી એકે ન કરે ? અર્થાત્ દર્પ વિપાદનું પ્રકાશન તે કેવી રીતે કરે ? ત્રીજો પ્રશ્ન એ છે કે એ જેસે કેવી રીતે ? એટલે કે દુઃખની વિપથો એ ઇન્દ્રિયોને બેસવાની જગ્યા છે. તો તેવો માણુસ

પરવશપણે વિષયોમાં એસે એટલે કે વિષયોને ભોગવે કે સ્વવશ ધર્મને ભોગવે? અર્થાત્ તેની ઈન્દ્રિયો સ્વાધીન હોય છે કે પરાધીન? અને ચોથો પ્રશ્ન એ છે કે સ્થિતપ્રજ્ઞ માણસ ચાલે કેવી રીતે એટલે કે દુનિયામાં જીવનકાળે કર્મ મનોદશાથી વર્તે. સૃષ્ટિદાતાએ યર્ષને કે નિરપૃહ જનીને એ લૌકિક વ્યવહારમાં વર્તે છે? આ છે અર્જુનના ચાર ચોક્કસ સવાલો. એ સવાલોના જવાબો એટલે સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો એમ સમજવું. અને એ લક્ષણો પોતાનામાં જીરવી નાંખવાની રીત એટલે જીવનસાધના.

પ્રશ્ન ૩૬:-સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોનું સ્વરૂપ સમજાવી તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉપાયો શા છે તે જતાવશો?

જે સ્થિતપ્રજ્ઞ છે તેનાં લક્ષણોની યાદી, તેમનું સ્વરૂપ અને તેમને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયોની યુરુચાવી આ સાથે જતાવવાનો યત્ન છે. મનમાં જડ ધાણીને બેઠેલી કામનાઓનો ત્યાગ; આત્મામાં આત્મા વડે તૃપ્તિ; દુઃખમાં ઉદ્વેગનો અભાવ; અને સુખમાં સૃષ્ટાનો અભાવ; રાગ, ભય અને ક્રોધની શૂન્યતા; જડ ચેતન પદાર્થ માત્રમાં આસક્તિનો અભાવ; શુભ કે અશુભની પ્રાપ્તિમાં ન તો વાહવાહ કે ન તો હામહામ; ઈન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર; વિષયોના રસની પરદર્શન દ્વારા નિવૃત્તિ; ઈન્દ્રિયોનો સ્વાભાવિક સંયમ; વિષયોના બુદ્ધિધાતક ચિન્તનનો ત્યાગ; સ્વાધીન ઈન્દ્રિયો દ્વારા જીવનમાં વર્તન; ચિત્તની પ્રસન્નતા; કર્મયોગમાં સુખદાયી નિષ્ઠા; સમુદ્રની માફક સ્વમહિમામાં નિરંતર નિષ્ઠા; સૃષ્ટા, મમતા અને અહંકારનો ત્યાગ-આ છે સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો.

આ લોક અને પરલોકના પદાર્થો રૂમણીય છે, શોભન છે એવી બુદ્ધિને લઈને તે તે વિષયોના ઉપભોગને માટે મનનો જે નિરંતર તક્રસાટ તે તક્રસાટ એટલે કામના. આ કામનાઓ સમગ્રી વીધાવેલી બુદ્ધિને લઈને તથા વિવેકના અભાવને લઈને પેદા થાય છે. વિવેક બુદ્ધિના પ્રશાન્ત પ્રવાહથી આ રાગ ધોવાય છે. સાત્યું સુખ વિષયોમાં નથી પણ પોતાનામાં જ છે એ સમજવ તો આ રાગ મરે. કૂતરું હાડકું ચાવે, પોતાની જ હાડમાંથી લોહી નીકળે. તેનો રસ લાગે અને તે લોહી હાડકાનું છે એમ માને. બાકી પોતાના જ લોહીનો સ્વાદ એ હાડકામાં આરોપીને વને છે. અવિવેકીનું આતું જ વર્તન હોય છે. નીરસ વિષયનું હાડકું અવિવેકી માણસ ચાવે. પોતાના જ અંતરનો આનંદ વિષયમાં ટપકે અને તે વિષયોનો છે એમ સમજીને વિષયોનો હોલાટ વધારે. બાકી જેમ ચંદ્રને પોતાનો પ્રકાશ નથી પણ સૂર્યનો ઉછીનો પ્રકાશ લઈને ચંદ્ર આસ્વાદકારક થાય છે, તેમ વિષયોને પોતાનો આનંદ

નથી, આત્માના આનન્દને હૃદયનો સદને તે આનન્દકારક હોય નહીં એમ પ્રતીત થાય છે! આનન્દનો મૂળ અર્થ ઝરો કર્યા છે, કેવો છે એ નો સમજાય તો આ વાસી આનન્દનું સુખ માણુમ છોડે.

આત્મામાં આત્મા વડે તૃપ્તિ એટલે કે આત્માસ્વરૂપ સુખમય છે. એ સમજવાની દૃઢતા હોવી, અને આ આત્મસુખને મેળવવા માટે પવિત્ર મન જ સાધન છે. એટલે કે બહારના કેંઈ સાધન ઉપર આત્માનન્દની પ્રાપ્તિનો આધાર નથી, વિષયના રસથી સંહિત થયેલું પવિત્ર મન આત્માનન્દનું વ્યંગક છે. આ મનને વિષયની અજગર ચૂકાથી મુક્ત કરી, આત્મામાં લીન કરવું અને આત્માના રંગે એને અણુ અણુમાં રંગી દેવું એટલે જ આત્મામાં આત્મા વડે તૃપ્તિ છે. વિવેક અને વિવેકમાંથી રૂણતું જે વર્તન તે વર્તન માટે દૃઢ નિષ્ઠામાંથી જ સ્થિતપ્રજ્ઞતા પેદા થાય છે, પેલાય છે અને સ્વામાલિક થઈ જાય છે! આથી અદોષ વિવેક અને તેને આચારમાં મૂકવાનો અણુનમ પોક્ષાદી નિશ્ચય એ જ એક ક્રિય તારક છે. સુખ અને દુઃખનો સ્વભાવ સમજવાથી તેમનો પ્રભાવ આત્મા ઉપર પડતો નથી. દુન્યવી સુખ કે દુઃખ એ અનુભવમાં આવનાં હોવાથી અને અનુભવ કરતાં અનુભવ કરનારો જૂદો હોઈને અનુભવ એ અનુભવ કર્યાનું સ્વરૂપ નથી સુખ અને દુઃખ એ અનુભવ છે આથી અનુભવ કરનાર આત્માનું એ સ્વરૂપ નથી. આત્મામાં લાગતાં સુખ અને દુઃખ, આત્મામાં આરોપિત સદ્લાવચાળાં છે દરેક જીવે કરેલાં કર્મોનો એ અનિવાર્ય પ્રભાવ છે. આથી કરેલાંને બોગવી ભેરામાં જે ન્યાયીપણું છે તે તેને ટાળવાની પેરવી કરવામાં નથી બોગવી ભેરામાં મુક્તિ છે. શૌર્ય છે. સુખ દુઃખની લગણીને પરવશ થવામાં બંધન છે. કાપરતા છે. આથી સુખમાં રપૂઢા કે દુઃખમાં ઉદ્વેગ ધરતો નથી, વળી રાગ, દ્વેષ અને ભય પણ આપણાં મનમાં છે જ નહીં. તો જે આપણું જ નથી. તેને આપણું માનીને નભાવી ભેવું-તેને બોલે લઈને વર્તાવું-એ તો તરકર વૃત્તિ છે. આથી રાગદ્વેષ કે ભયની જરૂર નથી અને આથી તેમની સાથે સદીવામાં ધરતાં નથી.

વળી જડ ચેતન પદાર્થોમાં આસક્તિ હોવી એ લિપિતા આત્માનું લક્ષણ છે. પોતાનાથી જૂના પદાર્થોમાં પ્રિયપણાની કલ્પના કરી તેની સાથે વદાલ બાંધીને વર્તવામાં અસત્યની પૂજા છે. આત્મા જ પ્રિય છે એમ વસ્તુ-મત્યા સમજીને આત્મામાં જ પ્રેમ બાંધવો, નભાવવો અને દૃઢ કરવો એ આસક્તિને ધોઈ નાંખવાનો ઉપાય છે. વળી શુભાશુભની પ્રાપ્તિ કરીને અધીન છે. આત્માને મૂળમાં કર્મ સાથે કચીય લેવાદેવા જ નથી. શુભની પ્રાપ્તિમાં

વાદવાદ કરે તો તેનો રાગ પોપાય અને તોપાય એમ સમજવું. અશુભની પ્રાપ્તિમાં હાથહાથ કરે તો તે કેપને પેરો છે અને તોભે છે અને રાગ અને દ્રેષ પોપયા જેવા જ ન હતા. દુઃખ પછને સાપને ઉછેરવા એ બુદ્ધિમાનનું લક્ષણ જ નથી આથી જાને કરેલાં કર્મનું સુખ કે દુઃખ-શુભ કે અશુભ પરિણામ રૂપ જે કાંઈ ઇનામ કર્મફલદાતા પ્રભુ આપે તેમાં તટસ્થતા જ વિવેકમાથી ફળે છે. આ ઉપરાંત ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર કરવો એ સિદ્ધતપ્રયત્ન એક લક્ષણ છે. પોતપોતાના વિષયોની સાથે ન જોડાયેલી ઇન્દ્રિયોનું ચિત્તના સ્વરૂપનું અનુકરણ એટલે પ્રત્યાહાર. અર્થાત્ પ્રત્યાહાર ચિત્તની એક તે અવસ્થા છે, જેમાં ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયો સાથે સંયોગ નથી હોતો, પણ પોતાના ઉત્પાદક ચિત્તનું જે સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપમાં જાણે એકરૂપતા હોય. સાત્ત્વિકનાનો જેમ જેમ ઉત્કર્ષ થાય છે તેમ તેમ આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી 'પરદર્શન દ્વારા વિષય રસની નિવૃત્તિ જેણે કરી હોય તે સિદ્ધતપ્રયત્ન. પરદર્શન એટલે પરમાત્માને જગતી અવિચલ સમજણ. પરમાત્મા જ રસરાજ છે-રસસાગર છે-તેની એક લહરી માત્રથી વિષયોમાં રસમયતા લાગે છે, આથી વિષયોની વાસી રસમયતા એ ભોગવરા જેવી નથી પણ પરમાત્માની નિત્ય તાજી રસમયતા બેગ્ગ છે એવી આતર સમજદ્વારા વિષયોનું 'દિક્ષાપાઙ્ગ' સમજાવું અને તેથી તેમને ભોગવવાની યજ્ઞ દળી જવી એનું નામ વિષય રસની નિવૃત્તિ છે.

ઇન્દ્રિયોનો સ્વાભાવિક સંયમ એટલે સ્વેચ્છાએ ઇન્દ્રિયોને પ્રવર્તીવવાની કે નિવૃત્ત કરવાની કુદૃષ્ટી શક્તિ કેળવાયેલ બળદ જેમ હાંકનારની હસ્થા મુજબ માર્ગે ચાલે છે તેમ કેળવાયેલ ઇન્દ્રિયો તેને પ્રવર્તીવનારની સ્વેચ્છાને અધીન થઈને વર્તે એજ તેમનો સ્વાભાવિક સંયમ છે.

આ ઉપરાંત વિષયોનું ચિન્તન હોય અથવા પછી સિદ્ધતપ્રયત્ન એક લક્ષણ છે. વિષયો ધ્યાન ધરવા જેટલા કિંમતી જ ન હતા. છતાં એની ઊંધી કિંમત આકી અને તેમના ઉપર જોઈ મન્ય આરોપી જેઓ તેમનું દિનરાત ચિન્તન કરે છે તે છેવટે બુદ્ધિનો ઘાત કરે છે. કેમકે વિષયના ધ્યાનમાંથી સંગ-ગ્રમ-ક્રોધ-સંમોહ-સ્મૃતિનો વિગ્રમ અને તેમાંથી બુદ્ધિનો બ્હેરણ ઉત્તરોત્તર પેદા થાય છે. અને જેની બુદ્ધિ બ્હેર મારી ગઈ તે પુરુષાર્થ માટે અયોગ્ય બને છે અને માણસ છતાં જે પુરુષાર્થ માટે અયોગ્ય નીવડે તે જાતો મરેલો છે. આથી વિષયના ચિન્તનનો ત્યાગ અનિવાર્ય છે. જે બુદ્ધિ જ જાય તો પછી માણસમાં શું પછી શું?

સ્વાધીન ઇન્દ્રિયોદ્વારા જીવનમાં વર્તન એટલે કે આત્મજનને અધીન થઇને ઇન્દ્રિયોને જીવનમાં પ્રવર્તાવવી. કેમકે ઉર્વટે તો આત્માનું દર્શન જ એક માત્ર, અમલ્યનું છે. પરાધીન ઇન્દ્રિયો આત્માના દર્શનને છાવરી નાંખે છે. અને આત્મા ઢંકાઇ મરે એટલે ઉપદ્રવોની અનન્ત ધાડ માણસને પીડે છે।

વળી ચિત્તની પ્રસન્નતા એ સ્થિતપ્રજનનું લક્ષણ છે. ચિત્તનો સ્વભાવજ પ્રસન્નતાનો છે. પણ માણસ કુદર્શો કરીને રજોગુણ અને તમોગુણને ઉત્તરાવી મૂકી સત્ત્વગુણની પ્રસન્નતાને મેલી કરી મૂકે છે. રજોગુણ અને તમોગુણને સમજપૂર્વક નિરાસ કરીને ચિત્તની સ્વાભાવિક સત્ત્વમયતા-પ્રસન્નતાને નિર્માધપણે પ્રકટ રાખવાની જે આત્મદર્શનમાયી ઉપજ્ઞની શક્તિ તે ચિત્તની પ્રસન્નતા છે. આ પ્રસન્નતામાં દુઃખમાનને ટાળવાની અમિત શક્તિ છે.

વળી સ્થિતપ્રજની કર્મયોગને લગતી સમજ અફર ગહેતી હોવાથી તે તો સદાય નિષ્કામ જાણે કર્મયોગમાં નિષ્કામજો રહે છે. આ નિષ્કામાં સુખ જ સુખ છે. કેમકે કર્મયોગ એ સુખજનક છે. સમુદ્ર જેમ પોતાની મોટાઇમાં સદા ગહે છે-મર્ધાંશનું ઉલ્લંઘન નથી કરતો, પાણીની અવરજવરથી નાનો મોટો નથી થતો- સદૈવ ઉજ્જ્વળા કરે છે અને સ્વગાનમાં મસ્ત છે તેમ સ્થિતપ્રજ પ્રજુકૃત નિયમો અને મર્ધાંશના પાલનમાં જારે ચીપટવાળો, દુન્યવી કામનાઓ અને પદાર્થોની અસરજરમાં તૃપ્તિ કે ક્ષણે ન માનનારો આનન્દમાં સદૈવ ઉજ્જ્વળો અને આત્માના ગાનમાં સદાય મસ્ત રહેનારો છે. આત્માની પ્રાપ્તિને લીધે એને રજા નથી. વિવેકને લઇને એનામાં આહંકાર નથી. અને આહંકાર નથી તેથી જ તેનામાં મમતા નથી।

આ બેધાંધ લક્ષણોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સ્વાભાવિક ઉદાર અવસ્થા માટે આત્માને લગતી નિર્મલ અને અચલ સમજ જ જોઇએ છે. જેને જેને આત્માને લગતી તાર્ત્વિક અફર વિમલ સમજણ આવી તેને તેને આ લક્ષણો સ્વયમેવ જીવનમાં પ્રકટ થાય છે. આથી સૌ લક્ષણોનું જન્મ-સ્થાન, રહેઠાણ અને પોષણ સ્થાન એ આત્મજ્ઞાન છે.

પ્રશ્ન ૩૬:-કેવળ ઉપવાસીના ત્રિપથો તો નિવ્રત થાય પણ રસ જતો નથી તે શું ?

કોઇપણ ભોગને આપણે ભોગવીએ તો તે ભોગ આપણા હૃદય ઉપર તેનો સંસ્કાર કરતો જાય છે. એકનો એક ભોગ અનેક વખત ભોગવવાથી

આ સંસ્કાર દૃઢ થઈ જાય છે. આ દૃઢ થઈ ચૂકેલો સંસ્કાર ટેવરૂપે થઈ પડે છે. અને પછી તો સ્મરણ માત્રે પણ ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે. અને ભોગ ભોગવવાની ઇન્દ્રિયોની કુચળતા બેહુદા વધી જાય છે. પણ આ શરીર વગેરેની ભોગ ભોગવવાની શક્તિ મર્યાદિત હોય છે. એની રચના જ એવી છે. આ મર્યાદિત શક્તિ ભોગ ભોગવવામાં ખર્ચાઈ જાય તેની સાથે ભોગ ભોગવવાની ટેવ અને તૃષ્ણા ટળી જતી નથી. તે ભોગ ભોગે સજીવન થાય છે, તરુણ થાય છે અને બેકાબૂ બને છે. તો ભોગ ભોગવવાની શક્તિ તો રહે નહીં અને તે ભોગવવાનો હેલાટ તો જાય નહીં ત્યારે માણુસના મનમાં તૃષ્ણા તોફાન ખૂબ વધે છે. ભોગ ભોગવવાની તનની અને ઇન્દ્રિયોની નિર્મલતા અને શિથિલતા આવી જાય પણ મનની ભોગ ભોગવવાની તૃષ્ણા સતેજ રહે અને નિમિત્ત મળતાં અકુરિત થવાની અનન્ત શક્યતા બતાવે તે સ્થિતિને વિષયોનો રસ, કહેવામાં આવે છે. આ રસને સૂકવવાનો એક માત્ર ઉપાય છે આત્મજ્ઞાનમાંથી પેદા થતો દૃઢ વિવેક. જે માણુસનામાં આ વિવેક તો હોય નહીં અને તૃષ્ણા તેને પંજવતી હોય તેવો માણુસ જે રસ સૂકવવાનો ઉપાય ઉપવાસ છે એવું અવળું સમજીને ઉપવાસ ઉપર ઉતરે તો વિષયોને ભોગવવાની તેની શક્તિ જરૂર જોઈથી થાય કેમકે અહાર તો ઇન્દ્રિયોનો પ્રણુ છે અહાર ન હોય અને ઇન્દ્રિયો નિર્જીવ થઈ જાય તો પછી વિષયોને પકડવાની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ નબળા પડી જાય અને તેમ થતાં તેને વિષયોનો ઉપભોગ તો ટળે. પણ તેથી કાંઈ દી વળતો નથી. ખરો ચોર તો પકડાતો નથી. આહાર ન કરવો અને ઉપવાસ કરી કાયાને નબળા પાડી ઇન્દ્રિયોને નિર્જીવ કરી નાંખવાથી વિષયો ભોગવવાની જે તૃષ્ણાની જડ છે રસ છે તે ટળતો નથી. તે તો તેમને તેમ કાયમ રહે છે અને લાવિમાં અનન્ત ઉપદ્રવ મચાવવાની તેનામાં ભયંકર શક્યતાઓ હોય છે. આથી સમજીને અમાર કે જે સમજ એ રસને સૂકવવાનો ઉપાય જ નથી. વિવેક જ્ઞાન જ એને માટે એક માત્ર ઉપાય છે. વિવેકદ્વારા પરમાત્માનું દર્શન થતાં જે રસમયતા જીવનમાં પ્રકટે છે તે રસમયતા જ વિષયરસની નીરસતાને સાક્ષાત્ અનુભવમાં લાવી તેના ઉપરથી માણુસના મનને હાલે છે.

પ્રશ્ન ૩૮:-પ્રસાદ એટલે શું?

પ્રસાદ એટલે પ્રસન્નતા હૃદયની કેવળ સાત્વિક દશાનો સ્થાયી સદ્ભાવ. હૃદયમાં ત્રણ ગુણો હોય છે. સત્ત્વ, રજઃ અને તમ. એ ત્રણે ગુણો પળ પળ બદલાય છે. ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા આ ત્રણે ગુણોનાં પરિણામથી હૃદય પ્રભાવિત

ધાય છે. એ તરુ ગુણ પૈવી માણુમ ધારે તો અભ્યાસના જાગે અને વેતનન
મૈવતે રમેગુણ અને તમોગુણને સત્તગુણનો મયમી દબગે સાંતી ક્ષીયુવીય
કરી શકે છે સત્તગુણ એ હૃદયનો મુગ ગુણ છે એ ગુણના પશ્ચિમને
વારવાર અભ્યાસ ખગે વતેનું કનુ એટલે પ્રમત્તા છે પ્રમત્તામા પ્રમશ છે
હલકાપણ છે અને વિરેન્દ્રાન રહેતુ છે મત્તગુણનો પ્રસાદ એકતાન પરો
અજસ વહેતો રહે એજ પ્રમત્તા છે એને માટે અનેક ઉપાયો છે મત્તગ-
સ્વાધ્યાય-યમનિયમોનુ પાતન વગેરે

પ્રશ્ન ૩૬.-જો સૌ જૂનોની રાત્રિ તેમા મયમી જાગે અને સયમી
જ્યા જાગે તે બધા જૂનોની જગૃતિ-આનો શા અર્થ ?

આ ક્ષોધનો અથ સુદર છે એમા જગૃત આત્મા અને જીવના
આત્માનો તદ્દાત બતા યો છે જગૃત એટલે રાત્રી અને જાગનો એટલે
અગાની અર્ધો રાત્રિ અને દિવસ એના મૂળ અર્થમા લેવાના નથી ગતિ
એ અધારનુ પ્રતીક છે દિવસ એ પ્રકાશનુ પ્રતીક છે અધારમા કશુ
દેખાતુ નથી દિવસે બધુ સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ દેખાય છે નિષ્કામ કર્મયોગ એ
અગાનીએને માટે રાત્રિ જેવો છે, અધારી ભરપૂર છે કમકે અધારમા
વસ્તુ હોય છતા જેમ સ્પષ્ટ દેખાતી નથી તેમ નિષ્કામ કર્મયોગનુ પૂર્ણરૂપ
મળે છે, છતા અગાનીને તે દેખાતુ નથી આથી અગાની માણુસ નિષ્કામ
કર્મયોગ રૂપી ગતિમા જાણે છે, એટલે કે તેનુ આચરણ કરતો નથી પેતો
રાત્રી નિષ્કામ કર્મયોગરૂપી રાત્રિમા એને દિવસ જેટલો જ સ્પષ્ટ પ્રકાશ
લાગેનો હોવાથી જાગનો રહે છે એટલે કે કર્મયોગનુ આચરણ કરે છે
સકામ કર્મ એ અધારુ છે રાત્રી માટે એ અજનાનુ છે અગાની માટે
સકામ કર્મમા કર્મનુ રૂપ સ્પષ્ટ દેખાતુ હોવાથી તેમા જ અગાની જાગે છે
એટલે કે તે તેમા જ લાગેનો રહે છે આ સકામ કર્મ રાત્રીને રાત્રીનો પ્રકાશ
હોવાથી અધારથી-અજાનના અધારથી ભરેતો એકમ દેખાય છે આથી તે
તેમા પેટી જાય છે એટલે કે સકામ કર્મ કરવામા તે નિષ્ક્રિય થઈ જાય છે-
તે આચરતો નથી આમ દર્શન અને અદર્શનમાથી પેગ થનો ઉત્પનનો બારે
બેદ મગરાન અહી સમજનવા આહે છે !

પ્રશ્ન ૪૦ - યજ્ઞી સ્થિતિ એટલે શુ ?

યજ્ઞી સ્થિતિ એટલે યજ્ઞી સ્થિતિ યજ્ઞ એટલે પરમાત્મા તો સર્વજ
અને સર્વશક્તિમાન, સદ્દ પોતાની મોટાઈમા હોનાગ, અચન પ્રતિષ્ઠાવાળા,
આત્માથી આત્મામાં સતુ અને પર્યાપ્ત કામ પરમાત્માની જગત્તી ઉત્પત્તિ

સ્થિતિ અને લય રૂપી પોતાના કર્મોમાં જેવી નિર્મલ, નિરહંકાર અને નિઃસ્પૃહ સ્થિતિ હોય છે તેવી સ્થિતિપ્રગતી સ્થિતિ હોવી એટલે આહી સ્થિતિ. એટલે કે જાતિ, દેશ અને આત્માની ઉન્નતિ કરનારાં, ભોક્ષ અને વેદને અનુકૂળ એવાં પોતાના કર્મોમાં નિર્મલ, નિરહંકાર અને નિઃસ્પૃહ સ્થિતિ એટલે આહી સ્થિતિ. પરમાત્માના સમાન ધર્મો થવાની જે આવડત તેને આહી સ્થિતિ કહેવામાં આવે છે. આ છેવટની સ્થિતિ છે.

॥ इति सांख्ययोगः ॥

॥ अथ कर्मयोगः ॥

પ્રશ્ન ૧:-ભગવાનની વાણીમાં અર્જુનને દૂધ અને દહીં બન્નેમાં પગ લાગ્યા, જાણે મોઢ ઉપખવનારી ભિખિત વાણી લાગી-તો તે બ્રમ ઉપખવનારાં વાક્યો કયાં ?

ભગવાનની વાણીમાં ઉપર ટપકે જોનારને દૂધ અને દહીં બન્નેમાં પગ જાણાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ જોનામાં તબ્બને જોવાની શક્તિ છે તેને એમના વચનોમાં વિરોધાભાસ લાગતો નથી. એટલું જ નહીં, તેમાં ભારે સમન્વય રહેશે પ્રત્યક્ષ જાણાય છે. પરસ્પર વિરુદ્ધ વિધાન જરૂર જાણાય છે. દાખલા તરીકે પહેલાં અશોચ્યાન્ અન્વશોચસ્ત્યં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ માપસે થી શરૂ કરી ભગવાન ખૂબ વિસ્તારપૂર્વક જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ કરે છે. પછી તરત જ યપા તેઽમિદ્રિતા સાંખ્યે યુદ્ધિર્યોગોત્તિવાં શૃણુ થી માંડીને વળી વિસ્તારપૂર્વક અને પ્રશંસા સહિત કર્મયોગનો ઉપદેશ દે છે. વળી વચ-ગાળામાં રસવર્જ રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે-એમ કહીને વિષયનો રાજ ટાળ્યા માટે જ્ઞાનયોગ જ પરમ સાધન છે એમ દર્શાવે છે. આ ખંડુ છતાં એ બધાં અવિરોધી વિધાનો છે. જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ પરસ્પર વિરોધી નથી પણ પરસ્પર ઉપકારક અને પૂરક છે. જ્ઞાનયોગ ઉપર કર્મયોગનાં મંદાણુ છે અને કર્મયોગથી જ્ઞાનયોગની મૂલવણી થાય છે. આત્માના સાક્ષાત્ જ્ઞાનમાંથી નિઃકામ કર્મયોગ ફળે છે. અને નિઃકામ કર્મયોગ જીવનમાં ૩૬ યર્ષ જતાં આત્મજ્ઞાનની પૂરી કિંમત સમજાય છે. બન્ને એકબીજા વિના અધૂરા છે. એ તો આંધળા લગ્નગાની જોડી છે. જ્ઞાનયોગ વગરનો કર્મયોગ

આધ્યો છે. કર્મયોગ વગરનો જ્ઞાનયોગ દેખતો છતાં લૂંટો છે. જ્ઞાનયોગ દેખાડે છે, કર્મયોગ ચાલે છે. અને એ રીતે જીવનનો માર્ગ મોકળો થાય છે. બે વચ્ચે વચ્ચેની નિશાની છે. એ બેની વચ્ચે જે સચોટી અને પ્રાણીયત્વ દી છે તે ભક્તિયોગની છે. જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ અને કર્મયોગ એ ત્રણ મળીને જીવનનો ત્રિકોણ પૂરો થાય છે. રામ, સીતા, લક્ષ્મણના ચિત્રની પેરે આ ત્રણનું સુબળ મિલન છે. રામ તો જ્ઞાનયોગ છે; સીતા તો ભક્તિયોગ છે, લક્ષ્મણ તો કર્મયોગ છે. રામની પ્રસન્નતા સાધવી અને આત્મા પાળવી એ સીતા અને લક્ષ્મણનું જીવનવ્રત છે. મીતા રામની પ્રિયા છે, લક્ષ્મણ તેનો ભદ્રિશ્વર પ્રાણ છે. આ રૂપક તેના પૂર્ણ અર્થમાં અર્ધો સંપૂર્ણ બંધ બેસતું છે. સ્થળ સંકેતને લઈને વિસ્તારથી વિસ્તારીએ છીએ.

પ્રશ્ન ૨:—લગવાન જોને નિષ્ઠા કહે છે તે શું? જ્ઞાનયોગી અને કર્મયોગીની નિષ્ઠામાં તફાવત કયો છે? અને ક્યાં છે?

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર પુરુષાર્થ છે. તે પૈકી મોક્ષ સૌથી વડો છે. એ મોક્ષ રૂપી સૌથી વડો પુરુષાર્થ જે ઉપાયે, જે સાધને, જે માર્ગે મેળવી શકાય તે ઉપાય, તે સાધન, તે માર્ગને ભગવદ્ગીતાની પરિભાષામાં નિષ્ઠા કહેવામાં આવે છે. આ નિષ્ઠા બે પ્રકારની છે. કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ. કર્મયોગી અને જ્ઞાનયોગી બન્ને નિષ્ઠાવાળા છે. બન્નેને પ્રભુનો માર્ગ મળી ચૂકેમો છે. પણ બ્યવહારિક જીવનમાં બન્નેની નિષ્ઠા જૂદી છે. જ્ઞાનયોગી આત્માને યથાર્થપણે જાણી સર્વ કર્મોના સંન્યાસનો આગ્રહ મેલી, જીવન વર્ષાન્ત ધણેભાગે લિપ્તજા હવર અવસંખી જીવનયાત્રાનો નિર્વાહ કરે છે. કર્મયોગી પણ આત્માને યથાર્થપણે જાણે છે. પણ તે એક પગમું આગળ વધે છે. આત્માને જાણીને તે સર્વજગતના અંતરાત્મા રૂપ પરમાત્મામાં પરમભક્તિથી હૃદયેસો રહે છે, અને લોક અને શાસ્ત્રને સંમન કરીને વિધિપૂર્વક આચરે છે. તે ધરવણો છતાં ધર વગરનો રહે છે. કુટુંબી છતાં કુટુંબરહિત રહે છે. કેમકે તેણે આસક્તિને હેવટની નિલાંતરિ આપી દીધી છે અને આ રીતે યથાક્રમે જીવનયાત્રાનો સુખપૂર્વક નિવાહ કરી મરણને પ્રેમથી બેટ છે. આ છે બન્નેના જીવનમાર્ગો. ફેર એટલો છે કે જ્ઞાનયોગી જ્ઞાન પાળી, આત્મ કલ્યાણ સાધી, જેનાથી પ્રાણી સમાજનું જનું થાય એવાં કર્મો કરવામાં આગ્રહ રાખતો નથી. તેનાથી થાય તો ઠીક છે ન થાય તો તેની તે ચિન્તા કરતો નથી. અને ધણે ભાગે કર્મના આચારથી કંટાળીને તે બને ત્યાં સુધી કર્મનો આચાર ટાળવાનો લાવ રોવે છે. કર્મયોગી જ્ઞાન પાળી, આત્મકલ્યાણ સાધી, પ્રાણી સમાજનું જેનાથી જનું થાય એવાં

કર્મ કરવામાં આચરી હોય છે. તે દિનરાત અનાસક્તભાવે શ્રોકસંગ્રહમાં રમ્યો પમ્યો રહે છે. યાની પોતાના યાનની, કર્મયોગની ભૂમિકા ઉપર મૂલવણી કરી શકે - એમ છે છતાં તે તેનો આગ્રહ રાખતો નથી. કર્મયોગી યાનની કર્મયોગની ભૂમિકા ઉપર મૂલવણી કરીને યાનને હિમ્મત્વસતતમ બનાવે છે. આટલો છે બેની નિષ્ઠામાં ભેદ. યાનોત્તર જીવન વલણનો તેટલો તદ્દાવત છે. બાકી મૂળ ભૂમિકામાં સમાનતા છે. ભગવાનનો ઓક યાનોત્તર મહિમામય વર્તનનો આગ્રહ રાખવા તરફ છે.

પ્રશ્ન ૩૧-નૈષ્કર્મ્ય એટલે શું? કર્મના અનારંભ કે સંન્યાસથી નૈષ્કર્મ્ય મળતું નથી એમ ભગવાન કહે છે તેનો શો આશય છે?

નૈષ્કર્મ્ય શબ્દ ગીતા શાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે. નૈષ્કર્મ્યનો શબ્દાર્થ તો નિષ્કર્મનો ભાવ એવો થાય છે. અર્થાત્ ગીતાશાસ્ત્રમાં નૈષ્કર્મ્ય શબ્દનો ઉપરનો અર્થ એ થાય છે કે કર્મ તો કરવાં પણ એવી રીતે કરવાં કે જેથી કરનારને તેના ફળનો સ્પર્શ ન થાય. કર્મ કર્યાં છતાં કર્મના ફળથી પર રહેવાની જે કળા તે નૈષ્કર્મ્ય છે. સકર્મ છતાં ઉપર અકર્મ રહેવાની જે આ આવડત છે તેને નૈષ્કર્મ્ય કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ કર્મના ફળને આપણે ત્રણ કોટિમાં વહેંચી શકીએ. કર્મથી જીવને જન્મ, આયુષ્ય અને ભોગ આવે છે. આ કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે. સંચિત કર્મ, પ્રારબ્ધ કર્મ અને ક્રિયામાણ કર્મ. કર્મનાં સ્વતત્વ વળી ચાર ભેદ છે. ધોણું કર્મ, કાણું કર્મ, ધોણું અને કાણું કર્મ અને ન તો ધોણું કે ન તો કાણું એવું કર્મ. આ ચારે ભેદવાળાં ત્રણ વર્ગમાં વહેંચાયેલાં કર્મમાં અનન્ત જન્મ, અનન્ત આયુષ્ય અને અનન્ત ભોગ આપવાની શક્તિ પ્રસૂત પડી છે. એ કર્મોનો જે ફળ દશાએ વટાવ એ જ સંસાર છે. તે પૈકી સંચિત કર્મો એટલે કે અનન્ત કાળથી એકઠા થઈને પડી રહેલાં, પણ ભાવિમાં અનિશ્ચિત દેશ, કાળ અને નિમિત્ત મળતાં ફળનારાં કર્મોની કૃતિત થવાની ખીજ શક્તિને ડાંબી દેવી એટલે કે યાનબળે તેમને વોઝીઆ કરી નાંખવા એટલે એક તૃતીયાશ નૈષ્કર્મ્ય. પ્રારબ્ધ કર્મો એટલે કે ફળ આપવાની જેમણે આ દેહના જન્મ સાથે જ શરૂઆત કરી દીધી છે એવાં કર્મો. આ કર્મો તો ભોગ્યે જ છૂટકા. તો સમજપૂર્વક આ દેહની સાથે જકડાયેલાં અને કોટિ ઉપાયે પણ ફળ આપવામાંથી ન અટકનારાં કર્મોને પ્રમાદ પ્રસાદ ભાવે, ધૈર્યથી ભોગવી લેવાની જે કળા તે આવડી એટલે એ તૃતીયાંશ નૈષ્કર્મ્ય. અને પ્રારબ્ધ કર્મને લઈને મગેસો જે આ ચાલુ દેહ તે દેહ વગેરે દ્વારા થતાં જે ચાલુ કર્મો તે ક્રિયામાણ કર્મો છે. આ ક્રિયામાણ

એટલે કે ચાલુ દેહ દ્વારા થનાં કર્મોનું ફળ આપણને સ્પર્શે જ નહીં એવી જે અદ્ભુત કળા તે કળા મળતાં નૈષ્કર્મ્યનો પૂર્ણાંક ચાય છે, આનો અર્થ એ થયો કે નૈષ્કર્મ્ય એટલે અત્યંત અનાસક્તિ. દેહ અને આત્માના પૂર્ણ વિવેકગાંથી ફળતું જે સત્ય તે સત્યને જીવદારમાં ચૂકવાની—અમલમાં આણવાની જે દૃઢતા નિષ્ઠા તેનું નામ નૈષ્કર્મ્ય છે. અને નૈષ્કર્મ્ય મેળવવા યોગ્ય છે કેમકે એના પછીથી લાગતું આવે છે તે મોક્ષ છે. એટલે કે આત્માનું સ્વમહિમામાં નિરન્તર રિયતિ છે. ૦

કર્મનો અનારંભ કે કર્મનો ત્યાગ આ નૈષ્કર્મ્યને સિધ્ધ ન કરી શકે કર્મનો આરંભ જ ન કરવો એ શક્ય નથી. કેમકે કુદરતે પ્રાણીમાત્રનું રચના જ એવી કરી છે કે કંઈ કર્યા સિવાય રહી શકાતું જ નથી. આર્થ કર્મનો આરંભ જ ન કરવાનો આગ્રહ રાખવો એ તો કુદરત સાથે વ્યથા ખાથ બીડવાનો પામર પ્રયત્ન છે. કર્મનો આરંભ ન કરવો અને એ અનારંભ જ નૈષ્કર્મ્ય છે એમ જે માને છે તે મહામૂઢ છે. દયાપાત્ર છે. અતિશય પ્રકાશ અને અતિશય અંધારું બન્નેમાં માણસ જોઈ ન શકે તેથી તે બન્ને એક જ છે એમ માનવાની ભૂલ કરનાર અનુકંપાને પાત્ર છે. કર્મનો અનારંભ એ અતિશય અંધારી મનોદશા છે. નૈષ્કર્મ્ય અતિશય પ્રકાશમય મનોદશા છે. નૈષ્કર્મ્યમાં કર્મ ન કરવાનો મનસૂનો જ નથી હોતો. તેમાં તો નિરન્તર કર્મ કરવાનાં હોય છે અને છતાં કર્મના ફળનો અસહકાર હોય છે. આખી અનારંભ એ નૈષ્કર્મ્ય નથી. એ વિચાર દારિદ્રીની છેવટની હદ છે. અને નૈષ્કર્મ્ય માનવ વિચાર સમૃદ્ધિની છેવટની હદ છે. વળી કર્મનો સંન્યાસ એટલે કે ત્યાગ પણ મૂઢ અવસ્થા જ છે. કર્મમાત્રનો ત્યાગ એ આપણા હાથની વાત જ નથી. જે આપણા હાથની વાત જ ન હોય, જેમાં આપણો અધિકાર જ ન હોય તેને છોડીને કે કસવામાં રહેલી નરી કરુણતા વિવેકી જોઈ શકે છે. આપણે કાળે આવેલાં કર્મોને ગ્રેમથી કરીને તેમાંથી આપણી બાદબાકી કરવામાં નિષ્કર્મતા છે. તેનો ત્યાગ કરવામાં નથી. કર્મનો આરંભ જ ન કરવો અગર તો પ્રાપ્ત કર્તવ્ય કર્મનો ત્યાગ કરવો એ તો બુદ્ધિનો ભારે અપરાધ છે. એ કુબુધ્ધિનો લીલાવિસ્તાર છે. ભગવાન અહીં આ બુધ્ધિનો અપરાધ ન કરવાતું. કુબુધ્ધિનો પ્રચાર ન કરવાતું દયાના માર્ગ ઉપદેશ છે.

પ્રશ્ન ૪૮:—મિથ્યાચાર અને સત્યાચારનો ભેદ શો ?

મિથ્યા અને સત્યની વચ્ચે જે ભેદ છે તે જ મિથ્યાચાર અને સત્યાચારની વચ્ચે છે. મિથ્યા એટલે અમત્ય. જે આચરણનો પાથો અસત્ય હોય તે

મિથ્યાચાર. આ મિથ્યાચારનો આકાર આ પ્રમાણે હોય છે. કર્મ કરનારી ઇન્દ્રિયોનો તો સંકેત કરે પણ મનથી તો વિષયોનું સ્મરણ કરે તો તેવો વિમુદ્ધાત્મા મિથ્યાચારી કહેવાય. ઉપરથી તો કશું કરતો ન દેખાય પણ અંદરથી બધું કરતો પુરુષ ધર્મિક છે. આ મિથ્યાચારનું મૂળ વિમુદ્ધતામાં છે. જેનું મન અવિવેકથી ઘેરાયેલું છે તેવો માણસ કર્મેન્દ્રિયોથી થતાં કર્મને જ કર્મ માને છે. પરંતુ મનથી જે કર્મ થાય તે પણ કર્મ જ છે, કેમકે મન પણ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય બને છે. તો પોતે નિષ્કર્મ છે એમ જગતને સમજાવવા કર્મેન્દ્રિયોથી તો જે કર્મ ન કરે પણ મનથી જે વિષયોનું ચિન્તન અને સેવન કરે તે દાંલિક છે. મિથ્યાચારી છે. તે જગતને છેતરવાનો પ્રયોગ કરે છે. લાડુનું એ સાક્ષાત્ તો ભોજન ન કરે પણ તેની મીઠાશનું ચિન્તન પણ ન છોડે તે બૂખ્યો તો રહે જ છે અને અંદરથી જાતને પગલે છે તે નફામાં. આ અવગણી સમજ મિથ્યાચારનું મૂળ છે. આથી લક્ષણ છે સત્યાચાર. સત્યાચારમાં વિવેકી મનદ્વારા ઇન્દ્રિયોનો સ્વાભાવિક સંયમ થાય છે. એટલે વિવેકી મનથી ઇન્દ્રિયોને સ્વાધીન કરવામાં આવે છે. અને ત્યારબાદ અનાસક્ત ભાવે કર્મેન્દ્રિયો દ્વારા કર્મયોગનું આચરણ આવે છે. અર્થાત્ સત્યાચારમાં વિવેક, તમામ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, અનાસક્તિ અને કર્મયોગનું આચરણ આટલાં વાનાંનો સમાવેશ થાય છે. મિથ્યાચારનું મૂળ અવિવેક છે, સત્યાચારનું વિવેક છે. મિથ્યાચારમાં કર્મેન્દ્રિયોનો હઠાત્ સંકેત હોય છે. સત્યાચારમાં કર્મેન્દ્રિયોનું વિવેકનિયમિત પ્રવર્તન હોય છે. મિથ્યાચારમાં વિષયસત્તા માનસિક અતૃપ્તિસૂચક, દ્વેષાટ્ હોય છે. સત્યાચારમાં વિષયસત્તાની નીરસતાનું જ્ઞાન હોય છે, આત્માનંદની તૃપ્તિસૂચક, અનાસક્ત તટસ્થતા હોય છે. મિથ્યાચારમાં ક્રુદ્ધિલતા છે. સત્યાચારમાં સરસતા છે. આથી મિથ્યાચાર કાચર છે. સત્યાચાર શર છે. આ દૃષ્ટિએ સત્યાચાર સર્વોત્તમ છે.

પ્રશ્ન ૫:—નિયત કર્મ એટલે શું? તે તો કર્યાં જ જોઇએ એવો ભગવાનનો આશ્રદ કયા હેતુથી છે?

નિયત શબ્દનો અર્થ થાય છે નિયમિત થયેલાં—નફી થયેલાં. જે કર્મો જે માણસને માટે દિનનમ તરીકે નફી થયેલાં હોય—અવશ્યમેવ કરવાં જેવાં તરીકે દરેકાં હોય તેને નિયત કર્મ કહેવામાં આવે છે. અમુકને માટે અમુક કર્મ નિયત છે એમ કોણે દેરવે? એ દેરવનારાં એ પ્રધાન જગો છે. એક શાસ્ત્ર અને બીજું પ્રકૃતિ. દરેક માણસને માટે પ્રકૃતિ અને શાસ્ત્ર ચોક્કસ કર્તવ્ય કર્મોને દર્શાવે છે. પ્રકૃતિ એટલે જન્મજન્માવરતના સંદર્શનોનું સંચિત

થયેનું, વંશપરંપરાથી મુદ્દ થયેનું, અધિકારને નિયમિત કરું અને આચરણ દશાએ સ્વાભાવિક બનવું, આપણા કાનુની મામાન્ય રીતે પર રહેવું, અદ્યત્ન કર્મચેત્ર કુદરતી બળ, એમ કે જાણી પ્રકૃતિ, પ્રવચન, ભણવું બજારવું વગેરે ને કર્મ છે તે જાણવુંને માટે જન્મજન્માન્તરના સંસ્કારોથી મર્યાદ થયેનું હોય છે. વંશ પરંપરાથી દૃઢ બનેવું હોય છે. જાણવુંને જ એમાં કુદરતી વધારે નિષ્કેસ અધિકાર છે એમ અનુભવ નિયમિત કરે છે. જાણવુંને માટે એ વધારે સ્વાભાવિક છે. જાણવુંને એ સ્વયં પ્રેરનું છે, આનો અર્થ એમ નથી કે જાણણુ મુધારનો વાંચવો સર્વ લાઙ્ગમથી હોઈ ન કાઢી શકે કે મુધાર વેદ સહને તેને લખી કે બજારી ન શકે, બન્ને બન્નેનું કામ જરૂર કરી શકે છે. ષણ્ણ જે સ્વાભાવિકતા, સરજના, સ્વચ્છતા અને મુધાનાથી પોતપોતાનું કામ કરે તેટલું એક જીવનું નહીં. આથી સૌનું કર્મ નિયન કરવામાં પ્રકૃતિ એક પ્રધાનબળ છે બીજું શાસ્ત્ર. સૌને માટે જ્ઞાનચર્ચામળા નીતિ નિયમોનું પાલન, ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર વગેરે કર્મો શાસ્ત્ર નિયમિત છે. આમ શાસ્ત્ર અને પ્રકૃતિથી નક્કી થયેલાં કર્મો-કર્તવ્ય તરીકે નક્કી થયેલાં કર્મો એટલે નિયત કર્મો. ભગવાન એ કર્મો કરવાં જ જોઈએ એમ આમદ રાખે છે ત્યારે કેવળ તેમનું પ્રાણીમાત્ર માટે ક્ષિતિપાત્ર જ રપદ થાય છે. જો સૌ પોતપોતાનાં નિયત કર્મો, કર્મો કરવાની રીત પ્રમાણે ન કરે તો જગતની વ્યવસ્થામાં ભંગાણુ પડે એટલું જ નહીં વ્યવસ્થા તૂટી જાય. કુદરતની મામેતો બળવો વ્યર્થ જાય. વિવેકશુદ્ધિનું કેવાણું નીકળે અને માણસની જીવનથી વેકારી જાય! મુદ્ધિશાળી પ્રાણીએ કુદરત સાથે સંવાદી જીવન ગાળવું જોઈએ. કુદરતી પરિસ્થિતિને શાસ્ત્રીય સમજથી સ્વીકારીને કુદરતમાંથી આત્મસાક્ષ હાવવો જોઈએ. નિયત કર્મો ન કરવામાં કુદરત સામે વ્યર્થ બંદ છે. શાસ્ત્રીય સમજનો બદ્ધિકાર છે. અને આથી પરિણામે જીવન વિસંવાદી અને સુમેળ વિનાનું થાય છે. આથી જગતની જીવનવાચના નિર્સાદ માટે સ્વધર્મ ઇતિથી નિયત કર્મો કરવાં જ જોઈએ એવો ભગવાનનો આમદ કેવળ કુરુણાથી ભરપૂર છે.

પ્રશ્ન ૬:-કર્મની વ્યર્થતા એટલે શું?

આ પ્રશ્નનો જવાબ થઈ શકેલી વ્યર્થ સમજ ઉપર આવડે છે. યજ્ઞ કાનુમાંથી થઈ શકે પેલા થાય છે. એના પ્રણુ અર્થ છે. યજ્ઞ એટલે પૂજા કરવી, ધનકરવું, મેળો કરવો. આમ પૂજા, ધન અને મેળો એટલે યજ્ઞ. અહીં આપણને ત્રીજો અર્થ વધારે ઉપયોગી છે, થઈ એટલે મેળો. તો કેનો મેળો એવો પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક છે તો મૃદિને કૃપાળવવામાં પંચમદાબૂતોનો

મેળા એટલે અહીં થતું છે. એટલે કે મૃતિ એજ એક મહાયત્ન છે. ખીન યત્નમાત્ર આ મહાયત્નના અનુકરણ માત્ર છે. આ મહાયત્નના પરમાત્મા જ યજ્ઞમાન છે સૂર્ય, અગ્નિ, વાયુ વગેરે મહાન દેવો જ નડતિજ છે. વસન્ત વગેરે ઋતુઓ જ હોમવા યોગ્ય પદાર્થો છે આ સૃષ્ટિ યત્નનો આદિ કે અંત નથી. આ મહાન સૃષ્ટિ યત્નને ખાતર જે કર્મ તે યજ્ઞાર્થ કર્મ એટલે કે આ સૃષ્ટિયત્નને હમેશાં અવાવનાના હેતુ ખાતર જે કર્મ કરનાનાં હોય તે કર્મોને યજ્ઞાર્થ કર્મ કહેવાય અને આ સૃષ્ટિ વિશે ઊંડા વિચાર કરતા જણાય છે કે એનું એક પણ તત્ત્વ સ્વાર્થે વર્તતું નથી પણ પારકા ખાતર પ્રવર્તે છે પાણી પાણી માટે નથી, પાણી પીનાર માટે છે. ઝાડ ઝાડ માટે નથી. ઝડના ઉપયોગ કરનાર માટે છે એટલે કે સૃષ્ટિના વર્તનમા સ્વાર્થ નથી. પરાર્થ જ છે. તો મનુષ્યનું જીવન પણ જો મહાયત્ન છે તો તેનું વર્તન આર્થ રહિત હોવું ધટે. પરાર્થે વર્તતું જીવન જ સૃષ્ટિ યત્નનું અનુકરણ છે. પોષણ છે વર્ધન છે આથી માણસ જે કાર્ક કરના જેવું કરે તે તેણે સ્વાર્થરહિત થઈને કરવું નહીં જો તે સ્વાર્થ રહિત થઈને ન વર્તે તો સૃષ્ટિ યત્નનો દ્રવ્ય યાત્ર એ અક અગ્રહી પડે. સ્વાર્થમા પેદા થતા સોભ, મોહ, ક્રોધ વગેરેનાં પ્રયત્ન પરિણામો સમસ્ત માનવ સૃષ્ટિની ગતિને અટકાવી દે છે. અને પરિણામે એમા પરપીડન આવતું હોવાથી સૃષ્ટિની પ્રગતિ રૂંધાઈ જાય, આથી સમજી માણસ તો સૃષ્ટિનો પરાર્થ એ પ્રાણહત્તા હેતુ છે એમ સમજીને પરાર્થને જ મહાન સ્વાર્થ તરીકે સમજી વર્તે છે. જસ જીવનના તમામ નિયત કર્મોને પરાર્થે કરવાનો મમળ મનસુખો અને તેનો પ્રતિપળ અમય એટલે જ કર્મની યજ્ઞાર્થતા છે એ પરતુ એટલે કે પરમાત્માનું અનુકરણ છે. અને એમા જ પરમાત્માનું પૂજન છે. પ્રસન્નતા છે. કેમકે એજ હૃદયથી સમજતો અને શુદ્ધિને અનુકૂળ થતો જીવનનો મહા કામદો છે.

પ્રશ્ન ૭:—યજ્ઞગ્ન્ય ચોર કેની રીતે ? યજ્ઞયુક્તની જીવનકાંતિ ક્યા ધાય છે ?

ઉપનાં વિવેચનથી સમજાયું હશે કે યજ્ઞ પાઠના પરોપકાર એ જ હેતુ છે. એટલે કે પરાર્થ સાધવામા જ આર્થની મહા સાધના સાચી રીતે હોય છે એ સમજ છે હવે જે માણસ યજ્ઞ કરતો નથી એટલે પરાર્થે જીવવાનું આજ્ઞાસ કરે છે અને કેવળ સ્વાર્થે પ્રેરાય છે તે માણસ પેતાના સિરાયનાની સેવા તો બે છે પણ તેનો વળતો જતો આપતો નથી સૃષ્ટિનાં દરેક તત્ત્વો પ રૂપર ઉપકાર કરીને ટકે છે આ તો કેવળ ઉપકાર લે છે. સામો ઉપકાર ક તો નથી. પારકી ચીજ ઉપર જે તરાપ મારે છે અને તેને પોતીકી કરી

એને છે તે ચોર છે. સ્ટિની એક પણ ચીજ પોતીકી નથી, બધી જ પારકી છે, એને ગોતીકી કરવા માટે આપવી પડી ને કિંમત છે તે પરાધર્મતા છે- એટલે કે સ્વાર્થનો ત્યાગ છે. તો ને માણસ સ્વાર્થ ત્યાગ રૂપી કિંમત તો આપેના નથી અને છતાં પારકી ચીજનો ઉપયોગ તો કરે છે તે ચોર નહીં તો બીજું શું? ને જાતે ધસાતો નથી અને પારકાના ધમારનો લાભ લેવા દરેક પક્ષે તૈયાર છે તે સ્ટિનની ચોર છે. એ દુનિયાનું એક ભવંકર અમંગળ છે! પરસ્પરનું ભાવન એટલે કે પૂજન-પ્રમાદન, એ તો મંગલમાત્રની જન્મભૂમિ છે. અને ને પરસ્પરનું ભાવન ન કરતા પોતાનું જ ભાવન કરવામાં દિનરાત લાગ્યે રહે છે ને સ્ટિની વ્યવસ્થામાં મદાદોશ પેદા કરે છે અને ભંગાણુ ઉપજાવે છે. આથી તે ચોર છે એમ જ્યારે ભગવાન કહે છે ત્યારે તેના માણસની ભગવાન ચેતવનમ કિંમત મૂકે છે.

પરંતુ ને યત્યુક્ત છે તેના જીવનની ક્રાંતિ તેની યતીયતામાંથી જ થાય છે. તેના પુરુષો યતની બચત ખામ છે, એટલે કે નિઃસ્વાર્થભાવે કર્મ કરે છે. અને નિઃસ્વાર્થભાવે કરેલું કર્મ ને બચત રાખે છે તે શુદ્ધિની, પવિત્રતાની. કેમકે પ્રાપ્ત નિઃસ્વાર્થ કર્મ પવિત્રતાને ઉપજાવે છે. પવિત્રતાની પૂંછ વધારે છે. સ્વાર્થનો પૂર્ણનાશ એટલે પવિત્રતાનો પૂર્ણોદય અને પવિત્રતાનો પૂર્ણોદય પ્રશુભપતાનો પૂર્ણ આવિર્ભાવ છે. જીવનની અશુદ્ધિનો પૂર્ણ અમાવ અને શુદ્ધિનો પૂર્ણ સદ્ભાવ એ જ મહાન ક્રાંતિ છે દેહધારી પવિત્ર પુરુષ એ તો પરમાત્માનો અવતાર છે. બસ, આ દરેક રીતે પવિત્રતા એટલે જ જીવનની મહાક્રાંતિ છે.

પ્રશ્ન ૮ : યશમાં જ્યાં પ્રતિષ્ઠિત છે એટલે શુ ? દૈનંદિન જીવનમાં એ સિદ્ધાંત આપણને ક્યાં સ્પર્શે ?

આનો તદ્દન ચોખ્ખો અર્થ તો એ છે કે પરમક્રમા યશમાં આખર-વાળા છે. એટલે કે પ્રભુની આખર અને પ્રતિષ્ઠાનો જો પરચો જોવો હોય તો તે યશકર્મમાં મળે છે. અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં યશકર્મ છે એટલે કે યશીય મનોદશાથી જે જે કર્મ કરવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં પ્રભુની પરમ પ્રતિષ્ઠા માલુમ પડે છે અર્થાત્ “હરિને ભજતાં હજી કોઈની લાજ જતી નથી માણી રે” આ કવિનો જે લૌકિક ભાષામાં ભકતોને સનાતન કોશ છે તે જ વાત ભગવાન “પ્રભુ યશમાં પ્રતિષ્ઠાવાળા છે” એ શબ્દોદ્ધાર કહેવા મગિ છે. પ્રભુને નામે અને તેને ખાતર જે કાંઈ કરવામાં આવે છે તે કર્મ કરનારની છેવટે આખર પ્રભુ રાખે છે. ભગવાન ભકતવત્સલ છે અને ભકત પરાધીન છે એ સિધ્ધાન્તનો અહીં જોડે જોડે ઉલ્લેખ છે. પ્રભુ સૌનો અંતગામી છે, સૌ કર્મોના અધ્યક્ષ છે, સૌના સાક્ષી છે અને તેથી તેની સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠા છે. આથી યશીય કર્મ માત્રની સાચી પ્રતિષ્ઠા-આખર એ ભગવાન છે.

ભગવાન જ સૌ યશીય કર્મની પ્રતિષ્ઠા છે એ સિધ્ધાન્ત રાજગરોજના આપણા જીવનમાં સર્વત્ર સ્પર્શે છે. એ એમ શીખવે છે કે કર્મ કર્યે જ છૂટકો છે. તો દરેક કર્મને યશીય લાવે કરવાં. યશીય લાવે કરેલાં પ્રત્યેક કર્મમાં પ્રભુનો નિવાસ છે. અને જેમાં પ્રભુનો નિવાસ હોય, પ્રભુનો સ્પર્શ હોય, પ્રભુની માલકી હોય, પ્રભુને સમર્પણ હોય, ત્યાં સ્વાર્થની દુર્ગંધ હોતી નથી. ત્યાં અહંતાનો વિરોધક હોતો નથી. અપધિતતાનો સ્પર્શ હોતો નથી. દુરાગ્રહનો અંશ પણ હોતો નથી અને આ રીતે પ્રત્યેક કર્મ પ્રભુ રંગથી રંગાયેલાં હોઈને કર્તાને કર્મફળ આપતાં હોવા છતાં તેના સંગથી અલિપ્ત રાખે છે. પૂર્ણ પવિત્રતા આપે છે. ઈશ્વરનો સમાન ધર્મા બનાવી મૂકે છે. અને આ કાંઈ જોવો તેવો કાયદો છે? એજ તો આપણો માર્ગદર્શક દ્રુવ-તારક છે. યશમાં પ્રભુવાસ છે એમ જે હૃદયથી સમજે છે તેનું સમસ્ત જીવન પ્રભુમય થઈ જાય છે. કેમકે તેનું આખું જીવન કર્મબ્યાસ હોવાથી યશમય ■ અને યશ પ્રભુમય હોવાથી તેવો માણસ પણ પ્રભુમય હોય છે. સંસારમાં હોવા છતાં મળાંબુઃ પ્રભુમય રહેવું એજ તો જીવનદર્શન છે.

પ્રશ્ન ૬: યજ્ઞનુ શ્રવન કઈ રીતે વ્યર્થ છે?

યજ્ઞનુ એટલે સ્વાર્થથી આંધળો મંત્રુષ્ય. સંદિગ્ધ એક પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ મહાન બુદ્ધિપૂર્વક યોગ્ય છે અને અલાભ્ય છે. એ એક સર્વ ગતિમાન રહે એ માટે નિરસ્વાર્થતા જરૂરી છે. પરોપકારપૂર્વકની નિરસ્વાર્થતા એ શ્રવનનું સ્વરૂપ છે એટલે કે યજ્ઞમયતા એ શ્રવનનો મહા કારણ છે. જે મંત્રુષ્ય આ યજ્ઞ સિદ્ધિને છે તે સ્વાર્થી હોવાથી સંદિગ્ધ યજ્ઞમાં વિશેષ પેદા કરે છે. અને આ રીતે તે જૂન-ટોઢ લુપ્તજવે છે ટોડ એ પાપ હોઈને તેનું સમસ્ત શ્રવન પાપથી ભરપૂર થાય છે. અને આવના શ્રવનનું આ માત્ર ધ્યેય હોય છે ઇન્દ્રિયોનો આરામ. એટલે કે ભોગલપદતા એનું શ્રવનનું નિયામક અને પ્રેરક બળ બને છે. તો જે સંદિગ્ધને અનુકૂળ બનીને અભાવવામાં મદદ નથી કરતો પણ તેની મનિને બંધ પાડી દેવાને વ્યર્થ પ્રયત્નો કરતો હોય, જે પુણ્યનો સંચય ન કરતાં પાપની કમાણી જ જમા કરતો હોય અને ઇન્દ્રિયોના સંવમપૂર્વક વર્તવાને જરૂરે ઇન્દ્રિયોને લંપ કરી ભોગલોહુષનામાં જ શ્રવનની ક્ષતિથી માનતો હોય તે માનવ દ્વાને પાપ છે. એટલું જ નહીં તે જ્ઞાનમંગલ છે. માનવ શ્રવનનું માહકમ્ય તે માપ શક્યો નથી. પેતાનું ઔરવ તે સમજ શક્યો નથી. કોઈનુમે કોઈની કિંમત મૂલ્યવાનો તે દર્શનકૃપણ છે. અને જે દર્શન અને વર્તન બંને દશાઈ કૃપણ તેનું શ્રવન વ્યર્થથી પણ વ્યર્થ છે. જન્મીને માતાની યુવાની વેર નાંખ્યા સિવાય તેનામાં કશું નોંધવા જેવું હોયું નથી.

પ્રશ્ન ૧૦: આત્મજ્ઞાની માટે કયા આદ્યથે કાર્ય રહેતું નથી ?

જે સાચે જ આત્મજ્ઞાની છે તેને પોતાને કર્મ કે જ્ઞાનકાર એવું કશું રહેતું નથી જે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય હોય કેમકે તેનામાં કામનાનો જ અભાવ થઈ ગયો છે. આત્મજ્ઞાની પ્રાપ્તિથી માણસ પર્ણાક્ષય થાય છે. તેનું તમામ કામના પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે તો જે કરાયેલો હોય તેને જે પાવાની હિંચા જ થતી નથી તેમ જ આત્મજ્ઞાનથી કરાયેલ હોય છે તે આ લોક કે પરલોકના કોઈપણ પરિવર્તનની અંબનાય રહેતી નથી. મોક્ષની પણ તેને ઇચ્છા હોતી નથી. અને દીનતા તો કામજ્ઞાની પુત્રી છે. જેને કામન હોય તે દીન થાય અને મારે માટે મને અનુક ધો એમ ધામના કરે આત્મજ્ઞાની માણસ આત્મશક્તિને લઈને પૂર્ણકામ થયેલો. હોઈને દીનતાને વટાવીને ઉભેલો હોય છે. તેને ધામના રહેતી નથી. આથી તેને સ્વાર્થે કશું મેળવવાનું ન રહેતું હોવાથી સ્વાર્થે કશું કરવાનું રહેતું નથી. લોહસંભ

એજ એનો સ્વાભાવિક જીવનશાસ બની જાય છે. શોકસંગ્રહ માટે જ જેનો પ્રત્યેક શ્વાસ છે તેવો માણસ પરમાત્માની જંગમમૂર્તિ છે. તે દ્ધીચિ, શીખી રંતિદેવ વગેરેની નવી આવૃત્તિ છે પરમાત્માનો જે જીવ ઉપર અનુગ્રહ ઉતરે છે તેનો સ્વાર્થ સદંતર અદૃશ્ય બને છે, તેનો શ્વાસેશ્વાસ વિશ્વરૂપી પ્રત્યક્ષ પ્રભુની કર્મભયી સેવામાં જ વીને છે. કેમકે તેને મન પ્રાણીમાત્ર સત્વનિધિ પરમાત્માનો જ તે તે નામ રૂપે અવતાર અને આવિર્ભાવ છે. હું ઢાઇને માટે કંઈ કરું છું એણું જ્ઞાન પણ તેને રહેણું નથી. લોહચુંબકની સમીપતાને લઇને લોખંડ જેમ સ્વયમેવ, પોતાની ઇચ્છા સિવાય પણ પ્રવર્તે છે તેમ લોહચુંબકોનાં પણ લોહચુંબક, પરમ આકર્ષક પરમદેવની સમીપતાને લઇને તેના તરફ તેને ખાતર પોતાની ઇચ્છા સિવાય પણ સ્વયમેવ તેવો પરમમંગલ જીવ પ્રવર્તે છે. એમાં લેવા દેવાનું કશું હોતું જ નથી. આથી આત્મચાનીને સ્વાર્થે પ્રવૃત્તિ રહેતી જ નથી.

પ્રશ્ન ૧૧ : અનાસક્ત ભાવે કર્મ કરવાથી પરમપુરુષની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કેવી રીતે ?

પરમ પુરુષ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ એટલે કે પોતાના જ આત્માની પરમ મહત્તાનો પોતાનામાં જ આવિર્ભાવ અને અનુભવ-સ્વરૂપનો મુક્ત આધિભાવ અત્યંત શુદ્ધિની અપેક્ષા રાખે છે. આસક્તિ અનિવેકભાથી જન્મતી હોવાથી અને આત્માને રુધી નાંખી પરિણામે આત્માને ન છજતો એવો ભયંકર જન્મમરણરૂપી દંડ દેતી હોવાથી, જીવને ડહોળી નાખે એવી અશુદ્ધિ છે. આ આસક્તિથી રંગાયેલાં કર્મ નીરોગી આત્મામાં અનેક અને અનંત રોગ અને ઉપદ્રવને પેદા કરે છે. અને પરિણામે આત્માની જે સ્વત સિદ્ધ મંગળમયતા છે તેને અદૃશ્ય કરી નાંખે છે આથી ઉત્કટું વિવેક અનાસક્તિને જન્માવે છે. આ અનાસક્તિ આત્માના મૂળ અસંગ સ્વભાવભાથી કુદરતી રીતે જ સિદ્ધ થાય છે. આ અનાસક્તિપૂર્વક વર્તવાથી આત્માને રુધતા આવરણો લેણા છે પણ પળે પળે શુદ્ધિ મળે છે. અને આ શુદ્ધિ એ સીમાએ પહોંચે છે ત્યાં પહોંચ્યાં આત્માનો અસલી મહામહિમા, અતુપમ અને અતુલ ગૌરવ, પ્રકૃતિથી અસ્પૃશ્યતા, પોતાનું અમૃતપણું અને અનાધિત સુખ-સ્વરૂપતાનો મુક્ત અને પૂર્ણ આવિર્ભાવ પ્રકટે છે. આ પરમશુદ્ધિની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ યતાં જ તેને બધાત્ બોગવતી પડતી દેહના કારાગારની સગ્ન, અને તેમાંથી ઉપજેલી અનંત માતના, હીનતા વગેરે બુદ્ધ યર્ષ જાય છે. ત્યાર પછી જે બાકી રહે તે પૂર્ણતાનો સ્વાનુભવ. આથી ભગવાન અર્જુનને કરવા જેવું કર્મ વિના આસક્તિએ કરવા અગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ છે.

પ્રશ્ન ૧૨ : જીવનમાં સિદ્ધાચારનું મહત્વ શું છે? સિદ્ધ એટલે શું?

સિદ્ધ સંબંધનો ઉપરનો અર્થ કેળવણીનો એવો થાય છે. કેળવણીને એટલે વિશ્વજીવનના નિષાઘક ઉચ્ચતમ નિષ્ક્રમોનો જેણે તત્ત્વરૂપથી અભ્યાસ કર્યો છે અને તદનુકૂળ જીવનને વલણ આપી તે ધારણે જે જીવે છે તે અર્થાત્ સિદ્ધ પુરુષ એટલે આમ પુરુષ. આમ એટલે જે મેળવી ચૂકેલો છે તે. શું મેળવી ચૂકેલો એમ જે જણાવવા થાય તો જીવનમાં જે સૌથી ઊંચાં સ્થિતિ છે અને મેળવવા જેવી છે તેને પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલો. અને સર્વોચ્ચ સ્થિતિ છે પ્રભુ. અને આપી સિદ્ધ-આમ પુરુષ એટલે પ્રભુને મેળવી ચૂકેલો અર્થાત્ પ્રભુ પ્રાપ્તિમાં જે સાધનો છે તે સાધનો જેણે જીવનમાં વણી દીધા છે, અને તેના જાણે જે પ્રભુને મહત્ત્વ કરી રાખ્યો છે અને પ્રભુના સાક્ષાત્કાર લીધે જે દર્શન મળે છે તે દર્શનને વહાલરૂપણે જે જાણી રહેતું જીવન થઈ છે તે સિદ્ધ-કેળવણીનો આ દૃષ્ટિએ જોતાં સિદ્ધાચાર એટલે પરમ સત્ આચાર, અને પરમ સત્યાચાર તો જીવનમાં એક માત્ર મહત્વનો છે. પ્રભુ મેળવી ચૂકેલા એક સાચા અર્થમાં કેળવણીના આભુમનો આચાર તો સમસ્ત જગતને માટે ધારણ છે-ભોમીઓ છે. પથપદસંક છે. એ તો જીવનને જોડેનિર્ધાર છે-મોટે જાણે પારણી બુદ્ધિએ ચાલતી જનતાનો એ અભ્યુસદાયક છે. આ સિદ્ધાચાર, સમયસ-આનિત થતાં, આપની પ્રજાને નિયમિત કરે છે અને જોડે લઇ જાય છે. આથી વ્યક્તિગત જીવન અને સર્માં જીવનમાં સિદ્ધાચાર તો ખૂબ મહત્વની સ્થિતિ છે. જીવનના તત્ત્વને સાક્ષાત્ જોનાર અને જાણનાર માણસ જ્યારે, જીવન જીવવાના આચારોનું શિદ્ધ કરાવે છે ત્યારે તે આચારોનું પાલન માણસને પોતાને જ ઉપર સિદ્ધ કેળવણી, આપન એટલે કે પ્રભુને મળેલો કરી દે છે. ઉપરના અર્થ સિદ્ધાચાર મહત્વનો છે.

પ્રશ્ન ૧૩ : લોકસંમંદને માટે પણ જાગવાનું અનુનને કર્મ કરવા ક છે, તો એ લોકસંમંદ એટલે શું?

માણસ જ્યારે સાચા અર્થમાં જાણનાર થાય છે ત્યારે તેને સમજા છે કે જીવનની પ્રત્યેક પળ કેવળ પરાધાર અર્થે જ છે. પારકાનું ભર કરવામાં પોતાનું જ જાણું રહેતું છે. પારકાનો અર્થ સાધવામાં જ સાર સ્વાર્થ સાધના છે. આથી સાચી સમજ જ્યારે વર્તનમાં ઉતરવા માટે ત્યારે સ્વાર્થની કુર્મ્મ દૂર થતી જાય છે અને ઉપર સ્વાર્થની રહેતો બદલો જાણી રહેતી નથી. સ્વાર્થ જ્યારે છેક મંદ પડી જાય છે ત્યારે માણસ

પોતાને માટે કશું કરવાનું રહેતું નથી. છતાં કશું ન કરવું એ કુદરતના રાજ્યમાં સંભવતું નથી. તો સ્વાર્થે કશું કરવાપણું નથી અને ક્યાં સિવાય રહેવાનું નથી તો પછી વચ્ચેનો સત્યાનુકૂળ નિર્ણય એજ આવે છે કે લોકને અર્થે કરવા જેવું કરવું. બસ. નિઃસ્વાર્થ ભાવે જે કરવા જેવું કરે છે તે લોકસંગ્રહ કરે છે. એટલે કે જાતના દાખલાથી તે લોકને કરવા જેવાં દર્શાવે કરવામાં સંગ્રહીત કરે છે. સંગ્રહ એટલે સારી પેઠે એટલે કે મજબૂત-મંદ પ્રયત્ને છૂટી કે છટકી ન જાય એવી-પકક. લોકોને કરવા જેવાં કાર્યમાં જે મજબૂતપણે પોતાના દાખલાથી પકડી રાખે છે તે લોકસંગ્રહ કહેવાય. અને અણજાણપણે પણ જે સારું કર્મ કરે છે તેને સારું જ કહી મળે છે. અને આમ લોકની ઉન્નતિ થાય છે. અધારમાં પણ જાણ જો ખવાય જ તો તે મીઠો લાગે જ. આમ જનતાને ઉન્નાર્ગે જતી આટકાથી જે સન્માર્ગે જાતના દાખલાથી વાળે અને તેમાં તેને દૃઢ કરે તે લોકસંગ્રહ કરે છે એમ કહેવાય. તો આ લોકસંગ્રહ તો જાણકાર માણસનો સાચા કુદરતી સ્વભાવ થઈ જાય છે-થવો જોઈએ.

પ્રશ્ન ૧૪૪: વિદ્વાન અને અવિદ્વાનની કર્મ કરવાની રીતમાં તફાવત ક્યાં છે?

વિદ્વાન અને અવિદ્વાન વચ્ચે જે તફાવત છે તે આ છે. બન્ને કર્મ તો કરે છે. પણ વિદ્વાન આસક્તિને દૂર કરીને કર્મ કરે છે. અવિદ્વાન આસક્તિસહિત કર્મ કરે છે. વિદ્વાન લોકસંગ્રહને હૃદયીને કર્મ કરે છે. ખીજો સ્વાર્થની સાધનાને અર્થે કરે છે. અવિદ્વાન જોડેલો કર્મમાં એકાગ્ર હોય છે તેટલો જ અને કાચ તેનાથી પણ સમજુ હોવાથી વધારે એકાગ્ર વિદ્વાન હોય છે. પણ એકની એકાગ્રતા તેને જન્મમરણ અને તેના વચગાળામાં આવતી અનેક ઉપદ્રવની જાગે દૃઢ કરે છે, અંકુરિત-પુષ્પિત અને ફલિત કરે છે. પેલા વિદ્વાનની એકાગ્રતા તેના જન્મમરણ અને તેના વચગાળામાં ઉપજતી અનન્ત ઉપદ્રવની જાગે સ્થિર કરે છે, ઉખેડી નાંખે છે, ડાંબી દે છે. વન્ધ્ય બનાવે છે. આમ ઉપરથી તો એ બેમાં રહેજો તફાવત લાગે નથી. પણ અંદરથી બેતાં તફાવત સિવાય ખીજું કશું લાગતું નથી. કર્મ કરવામાં પ્રયત્નની દૃઢતા હોવા છતાં ફલ દશાએ એક જાણ જ ખાય છે ખીજો માર જ ખાયા કરે છે. વિદ્વાન જીવનની મધુરિયા બોગવે છે પેલા જીવનનું ઝેર જ ચૂસ્યા કરે છે. બસ, કર્મ કરવાની રીતમાં તફાવત પડવાથી ફળમાં આટલો તફાવત પડી જાય છે.

પ્રશ્ન ૧૫ : વિદ્યાને અગ્નો બુધ્ધિભેદ ન કરાવવો એમ ભગવાન કયા હેતુપૂર્વક કહે છે ?

વિદ્યાને અવિદ્યાનની બુધ્ધિમા તક ન પાડવી એમ બ્યારે ભગવાન કહે છે ત્યારે તેમના કથન પાઞ્જી અવિદ્યાનના ઉપર કેવળ ક્રુણા ક્રુવાનોજ આશય છે. કાગડાને જે બલાત્ હસની ચાવ શીખવવામાં આવે તો તે કાગડા ઉપર ઉપકાર નથી જ કેમકે તેને હસની ચાવ આવડવાની નથી જ અને પોતાની ચાસ બૂલી જાય તે નફામાં વિદ્યાન તો જાણીને કરવાની રીતે કર્મ કરતો હોવાથી ફના શુભાશુભ સ્પર્શથી તટસ્થ રહેવાની શક્તિ કેળવી શકે છે આ બીયારો જાણતો નથી તેને આત્મા મળ્યો નથી આત્મા તો મળ્યો નથી અને છતાં વિધ્યેનો સ્પર્શ તો તેને મધુરો ન લાગે એ જાનવું નથી જેણે આત્મદર્શનની મધુરિમા અનુભવી છે તેને જ વિધ્ય-રસની કટુતાનો દદ નિશ્ચય થાય છે દર્શનમા જે આધગો છે તેને દેખતો માણુસ જે પોતાને રસ્તે દોરવાનો પ્રયત્ન કરે તો પરિણામે તેને વિધ્યમાં જે દષ્ટિ હતી તે પણ જાય અને દર્શનની દષ્ટિ તો મળતી જ નથી આમ ધોખીનો કૂતરો ધરનો ચે ન રહે, ધાટનો ચે ન રહે તે વચ્ચે લાકે અને દુનિયામાં તો સૌથી જિન્યુ સુખ ત્યાગવું છે પણ તે જેની પહોંચમા નથી તેને માટે વિધ્ય સુખ એ એક જ આશ્વાસન રહે છે વિદ્યાન યુરુપ જે અગ્ને આ એકમાત્ર આશ્વાસનથી પણ દૂર રાખે તો તે તેના ઉપર ઉપ-કાર નથી અપકાર છે અને સમજુ માણુસ અપકાર કરે તો તે તો ધધર-દ્રોહ છે, પ્રગાનો દ્રોહ છે ભૂતદ્રોહ છે, સમાજદ્રોહ છે અર્થા વિદ્યાન તો જાતે કરે અને અવિદ્યાન પાસે કયવે જાહં ઘણાસ્મિનો અનધિકારે એક નહીં પીરસે

પ્રશ્ન ૧૬ : વિદ્યાને કર્મ કેવી રીતે કરતા ?

વિદ્યાને પોતાની વિધાનો ઉપયોગ કરીને તદ્દનુકૂલ કર્મ કરવા વિધા એટલે આત્મગાન પોતાની જાતને લગવું, પોતાની જાતમા નિરન્તર રહેતા પરમાત્માને લગવું, અને જાતને વિદ્યરવાની જગ્યાથી જગતને લગવું નિ શક જ્ઞાન મેળવી એ જ્ઞાનને અનુરૂપ રીતે કર્મ કરવું વિદ્યાનને માટે ફળે છે અને આ જ્ઞાનને લીધે નિ સ્વાર્થતા, અનાસક્તિ, યગમયતા, ત્યાગ-શીનતા જ ફળે આથી જે વિદ્યાન છે તેણે પરાયે, અનાસક્ત યદને નિયત કર્મને કર્મના પ્રેમ ખાતર કરવા જોઈએ દૂકમા આત્મગાનપૂર્વક મક્તિથી તરમોળ યદને, નિષ્કામલાવે કર્મ કરવા એ વિદ્યાનને માટે કુદરતી

બને છે. સર્વના આત્મારૂપ પરમપિતાનું સર્વભાવે તર્પણ કરવું એ જ વિદ્વાનના કર્મનું રહસ્ય છે.

પ્રશ્ન ૧૭ : ભગવાન કહે છે કે, મારા મતનું અનુસરણ કરનાર કર્મબંધનમાંથી છૂટે છે. ખીન અટવાઇ જાય છે-શું ભગવાનનો અહીં સ્વમતાગ્રહ નથી ?

ના. અહીં ભગવાનનો સ્વમતાગ્રહ નથી. પણ સત્યવિધાન છે. કર્મયોગ એ ભગવાનની ભારે સત્ય શોધ છે. એ સત્યને અનુકૂળ થઇને જે વર્તેતો નથી તે અટવાઇ જાય છે એમ બ્યારે ભગવાન કહે છે ત્યારે તે સત્યની આશાધના જ દર્શાવે છે, પોતાની સરમુખત્યારી જતાવતા નથી અને વળી એ પણ ભૂલવાનું નથી કે ભગવાન જાતે જ સત્યની સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે. આથી જે સત્યને વફાદાર નથી તે સત્યથી વેગળા થઈ અસત્યમાં અટવાય અને અકુળાય તેમાં અસત્યનો વાક છે. ભગવાનનો નથી. એટલે કે માણસ પોતાના જ વાકિ અટવાય છે-ભગવાનના શાપથી નહીં. ભગવાન તો ઉચ્ચદું અહીં વરદાન દે છે. જેને વરદાન લેવું નથી તે સ્વયં શાપનો ભોગી બને છે, તેમાં કોઇ શું કરે ?

પ્રશ્ન ૧૮ : શાની પણ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર જ વર્તે છે, તો પછી પુરુષાર્થને માટે અવકાશ જ શ્યા ?

પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ. એટલે કે જન્માજન્માન્તરથી સંચિત, માતા-પિતાના રમેલીય સઘે આવેલ, અનેક પ્રકારના સંસ્કારોથી યુક્ત, અને શરીર તથા ઇન્દ્રિયોને રૂપે પરિણામ પામેલ સ્વભાવ. આ સ્વભાવ આગળ પ્રાણી માત્ર લાચાર થઈ જાય છે. આથી શાની પણ પ્રકૃતિને વશ થઈ જાય છે ખરો, છતાં પુરુષાર્થને માટે અવકાશ નથી એમ કહેવું એ સાચું નથી. પ્રકૃતિ પુરુષને ઇન્દ્રિયોના શબ્દ વગેરે વિષયોમાં પ્રવર્તાવે છે. વિવેક એટલે કે શાસ્ત્ર માણસને એમ ઉપદેશ આપે છે કે ભલા ! દરેક વિષયમાં રાગદ્વેષ રહેલા છે. તો વિષયોનું સેવન કરતી વેળા તે રાગદ્વેષને અધીન ન થતો. આમ વિષયોના સેવન રૂપી ક્રિયા પોતાના પ્રયત્નથી સાધ્ય છે, તો જે ક્રિયા પોતાના પ્રયત્નથી સાધ્ય હોય તેમાં યુદ્ધ સદા સ્વતંત્ર છે. રાગદ્વેષને અધીન થઈને વિષયો ભોગવવા, કે પર થઈને ભોગવવા કે માધ્યસ્ય વૃત્તિથી ભોગવવા એ બાળતમાં કોઈ કોઈને રોકટોક કરવું નથી. અને આજ જગ્યાએ પુરુષાર્થને પુષ્કળ અવકાશ છે. આથી પ્રકૃતિ અનુસાર જ વર્તન થાય છે એ

જેમ સાચું છે તેમ પુરુષાર્થને પૂરો અવગણ પણ છે એ પણ એટલું જ સાચું છે. પુરુષાર્થી માણસ તો છેવટે પ્રકૃતિને પણ સ્વયં કંઈ પરવશ દરી શકે છે. નામ નોળાઓની લડાઈમાં પહેલાં યોદ્ધાને નોળાઓ દારે, છેવટે તો નાગ જ પરજિત થવાનો. માણસે નોળાઓ ચઢતે પ્રકૃતિરૂપી નાગણને મળ કરવાની છે.

પ્રશ્ન ૧૯ : સ્વધર્મ અને પરધર્મ એટલે શું ?

ધર્મ એટલે કર્મ. સ્વ એટલે પોતાનું. પ્રકૃતિ અને શાસ્ત્રે દેરકને માટે જે કર્મ કરાવી આપ્યું હોય તે દેરકને માટે સ્વધર્મ. સુધારતું કામ કરવું એ સુધારનો સ્વધર્મ. બ્રાહ્મણનું કામ કરવું એ બ્રાહ્મણનો સ્વધર્મ. વૈદ્યનું કામ કરવું એ વૈદ્યનો સ્વધર્મ. શિક્ષણનું કામ કરવું એ શિક્ષકનો સ્વધર્મ. સુધાર જો બ્રાહ્મણનું અને બ્રાહ્મણ જો સુધારનું કર્મ કરે તો તે બન્નેને માટે પરધર્મ. ગૃહસ્થ જો સંન્યાસીના કર્મો કરે તો તે તેને માટે પરધર્મ. સંન્યાસી જો ગૃહસ્થાશ્રમ અનુભવે તો તે તેને માટે પરધર્મ. આ છે સામાન્યપણે સ્વધર્મ અને પરધર્મનો નિર્ણય. આ અર્થને નિયમિત કરનારું પરિભાષણ કયું છે તે આગળ વિસ્તારપૂર્વક બતાવ્યું જ છે.

પ્રશ્ન ૨૦ : પાપનો પ્રેરક હેતુ શો ?

પરધર્મનું આચરણ એટલે પાપ, એ પાપમાં પ્રેરનાર તરીકે ભગવાન કામને કહે છે. રક્તેશુ કામનો પિતા છે. રક્તેશુમાંથી પેદા થતો કામ બ્યારે કોઈકે ઠેકાણે મ્હાત થાય ત્યારે તેજ કેવળું રૂપ લે છે. આ કામ મહાબ્રાહ્મણ છે. મહાપાપી છે. માણસજાતનો બારે શત્રુ છે. બ્યક્તિગત જીવનમાં જેમ આ પરધર્મનું આચરણ કરવામાં પ્રેરક કામ બારે દાનિ પહોંચાડે તેમ એ પ્રભાવી પ્રભાને પણ ભરખી જાય છે. સામાજિક જીવનનું બ્રાહ્મણજાત બ્યારે શૂદ્ર બને છે અને શૂદ્રજાત બ્યારે બ્રાહ્મણ બને છે ત્યારે સામાજિક જીવનનું પતન થાય છે. તેનું કારણ, પોપણ, વર્ધન અને વર્તન અશક્ત બની જાય છે. બ્યારી પોતપોતાના સ્થાને રહી પોતપોતાના કર્તવ્યના પાલનમાં ઓક્ષિત રહેનાર સમગ્ર સુખ્યવસ્થિત, શાંતિમય અને સુખજોગી બને છે. મૂળ સિદ્ધાંત તો એ છે કે કર્મ એ પ્રધાન નથી. કર્મનું જ પ્રયોજન છે તે પ્રધાન છે. કર્મ બ્રાહ્મણનું હોય કે પછી શૂદ્રનું હોય, કર્મગત પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા માટે હોય ધરે. નદીમાત્ર જેમ સાગરગામી હોય છે તેમ કર્મગત પ્રભુગામી હોય ધરે. જે કર્મ

તાં તે તે દેહને તજી નવાને લેવાને ઉત્સુક હોય છે. અનન્ત કાળથી આ
 જંગમ આવી રહેલી છે. આ દૃષ્ટિએ કોઈ જીવ મોડો વહેવો જન્મેશે નથી.
 ભગવાન જ સર્વરૂપે અવતરેલ છે તત્ સ્પષ્ટવા તદેવાનુમાવિશત્-સદિ
 રજી તેનો રસ લેવા, શિવ રહેવા છતાં, જીવરૂપે શિવ જ વર્તી રહેલ છે.
 આ વિરોધાભાસ, દર્શન દશાએ અવિરુદ્ધ સમન્વય છે. આથી ભોગ દશાએ
 જીવ પોતાની અનન્ત પુનરાવૃત્તિ જાણતો નથી. દેહાદિની અંદર જકડાયેલું
 ડ્રવ-ચૈતન્ય, સ્વરૂપની ભર્વણતા, સ્વપ્રકાશના, કે સર્વશક્તિમતાને વિસરી
 નય છે. પેલું શિવતત્ત્વ, સર્વજ્ઞતા, સ્વપ્રકાશકતા, સર્વશક્તિમતાના નિત્ય
 દિમામય બાનથી અવિચુકત હોય છે. આથી જ ભગવાન બધું જાણે છે,
 અને જીવ કશું જાણતો નથી-એવો ભગવાન જાને ઉલ્લેખ કરે છે. આમ
 ત્યારે સૂર્ય કરતાં ભગવાન પ્રાચીન છે એમ કહે છે ત્યારે બુદ્ધિની બહારની
 તત્ કરતા નથી. પણ અતિ સૂક્ષ્મ દર્શનમય પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત
 સ્થાપિત કરે છે. જીવનું શિવપણું કેમ રુધાયેલું છે એનો નિર્દેશ કરે છે.
 'હની સાથે જીવન ખતમ થતું નથી એમ જતાવે છે. જીવન જીવન જ
 પાતાથી કદી મરતું નથી એમ દર્શાવે છે. જગતની રચનાની અંદર પરમ
 મંગળમયતા છે એમ સૂચિત કરે છે આત્માની અમરતા તરફ આગળી
 રીધે છે. પ્રત્યંક ગતિથી સદાગતિશીલ જીવનને માટે મોત એ કેવળ અદ્ય-
 વેરામ છે એવું સૂચન કરે છે. આ છે ભગવાનની દૃષ્ટિ. એ ન સમન્વય
 ના બુદ્ધિનું દેવાણું ગણાય.

પ્રશ્ન ૪ : ભગવાનનો અને જીવનો જન્મ કઈ કઈ રીતે જૂદો પડે
 છે? ભગવાન બધું જાણે અને જીવ કેમ કશું ન જાણે?

જીવાત્માને સ્વરૂપે જન્મ અને મરણ નથી પણ શરીરના સંબંધને
 વધને તે જન્મે છે તથા મરે છે એમ કહેવાય છે. ભગવાનને તો શરીરદ્વારા
 પણ જન્મ કે મરણ નથી. કેમકે જન્મ અને મરણમાં કારણ છે શુભ કે
 અશુભ કર્મ, જીવ શુભાશુભ કર્મસુકત છે. પરમાત્માને કર્મ અધીન છે,
 માથી જીવ અતીશ્વર છે. પરમાત્મા સર્વેશ્વર છે. જીવાત્મા પ્રકૃતિને વશ થઈને
 રજીઆત ફલ ભોગવવા માટે જન્મ લે છે, સ્વેચ્છાએ લેતો નથી. પરમાત્મા
 પ્રકૃતિ ઉપર સત્વાર યાય છે અને સ્વેચ્છાએ પ્રકટે છે. પરવશપણે તેને પ્રક-
 ર્મ પડતું નથી. આમ જીવ અને જગત્પાત્રના જન્મમાં મહાત્મ ભેદ છે.
 જુનો જન્મ જીવના જન્મથી કેમ જોર જ છે. જીવાત્મા અજ્ઞાન અને
 તેની પેદાશથી મર્યાદિત થયેલ હોય છે. આથી તેને સર્વજ્ઞતા હોઈ શકતી
 નથી. ભગવાનમાં અજ્ઞાન જ નથી. એટલે તેને મર્યાદા નથી. અને આથી
 તેમનું જ્ઞાન ક્યાંયે રુધાયેલું નથી તે સર્વજ્ઞ છે.

દગલા કરાવે છે. પરિણામે તેને પુરુષાર્થ થાપ કરીને મદાવેરીની ગરજ સારે છે. જીવનના સંખ્યાકાળે, પ્રમળ થયેલ કામની અનન્ત પ્રભા માણુમની સામે નિર્દય અદૃશ્ય કરી તેને દીન દીન બનાવી દે છે. આ છે દૂંકમાં ભગવાને દોરેલું કામ શત્રુનું રેખાચિત્ર.

પ્રશ્ન ૨૨ : કામ જ્ઞાનને ઢાંકી દેદીને કેવી રીતે મુક્તિ કરે છે ?

જ્ઞાનને કામ કેવી રીતે ઢાંકી દે છે એ સમજાવવા માટે ભગવાન ત્રણ દૃષ્ટાન્તો આપે છે. ધૂમાડો, મેલ, અને ગર્ભની ચામડી. ગૂંમળાવનારો ધૂમાડો જેમ સર્વદાહક અગ્નિને ઢાંકી દે છે તેમ જીવનને ગૂંમળાવી નાખનારો, કાષ્ટરૂપી અગ્નિની પ્રકૃતિની અશુદ્ધિમાંથી જન્મનારો, કામરૂપી ધૂમાડો સર્વદાહક અગ્નિ સમા જ્ઞાનને-આત્મજ્ઞાનને આવરી દે છે. ચીકણો મેલ જેમ ચોક્ષી આરસીની પ્રતિબિંબ ઝીલવાની શક્તિને પાંગળા કરી દે તેમ આ કામરૂપી ચીકણો મેલ અતરાત્માની ચોક્ષી આરસીની સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ ઝીલવાની શક્તિને પાંગળા કરી દે છે. ગર્ભને વીંટળાઈને રહેતી સ્વરૂપે મેલી ચામડી જેમ ગર્ભરૂપ બાળકને ઢાંકી દે છે તેમ સ્વરૂપે મેલો કામ અંતઃસ્થ જ્ઞાનને ઢાંકી દે છે. 'ખડેલું' દક્ષિણ આત્મજ્ઞાનના આવરણ માટે છે. 'ખીજું' અનાત્મજ્ઞાનના આવરણને સ્પષ્ટ કરનારું છે. ત્રીજું જ્ઞાન-માત્રના આવરણને બતાવનારું છે. આવાં જ્ઞાનમાત્રને ઢાંકી વર્તનારા કામના ઈન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિ એટલા મઠ છે. એ મઠમાંથી રચો રજો આ કામ જીવને મુક્તિ કરે છે.

પ્રશ્ન ૨૩ :- કામને પરાજિત કરી આત્મજ્ઞાન મેળવવાનું કારણ શું ?

આત્મજ્ઞાન મેળવવાનું કારણ એટલું જ કે તે જ એક મેળવવા જેવું છે. જેણે આત્મજ્ઞાન તેટલું જ ન મેળવ્યું અને તે સિરાયનું બધું જ મેળવ્યું તો તેના જેવો દિલ્લી કોઇ નથી. જેણે આત્મજ્ઞાન તેટલું જ મેળવ્યું અને ખીજું બધું જ ન મેળવ્યું તો તેના જેવો કોઇ બાકશાહ નથી ! ભણી નેકને જેણે કુખી થયાના સોગંદ લીધા હેય તે ભલે આત્મજ્ઞાન ન મેળવે. પણ જેણે સુખી થવાનું મન લીધું હોય તેણે તો તેને પ્રાપ્ત કર્યું જ છૂટકો છે. કામનો પરાજય કરી જે આત્મજ્ઞાનનું સુસમૃદ્ધ સ્વરાજ્ય મેળવે તેના જેવો શર એકે નથી. તત્ત્વચરથી દિગ્વિજય મેળવનાર મહાકાવર હોઈ શકે છે. આ આંતર અને ચતુર 'સ્વગોપન દક્ષ' પોતાની રક્ષા કરવામાં હંમેશાં ભગ્યત અને કુશળ એવા આ મદાવેરીને જે ગોલી ગોલીને ભોંપ બેગો કરે તે સાચો શર. માનવનો ઈતિહાસ એવાની નોંધપૂર્ણ કરતો હોવો ધરે.

॥ इति कर्मयोगः ॥

॥ અથ જ્ઞાનયોગઃ ॥

પ્રશ્ન ૧ : ભગવાને કર્મયોગ સૂચને કહ્યો, સૂર્યે મનુને કહ્યો અને મનુદ્વારા એ જગતમાં પ્રચલિત થયો—આ સમ્પ્રદાયનો ઉલ્લેખ કરવાની મતલબ શી ?

આ કર્મયોગ એ કાંઈ ભગવાનને સ્વયંભૂતિમાં એકાએક સ્ફુરી આવેલું દર્શન નથી પણ એ તો સૃષ્ટિજૂનો છે. સૃષ્ટિનું એ મંડાલ જ છે. સૃષ્ટિની રચનામાંથી ચિન્તનદ્વારા સ્ફુરી આવતું એ એક મહાસત્ય છે. એ આધુનિક નથી. એ ખતાવવા ભગવાને આ સમ્પ્રદાય પરંપરાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વખત છે ને અર્જુનને એમ શંકા થાય કે મહાપ્રુદિષાળી ભગવાન કદાચ તેનું તત્કાળ પૂરતું મન મનાવવા તો આ સિદ્ધાન્ત ન કહેતા હોય ? આ શંકાને દૂર કરી જીવનમાત્રનું કર્મયોગ એ રહસ્ય છે એમ જણાવતું એ ભગવાનનું લક્ષ્ય છે. આથી કર્મયોગ એ કાળજૂનો છે એમ જ્યારે ભગવાન જણાવે છે ત્યારે કર્મયોગનું સનાતન આયુષ્ય અને સનાતન માહાત્મ્ય કેવું છે તે સ્પષ્ટ કરે છે. વર્ગી માણસ સ્વરૂપે સત્ય હોઇને અને સત્ય ત્રણે કાળમાં માણસ રહેતું હોઇને જે વાત સનાતન હોય તેના ઉપર તેના ધર્મજ્ઞ વધારે બેસે છે. અને આથી તો માણસને પ્રાચીનતમ યીજ ઉપર વધારે મમતા, વધારે શ્રદ્ધા, વધારે સદ્ભાવ હોય છે. ક્રમકે એ યીજ, નિશ્ચય કે સિદ્ધાન્ત કાળની ક્રાન્તિમાં પણ ન પીસાઈ જાય તે કેવો બલવાન અને અજર અમર રહેતો હશે એની એને અંતરના ઊંડાણમાં અણબધાણે પ્રતીતિ હોય છે અને આથી જ્યારે જ્યારે સનાતન વસ્તુનો ઉલ્લેખ આવે છે ત્યારે કુદરતી રીતે માણસની તેમાં શ્રદ્ધા વધારે દૃઢ બને છે. આ બંને યીજને ધ્યાનમાં લઇને ભગવાન અહીં સમ્પ્રદાય પરંપરાનો કુશળ રીતે ઉલ્લેખ કરે છે.

પ્રશ્ન ૨ : કર્મયોગ ઉત્તમ રહસ્ય છે અને અર્જુનને જ તે ભગવાન કહે છે, આનું કારણ શું ?

કર્મયોગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે ક્રમકે તે અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ એટલે કે આસોક, પરસોક અને છેવટે આત્મલોકની ઉન્નતિ કરનારો છે. એટલી વખતે, આ ત્રણે દુગ્ધ આપે તે ઉત્તમ છે. શાસ્ત્રમાત્રનો એટલે કે ક્ષિતતમ ચિન્તન માત્રનો એ સાર છે. રહસ્ય છે. આથી એ મહામોધી અને

જીવાત્મા પણ મુજમાં પરમાત્માનો સમાનધર્મા છે. એ બંને એક જ જાતના પીઝવાળાં પક્ષી છે. તો પરમાત્માનો જન્મ છે પણ જેમ તેને કર્મ કે કર્મફલના સ્પર્શ સાથે સંબંધ નથી તેમ જીવાત્મા પણ જન્મે પણ તે કર્મ અને કર્મફલથી અસ્પૃષ્ટ કેવી રીતે ગ્રહે તે શોધી કાઢી તે પ્રમાણે વર્તે તો પરિણામે જીવનો છૂટકારો જ છે. પરમાત્મા જેમ આણુ આણુમાં પરિપૂર્ણ છે છતાં આણુ આણુથી પર છે તેમ જીવાત્માએ પણ સૌમાં રહ્યા છતાં સૌથી પર રહેવાની પરમકળા પરમાત્માનો જ સમાન ધર્મા હોવાથી શોધી રહી. આ છે ભગવાનના દિવ્યજન્મના તત્ત્વજ્ઞાનનું જીવગત ફળ. આ પરમ તટસ્થતા મેળવવા માટે જીવને પ્રભુના દિવ્યકર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન હોવું જોઈએ. એટલે કે ભગવાન ત્રિવિધ હેતુને પાર પાડવા માટે જન્મે છે. સાધુઓનું રક્ષણ, અસાધુઓનું ફલન, અને ધર્મનું પુનઃસંસ્કરણ એ ત્રણ હેતુઓ છે. આથી જ જીવ એમ નિઃસંકપ્તે જાણે છે કે પ્રભુ સાધુનો ખેલી છે, દુષ્ટોનો સંહારક છે તે પ્રતિજ્ઞા પોતાની સાધુતા જ વધારશે. પોતાનામાં રહેલા અસાધુને પ્રતિજ્ઞા રુખસદ આપશે અને પ્રાણાન્તે પણ ધર્મને જ વળગશે કેમકે ધર્મનું સંરંધાપન, વર્ધાપન અને પરિપાલન એ પ્રભુની નિરંતર ચિન્તાનો વિષય છે. આમ અસાધુતાને સંધુતાથી પકકારી, સાધુતામાં ચીવટ રાખી, ધર્મપથે વિચરનારને પરિણામે મુક્તિ મળે જ. આથી ભગવાનના દિવ્ય કર્મનું રહસ્ય તત્ત્વતાઃ જાણનાર કદી આજસુ મર્ધ ભગવાનને માટે ભારવાયક બનીને નહીં ખેરે રહે. ભગવાનના પ્રાકટ્ય માટે તે આજસુ પ્રાર્થના નહીં ક્યાં કરે. પોતાનામાં રહેલા પરમ પુરુષાર્થને સક્રિય કરીને છેવટે તે પુરુષાર્થને પરમાત્માની કૃપાથી અનુકરિત કરવા માટે કર્મમયી સંવેગભરી નક્કર પ્રાર્થના કરતો હશે. પોતાના આવા ભક્તને માટે યાંબસામાંથી પ્રકટવું કે પાપાણુમાંથી ડોઝાઈ કરવું થડે તો તે માટે ભગવાનની પોતાની પ્રતિજ્ઞા તૈયારી હોય છે. અને આ ભગવાનના દિવ્ય કર્મોનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન. તેવો પુનઃજન્મ ન પામે અને ભગવાનને જ મળે તો કોઈએ અદેખાઈ કરવા જેવું કે અંતરમાં બળવા જેવું નથી.

પ્રશ્ન ૮ : ભગવાન કહે છે કે ધણુ મારા ભાવને પામી ચૂક્યા છે તો ભગવદ્ભાવને પામવાને ક્યાં સાધનોનો અમર યોગ્ય છે ?

ભગવાનના ભાવને પામેલા એટલે કે ભગવાનની સત્તામાં તન્મય થયેલા-ટૂંકમાં સર્વત્ર પરિપૂર્ણ ધ્મિરને સાક્ષાત્ જોનારા-માટે ક્યાં સાધનોનો અમર જરૂરી છે એવો આપનો પ્રશ્ન ખૂબ જ મંગલમય છે. કેમકે તેમાં જ

પ્રભુને તર્પિત કરવા માટે ન હોય તે કર્મ ગમે તેટલું જીયું હોય તેની કિંમત કોડીથી પણ ઓછી છે. આથી આ પ્રધાન સિદ્ધાન્તને જે સમજે છે તે જો સમજી છે તો વર્ણે તે શરૂ હોય તો પણ તે વર્ણે બ્રાહ્મણ થવા નથી ઇચ્છતો. કેમકે તેને અંકુશ સાથે મારામારી નથી તેણે તો હાથી જ ખરીદી લીધો છે. કેળાંનો ગળ ખાવા જે પડે તે તેની છાત્રને સધરવા ઇચ્છતો નથી. કર્મમાત્રનો ગળ તો પ્રભુતર્પણ છે. એ જે કરી શકે તે ભંગી હોય તોયે પ્રભુની પોથીએ બ્રાહ્મણ છે. એ જે ન કરી શકે તે બ્રાહ્મણ હોય તોયે પ્રભુની પોથીમાં ચક્રાળ છે. આથી પરધર્મનું આચરણ આકર્ષક લાગે, સમાજે તેની કિંમત મનસ્વીપણે વધારે આંકી હોય, તેની આગળપાછળ લોભની લાળ વળગાડી હોય, સામાજિક જીવનમાં તેનો મોહનો મોટો ગળ્યો હોય અને આ બધાને લઈને સમજણ દશાએ પામર જીવો તે કરવાને લક્ષ્યાય તો તે સામાજિક જીવનના અધાપાનો વાંક છે. ખાકી પરધર્મ આચરવાની જરૂર નથી. કેમકે પરધર્મ કે પરધર્મ તો બહાતું માત્ર છે. નિમિત્ત છે. વ્યવસ્થામાત્ર છે. જાગૈયા માત્ર છે. વર તો પેશો સિદ્ધાન્ત છે કોઈપણ માણસ કોઈપણ ઢેકાણે સ્વર્ગર્થ્ય દ્વારા જો પ્રભુને તૃપ્ત કરવા ઇચ્છે તો તે તેમ કરી શકે છે. આ મહાન, ઉદાર અને સત્યતમ અને રામરૂપની જડને ડાબી દેતો સિદ્ધાન્ત સમગ્રતઃ તેને પરધર્મમાં પેસવાની ઇચ્છા જ ન થાય! આથી કેવળ કર્મની મહત્તા જ નથી. તેની પાછળના આશયની મહત્તા છે. જ્યાં આ આશય નથી ત્યાં પરધર્મ રૂપી પાપજનક કામ સત્યાનાશ વળી દે છે અને તેનો અનુભવ આપણને આજકાલ થાય છે.

પ્રશ્ન ૨૧ : કામનું લાગવાને જે વર્ણન આપ્યું છે તેને જરા સ્પષ્ટતાથી સમજાવશો !

ભગવાન રજોગુણને કામના પિતા તરીકે વર્ણવે છે. રજોગુણ અને તેનો સહચારી તમોગુણ એ બે ગણને સત્વગુણને દાબી દે છે. ગુંગળાતી નાંખે છે. રજોગુણ અને તમોગુણમાંથી અવિવેક અને તેની અનન્ત ધોડ પેદા થાય છે. સત્વગુણમાંથી વિવેક અને તેની સતતિ જન્મે છે. આમ જ્યારે રજોગુણ અને તમોગુણ પ્રવર્તે છે ત્યારે સત્વગુણ અને તેની પ્રભુ દયાઈ જાય છે. રજોગુણ મિશ્રિત તમોગુણની પ્રધાનતામાંથી અવિવેકમાં, તેમાંથી કામ, તેમાંથી ક્રોધ અને તેમાંથી વળી માઠ અપમાન-મૂર્છા જન્મે છે. અને માણસને પછી તે શૂખારવાની મારફત ખાઈ જાય છે. પાપ ઉપર પાપના

પ્રશ્ન પઃ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય ક્યા દેતુએને સિદ્ધ કરતા થાય છે ?

અરે જોતા તો ભગવાન ક્યારેય અપ્રકટ હતા જ નહીં ! વિશ્વની પરતુમાત્ર ભગવાનની જ પ્રકટતા છે. વસ્તુમાત્ર ભગવાનનો જ અવતાર છે. ભગવાનની જ મૂર્તિ છે. આપણને આ સમજતુ નથી એટલુ જ બાકી ભગવાન તો સર્વત્ર રચ્ય છે. ભગવાન સર્વરૂપે વર્તતા હોવાથી આપણને એક રૂપે સમજતા નથી. સર્વરૂપ હોવાથી તે પરસ્પર અત્યંત વિરુદ્ધ રચ્યે પણ વર્તી રહેલ છે અને આથી માણસની મતિ ચક્રાવે ચડી જાય છે. આથી જ્યારે કાંઈ એકાદ વિશેષ અને સૌને માનતુ પડે એવા રૂપે ભગવાનનો આલિંગ્ય થાય છે ત્યારે આપણે તેને અત્યંત માનવાને લક્ષ્યાર્થે છીએ ભગવાનનો આવો વિશેષ અવતાર નથુ હેતુએને સાધવા માટે હોય છે. સાધુઓતુ રક્ષણ દુષ્ટોનો નાશ અને ધર્મનુ પુન સંસ્કરણ અર્થાત્ વિશ્વની આખર મજતમપતા જ્યારે જોખમીય છે, ત્યારે તેને તુલકાન ન પહેચાયા માટે ભગવાનનો વિશેષ આલિંગ્ય થાય છે. ધર્મ એટલેજ મગતનું ધારણુ પોષણુ કરનારા આંતર મગજમય નીતિનિયમે. આથી ધર્મ એ જગતનો આધાર છે. સધુઓ ધર્મમૂર્તિ હોય છે એટલે કે જગતના ધારણુ, પોષણુ વર્ધન પ્રમૂર્તિને સાધનારા નીતિનિયમેતુ પાલન કરવામા સંલગ્ન હોય છે. જ્યારે સાધુઓને એટલે કે ધર્મની જ મમ મૂર્તિએને સેવાના પરિમળો દમે છે ત્યારે તેમનો પ્રભાવ અસ્ત કરવા માટે મગજમપતાની મૂર્તિ સમા પ્રભુ પ્રકટે છે એમના કેઈ વિશેષરૂપે પ્રાકટ્યની સચે જ સાધુઓની સાધુતા સુરક્ષિત થાય છે. દુષ્ટોની દુષ્ટતા અત્ન પામે છે. ધર્મનુ પુન સંસ્કરણુ થાય છે. ખરી રીતે જોતા તો આ અવતારવદમાં ધર્માચરણુ કરનારી વ્યક્તિને અપ્રમૂટ આશ્વાસન છે. ધર્મ પરિણામે પોતાને પાળનારનો સાચો રક્ષક છે એ મગજમય હંસરચિત વ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ છે. અવતારવાદ પ્રજામા આજસ નિર્બંજતા, અકર્મણ્યતા, બીરતા કે નપુસકતાનો પ્રચારક કે વિધારક ન હોવો ધરે. પુરૂષર્ષને પામગો કરવા માટે અવતારસાદ નથી. પરમપુરુષ પાધને છેડે એ અતુલપિત કરનારો છે. ભગવાનને યુગે યુગે પ્રકટ થવાને દૂરજ પાડનાર પ્રભામાં ધર્મનુ દેવાળુ પણ સહજી શકે છે. પરમ પ્રેમારુપદ પ્રભુને એરી વારવાર તરદી આપવામાં ભકતની શૈલ્ય કે સજ્જનતા એકી છે. ભગવાન તો વત્સલ હોવાથી એ તરદી ન્યારવા હોવા છે. પણ આપણે વારવાર એ તરદી પ્રભુને આપવી કે કેમ તે વિવેક વિચાર માગે છે. આથી અવતારવાદનો અત્યાચાર ન થાય એ વિવેકી પ્રજાએ કે સમાજે સમજવાનુ છે. બાકી ભગવાનના આ શ્રોકોનો પામર પ્રુકોએ ખૂબ જ અનય કર્યો.

છે. આ શ્લોકોનું ખરું રહસ્ય જુદું જ છે. અવતારવાદનો ઉલ્લેખ કરીને તેની સમજનું રૂળ પરમાત્મા એ બતાવે છે કે જે મારાં દિવ્ય જન્મ કર્મને તત્વતઃ જાણે છે તે મોક્ષ પામે છે. અર્થાત્ અવતારવાદના આશ્રયે વ્યક્તિ કે પ્રગતો પુરુષાર્થ મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં એટલે કે તેના સાધન સંપાદિત કરવામાં જ કેન્દ્રિત હોવો પડે. જે સાધનમાં મચ્છૂલ રહેશે તેને પ્રજુ રક્ષણ આપશે. ખીજાને-હાથપગ સડોરીને આજસુ બની અકર્મણ્ય જીવન ગાળનારને નહીં.

પ્રશ્ન ૬ : શું ભગવાન ખરેખર જન્મ લેતા જ હશે? અથવા નથી ખેસતી કારણ શું હશે?

નાના સરખા માણસની ઇચ્છાનો ચાહ મળતો નથી તો અનન્ત વિશ્વથી પણ વડા પરમાત્માની અનવગાહ-રૂઝડી મારીને પાર ન પામી શકાય-એવી ઇચ્છાનો ચાહ કેમ મેળવાય? એટલે ભગવાન જન્મ કેમ ન લે? જ્યારે આપણું વિશ્વ જ ભગવાનના અવતારરૂપ છે તો પછી કોઈ એકાદ વ્યક્તિ વિશેષે પ્રજુને પ્રકટવાની ઇચ્છાનો નિષેધ ન કરી શકાય. ફક્ત ભગવાનનો જન્મ એ કંઈ ચીજ છે તેનું વાસ્તવિક રહસ્ય જાણી મેવું રહ્યું. આપણને શ્રદ્ધા નથી ખેસતી એનું કારણ એ છે કે આપણું હૃદય રજસ્વલ છે. શ્રદ્ધા સત્વમાંથી પેદા થાય છે. રજસ્વલ હૃદયને સત્વજન્ય શ્રદ્ધા ન થાય એ સમજાય એવું છે. આથી રજોગુણ અને તમોગુણના પ્રવાહને ઓછો કરી સત્વગુણનો વધારો થાય એવું જીવીએ તો આ વાત હૃદયમાં જરૂર ઊતરે. બાકી શ્રદ્ધા એ તો આત્માની અસ્તિત્વ જૂદી નહીં એવી ચીજ હોય છે. આપણી શ્રદ્ધા ઉઠાણમાં લપાઈ રહેલી છે, પ્રકટ થતી નથી એટલું જ. બાકી શ્રદ્ધા સ્વયં અસ્તિત્વ હોયને કોઈનામાં ન હોય એવું સંભવતું જ નથી ફક્ત તેની પ્રકટતાને આડે આવતાં કારણો દૂર થાય એટલે તે સ્વયમેવ પ્રસરે છે.

પ્રશ્ન ૭ : ભગવાનના દિવ્ય જન્મ અને કર્મ જાણવા માત્રથી મુક્તિ કેવી રીતે મળે? એમાં મોક્ષ ક્યાં છૂપાયો છે?

ભગવાનના જન્મ અને કર્મ બંને દિવ્ય છે એટલે કે અસૌકિક છે. અને એ બંને અસૌકિક હોવાથી જ ભગવાન ચેતવણી આપે છે કે જે માણસ એ બંનેને તત્વતઃ જાણે છે તેને પુનર્જન્મ નથી. અર્થાત્ ભગવાનના દિવ્ય જન્મ અને કર્મ બંનેને તત્વતઃ જાણવા એ અગત્યની ચીજ છે. તો આમાં તત્વ શું? ભગવાનના દિવ્ય જન્મનું તત્વ એ છે કે તેમને જીવાત્માની પેરે કર્મ પરાધીન કે પ્રકૃતિપરવશ જન્મ નથી. હવે

કિમની ચીજ છે, જે ચીજ મેલી દોષ, મદામની દોષ, ગુપ્ત દોષ
 ચ્દશમય દોષ તે મમે તેને ના કહેવાય, ના આપાય. તેને કહેવાને માટે કે
 આપવાને માટે સાંમગ્યનાર કે સેનારની પાત્રતા દોષી જોઈએ-
 યોગ્યતા દોષી જોઈએ એ યોગ્યતા માટે ક્યાં તો સામી વ્યક્તિ
 આપામી મિત્ર દોષી જોઈએ. અગર તો આપણા ઉપર ભક્તિ-
 બાવથી ભગપૂર દોષી જોઈએ. તો જ ચ્દશમય વાત હરી શકાય ભગવાનને,
 માટે અર્જુન પરમ મિત્ર હતો, ભગવનનો અનન્ય ભક્ત હતો સખ્ય અને
 ભક્તિ એ બન્ને અર્જુનમા દત્તા. આથી જ ભગવાન અર્જુનને જ આ
 ચ્દશ બતાવી શક્યા એટલે અર્જુનના ઉપર પદપાત નથી. ભક્તિ અને
 મિત્રતાનુ ભગવાને મૂલ્યકન કર્યું છે

કેવળ કેવલ અને કૃષ્ણ ભગવાનના જન્મમાં કાળનું મહાન અંતર
 છે અને આથી ભગવાનની વાત અર્જુનને મમે ન ઉતરે એ શું સંભવિત
 નથી? નો પછી આવી ભગવાન બુદ્ધિનાં પ્રદેશ જદારની વાત ભગવાન
 શાને કહે છે?

આપની વાત કેવળ સચી છે. અર્જુનને જ નહીં આપણને પણ એ
 વાત મમે ન ઉતરત જો એ વાત બુદ્ધિના પ્રદેશની રહેજ પણ જદાર
 દેવ તો, પણ ભગવાનની વાત એટલી જધી તો બુદ્ધિમય છે કે આ
 શંકા ઉઠે જોજ બુદ્ધિનું સીલામ મણાય. સ્વપ્નો જન્મ કૃષ્ણ ભગવાન કરતાં
 તો કાંઈ કરોડો વર્ષ પહેલાં હતો. કાણ એની ના પાડી શકે? પણ સમજ-
 વાની વાત તો એ છે કે કાંઈ પણ જીવ ખીજ કાંઈ પણ જીવ કરતાં ધરડો
 નથી. દરેક જીવ કાંઈ અમજો વર્ષનો ધરડો છે. અને સૌથી ધરડો ભગવાન
 પોતે છે. વિષયભોગનો મદા રસીચો જીવ ચોર્ધાસી સાખ જન્મથી વિષય-
 ભોગની અનન્ત મધુગતાને ભોગવવામાં મરન છે. જેમ જેમ વિષયભોગ એ
 ભોગવતો જાય છે તેમ તેમ ભોગનાં સાધનો ધસાતાં જાય છે. છેક ધસાઈ
 જતા તે તે સાધનોને તજી નવાં માધનો પામી વારંવાર એની એ રસ
 યોગ્યતામા ફૂલ રહે છે. દેહે દેહે મજેમાં તે તે વિષય ભોગનાં ઇન્દ્રિય વગેરે
 સાધનોનો ત્યાગ એટલે મળ્યું. તેમની પ્રાપ્તિ એટલે જન્મ. જન્મ અને
 મરણનો વચગાળો એટલે કાળની મર્ધા. આ કાળની મર્ધાને દેહને નવોત્પન્નો
 કરે છે. પેલા વિષયરસિક જીવને નહીં, એ તો માણાના મણકામાં રહેલા
 દાસની પેઠે એક અને અખંડ સત્તાવાળો રહે છે. રોગડી ખાનાર રોગડી ખાઈ
 ખાઈને જેમ નીરસ ફૂયાને ફેંકી દે છે તેમ આ જીવ વિષયની રોગ-
 ડીના રૂઝને ચૂમી ચૂમીને કાળના ધસારાથી તે તે દેહની ભોમ શક્તિ એટલી

ખરે જીવનરસ છે. ભગવાનને પામવા ઈચ્છનારે રાગ, લાલ અને ક્રોધથી પર થવું જોઈએ. આ જાવામાં પણ રાગ મુખ્ય છે. એનું જ ખીજું નામ કામ છે. કામમાં કોઈ વખતે જ્યારે બંગાણુ પડે છે—અને ઘણી વખતે પડે છે જ. કેમકે સૌની સૌ ઈચ્છા કદી પૂરાતી નથી—ત્યારે કામ જ ક્રોધરૂપે ખડો થાય છે. અને ક્રોધનો વેગ જ્યારે લાંગી પડે છે ત્યારે તે ક્રોધ જ દીન થઈને ઉત્તરોત્તર લાલનો સ્વાંગ સજે છે. આથી આત્મા પૂર્ણકામ છે, પર્યાપ્તકામ છે એવા જ્ઞાનપૂર્વક જે રાગનું શ્રાદ્ધ કરી મૂકે છે તે ક્રોધ અને લાલની અવસ્થાઓને વટાવી શકે છે. આથી ભગવાનને પામવા ઈચ્છનારે રાગની સાથે વિરાગ રાખવો ઘટે. ખીજું તે ભગવાનથી લરપૂર થવો ઘટે. એટલે કે પ્રત્યેક પળે પ્રત્યેક અવસ્થામાં ભગવાનમય થવાનો કોડ રાખે. અર્થાત્ જેમ ભગવાન સદા પોતાના મહામહિમામાં રાખે છે તેમ તે પણ પોતાના આત્મરૂપ ભગવાનના મહામહિમામાં વર્તે. પોતાની દેહાદિથી ઉપજતી હુકામાં દીન ન રહે. આ ઉપરાંત તેણે ભગવાનના ઉપર અવસંબંધ રાખવું ઘટે. એટલે કે કર્મકર્મ ઉપર મુસ્તાક ન રહેતાં તેણે ભગવાન ઉપર બરોસો રાખવો ઘટે. અને આ ઉપરાંત તેનામાં જ્ઞાનમય તપ હોવું ઘટે. એટલે પ્રભુ ધટધટમાં વર્તે છે—નામરૂપની મહામાયાદ્વારા એ આપણને જુલાવામાં નાંખે છે. બાકી નામરૂપની અંદર તે જ એકરસ છે આ સમજપૂર્વક સૌની સાથે વર્તે. આટલાં સાધનોનું પાલન પશ્ચિામે ભગવદ્ભાવને પમાડે છે. વર્તવું એ બનવા માટેનું એકમાત્ર પમથીઈ છે.

પ્રશ્ન ૯૧:-જે ભગવાનને જેવી રીતે લજ્જે તેવી જ રીતે ભગવાન તેને સામા લજ્જે છે એની શી મતલબ ? શટં પ્રતિ શાઠ્યમ્ની નીતિ તો ભગવાન નથી અજાણતા!

ભગવાનની નીતિમાં શટં પ્રતિ શાઠ્યમ્ હોઈ શકતું નથી. ભગવાનને જે જેવી રીતે લજ્જે તેવી જ રીતે ભગવાન તેને સામા લજ્જે છે એની મતલબ એ છે કે ક્રિયામાત્રનું ફળ તે ક્રિયાને અનુરૂપ જ હોય છે. માણસ ખાય તો મર્યું અને તે તેને મીઠું લાગે એ બનતું નથી. મર્યું જો મર્યું જ છે તો તે તીખું જ લાગવું જોઈએ. તેમ જ કર્મ જે કરે તે કર્મનું જ કાંઈ ફળ હોય તે જ તેને મળે છે તેનાથી વિપરીત મળતું નથી. અર્થાત્ ભગવાનના આ કથનમાં તો વિશ્વઅવસ્થાની સુંદરતાનો અને અફરતાનો નિશ્ચય છે. તે ઉપરાંત એમાં મનુષ્યના ઈચ્છા સ્વાતંત્ર્યનો ગૂઢ ઉક્તેષ છે. જેને જેનું પામવું હોય તેવું તે કરે—અંધનમાં પડવું હોય તો અંધન

લાવે તેવાં કર્મો તેવી રીતે કરે, મુક્તિ માણવી હોય તો તેવાં કર્મો તેવી રીતે કરે, અથાત્ જાંબન કે મુક્તિ-ભોગ કે ત્યાગ, ઉત્પત્તિ કે અવનતિ, શોક કે વિશોકતા, મુખ કે દુઃખ જાતની કમાણી છે. જેને જે રણતું હોય તેને માટે તેને છૂટ છે. આથી ભગવાનના આ કથનમાં માનવની કર્મ કરવામાં સ્વતંત્રતા અને વિવેકનો ઉદ્દેશ્ય છે. જાગે ચઢતું અને નીચે પડતું જો જાને આપણને સ્વાધીન હોય તો પછી વિવેકીએ થું કંઈયું તેનો નિર્ણય સ્પષ્ટ જ છે આથી ભગવાનમાં શક્તાનો આરોપ કરવા જેટલા વિના લાજના આપણે ન થવું ધરે. ભગવાનની આ વ્યવસ્થામાં તો ભગવાનનું અત્યંત નિષ્પક્ષપાત-પણું અને દયા અને ઔનર્થ છપાયેલાં છે.

પ્રશ્ન ૧૦ : ભગવાનને છોડીને ખીજ દેવોનું ભજન કરવા મનુષ્ય શાને પ્રેરાય છે ?

માણસને એવો વહેમ છે કે ખીજ દેવોને વળગવાથી કાર્યની તરત સિદ્ધિ થાય છે. કરેલાં કર્મને તત્કાળ ફળેનું જોવાની માણસની તીવ્ર ઉત્સુકતા હોય છે. ચક્ર મુક્તા ખાઉં- એવી અધીરતાને વશ થઈને માણસ કર્મને મૂલવવા માટે ફાંફાં મારે છે. પણ ભગવાનના શબ્દમાં તો અધીરતા એ શું-હો ગણાય છે. કેમકે દરેક કર્મને ફળવા માટે દેશ-કાળ અને નિમિત્ત નિયત હોય છે. આ માણસ એ નિયત દેશ કાળ અને નિમિત્તને પોતાની ઈચ્છા મુજબ ટૂંકાવવા મથે છે. ભગવાન માણસના આશ પ્રયત્નને મચક આપવા નથી. એટલે અધીર થયેલો માણસ અવિવેકી બની ભગવાનનો મહામહિમા ભૂલી, કર્મને તરત મૂલવવા માટે ઇતર દેવોને વાંસે પડે છે. માણસની આં મોહમય માન્યતાને લઈને એ ઈતર દેવોને નીચોવવા તૈયાર થાય છે !

પ્રશ્ન ૧૧ : ભગવાન અતુર્કર્ષણના કર્તા અને અકર્તા બન્ને એકી વખતે કેવી રીતે હોઈ શકે ?

માણસ પણ એકી વખતે કર્તા અને અકર્તા થઈ શકે છે તો પછી ભગવાન હોઈ શકે એમાં શી નવાઈ ? માણસને કર્તાપણાનું વળગાળ ક્યારે લાગે છે ?-ને તેને ફક્તની સ્પૃહા હોય તો. કર્મફળની સ્પૃહામાંથી કર્મનો ભેપ અને કર્તવ્યની વળગાળ બન્ને ઉપજે છે. આત્મા અને પ્રકૃતિનો જેને વિવેક છે તે માણસ દૃઢપણે સાક્ષાત્ અનુભવી શકે છે કે આત્મા અસંગ દોઢને ક્યારે તે કર્તા હોઈ શકતો નથી. આથી તેવો માણસ કરતો છતાં,

કર્તાપણનો ખ્યાલ આપનાર આસક્તિ ન હોવાથી, અકર્તા છે. તો જો માણસ આ ધન્યદર્શન અનુભવી શકે છે તો પછી ભગવાન કર્તા છતાં ખંડર્તા હોય એમાં તો નવાઈ જ નથી. એ તો સ્વતઃસિદ્ધ છે.

અશ્વ ૧૨ : ભગવાનને કર્મો અડતાં નથી, તેમને તેનાં ફલમાં સ્પૃહા નથી-આટલું જાણુતાં માણસ કેવી રીતે કર્મોનું બંધન ન પામે? જનના પાપ ને ભગન કેવો ધરાય ?

મહાત્માની વાણી મિનાક્ષર હોય છે છતાં અમિતાશય હોય છે. ભગવાનને કર્મો અડતાં નથી તેમને ફલમાં સ્પૃહા નથી એટલું જાણવામાં જ માણસ માટે કર્મ બધક રહેતું નથી. આ કથનમાં જીવ અને શિવની મૂળગત એકતા ભગવાન કહેવા માગે છે. જે ધાતુના ભગવાન પોતે બનેલા છે તે જ ધાતુની જીવ પણ બનાવટ છે. આથી કર્મ અને તેનું ફળ જેમ ભગવાનને પીડી શકતું નથી તેમ જીવ જો પોતાની ભગવન્મયતાને જાણે તે તેને પણ તે કર્મ કે ફલ પીડી શકતા નથી. જનન અને મગનની માફક જો જીવ અને શિવની બનાવટ જૂદી હોય તો એકનું કરેલું બીજાને ન ફળે પણ આ તો મૂળમાં ધાતુ જ એક છે. આથી ભગવાનને આનાસક્ત અને નિસ્પૃહ રહેતાં જેમ આવડે છે તેમ જીવને જો ભ્રાતૃના યાનને લઇને તેનું રહેતાં આવડે તો તેને કર્મ અને કર્મફલનો ઉપદ્રવ ન પીડી શકે. આથી આ કથનમાં જીવની મૂળ ભગવન્મયતા-શિવતાનું ભગવાન ગૂંધણે સૂચન કરે છે. એને જ દેહભાવ વગેરેની વળગાળ પજવે છે તેમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થઇ શકાય એનો મંત્ર બતાવે છે.

અશ્વ ૧૩ : ભગવાન અર્જુનને કર્મ કરવા શાને કહે છે ?

એક તો ઇચ્છા હોય છતાં એ કદી કોઇ કર્મ કર્યા સિવાય રહી શકતો જ નથી. ખીજું જેણે મુક્ત થવું હોય તેને માટે કર્મ આવશ્યક હરે છે. કેમકે મુક્તિનો ગરજી માણસ આજસતું બંધન તો નહીં જ સ્વીકારે. ત્રીજું આજ સુધીમાં જટલા મહાત્માઓ અને મુક્ત પુરુષો થઇ ગયા છે તેમાંના બધાય કર્મો કરતા જ રહ્યા છે. એવો એક પણ મહાપુરુષ ક્ષતિકામે નથી નોંધ્યો જેણે લોકસંગ્રહમાં શરીર, મન, મતિ કે હૃદયને ચંદનની પેરે ધરી ન નાંખ્યું હોય ! એથું મુક્તોનો પણ મુક્ત ઉધર પોતે વિના આજમે કર્મ કરે છે જ તો બાપ કામ કરે અને દીકરો તો હાથપગ જોડીને બેસી રહે-એ આર્ષદર્શન નથી ! આથી બધી દૃષ્ટિએ કર્મ તો કરવાં જ રવાં. આથી ભગવાનનો સત્યાગ્રહ છે. સ્તિત્યાગ્રહ છે.

પ્રશ્ન ૧૪ : કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મ એટલે શું ?

જે કર્મનો કર્તવ્ય તરીકે સાચો ઉત્તરો જોવા, જેની પીઠ પાછળ સદાચાતુર્ય બળ હોય, જેને દરદર્શી ડાહ્યા માણસોની અનુમતિ હોય, જે ઉત્તતિ અને મુક્તિમાં કારણબૂત હોય એવું પોતાના વર્ણાશ્રમને ઉચિત જે કર્મ તેને કર્મ કહેવામાં આવે છે. જે કર્મ કર્મ તો છે પણ જેની પાછળ કર્તાપણાનું અજિમાન નથી, ફળની જેમાં રુચ્છા નથી, કેવળ લોકમંથક કે કર્તવ્યપ્રતિષ્ઠા જે દરવામાં આવે છે તે કર્મ કદી પણ કર્તાને બંધક થતું નથી. તેને તેનો લેખ લાગતો નથી. આવું કર્મ અકર્મ કહેવાય, એટલે કે કર્મ હોવા છતાં તે કર્મ નથી. એને જ નૈષ્કર્મ્ય કહેવામાં આવે છે. એનું જ બીજું નામ છે કર્માભાવ. આ ઉપરાંત જે કર્મને સાચું નિર્ણયે, લોક નિન્દા જે દેશ-જાતિ કે આત્માની અવનતિમાં કારણબૂત હોય તે કર્મને વિકર્મ કહેવાય અર્થાત્ દેશ-ક્રોધ, જાતિ-ક્રોધ, દેશ-કે જાતિનાં ઉત્તતિ અને મુક્તિના સાધનરૂપ લૌકિક કે વૈદિક કર્મોનો, અજાનને લાગતે કે પ્રમાદને લાગતે કે કૃતકૃત્યનાના શ્રમને લાગતે પતિયાગ એ વિકર્મ છે. અજાનનાં જોડાં દેશ સર્વનારાના કાંચુરૂપ અકર્મણ્યનાનો ઉપદેશ વિકર્મ છે. પ્રજાની અવનતિના કારણરૂપ કેવળ અજાનમાંથી પેદા થયેલા ઉચ્ચનીચ ભાવનો પ્રચાર, જગત્ મિથ્યા છે-દુઃખરૂપ છે વગેરે સિધ્ધાન્તોનો અનધિકાર પ્રચાર, જાતિના સંગ-દનનો સ્વાર્થે નાશ-વગેરે કર્મને વિકર્મ કહે છે. કર્મ અને અકર્મથી જે વિલક્ષણ તે વિકર્મ એટલું જણાવું.

પ્રશ્ન ૧૫ : “કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મ”નું દર્શન એ શું ?

અજાનની વાણી રહેજ પણ વિરેલાભાસી નથી. ઉલટું એ વાણી કેવળ સત્યથી ભરપૂર છે. કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મને જોવું એજ તો કર્મયોગની ગૂઢી છે. કર્મ એટલે લોકને સમજત, અબ્યુદય અને પરમ-હ્યાણના સાધનરૂપ પોતાના વર્ણ અને આશ્રમને ઉચિત કર્મ. આવાં કર્મો માણસ કરે તો ખરો પણ તે ફળની રુચ્છા વગર અને લોક સંમત બુદ્ધિથી અને કર્તવ્યને ખાતર કરતો હોવાથી તે બંધક થતાં નથી. અને જે કર્મ કર્મ હોવા છતાં કર્તાને બંધક નીવડતાં નથી તે અકર્મ જ છે એમ જે હંધથી સમજે છે તેની દૃષ્ટિમાં કર્મમાં અકર્મ હોય છે. આવું કર્મ કર્તાની દૃષ્ટિએ તો અકર્મ છે. છતાં એવાં કર્મ જનતાને અબ્યુદય અને હ્યાણમાં પ્રેરતાં હોઈને કર્મ છે. આનો માણસ જ સાચા અર્થમાં બુદ્ધિશાળી છે.

અર્થાત્ જે કર્મની પાછળ કરનારને ફલનો લોભ નથી, જે કેવળ લોકસંત્રાસની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે છે તે કર્મ કર્તાને બંધક નથી અને એ ઉપરાંત જનતાને અશુદ્ધ અને કલ્યાણના માર્ગે પ્રેરક નીવડે છે. આથી કર્તાની દૃષ્ટિએ તે અકર્મ હોવા છતાં લોકની દૃષ્ટિએ તે કર્મ હરે છે. ખસ, આનું નામ જ કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મનું દર્શન છે.

પ્રશ્ન ૧૬ : ભગવાનની દૃષ્ટિએ પંડિત કેણુ? અને કેવી રીતે?

ભગવાનની દૃષ્ટિએ પંડિત્ય પુસ્તકજ્ઞાનમાં નથી. માણસ જીવનના સાચા સિધ્ધાન્તોની સમજ આચારમાં ઉતારી તેને પોતાનામાં જ્યારે પરિપક્વ અવસ્થામાં પ્રકટ કરે ત્યારે આચારમાં ઉતરેલ પાકી સમજવાળો પુરુષ પંડિત છે. ભગવાનની દૃષ્ટિએ પંડિતનાં બે જાતે સમજાય એવાં લક્ષણો છે. પહેલું તો જેનાં તમામ આચાર-કર્મો કામ સંકલ્પ વગરનાં હોય છે. અર્થાત્ જેને ફળે જે કર્મો શાસ્ત્ર અને પ્રકૃતિના હિસાબે આવે તે તમામ કર્મો તેની વિધિ મુજબ કરે જ. પણ તેના ફળ માટે તે ન જાંબે, તે અડધા પંડિત અને આ ઉપરાંત જ્ઞાનને લાઇને જેનાં તમામ કર્મો બળી ગયા હોય તે આખો પંડિત. અર્થાત્ ફળ માટે વલખાંતો અલાવ અને જ્ઞાન દ્વારા કર્મને, પોતાને જ્યાં સુધી લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી, બાળીને ભસ્મ કરી નાખવાની શક્તિ આ બે મળીને પંડિત્ય થાય છે. અર્થાત્ જે કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મને જાણતો હોઇને તે જ્ઞાનદ્વારા કર્મને પોતા પૂરતાં વાંઝીઆં કરી મૂકે અને ફળ માટે નિરીહ રહે તે પંડિત. દૂકમાં તલસ્પર્શી આત્મજ્ઞાનમાંથી ઉપજતા ત્રિવેકને લાઇને, આત્માનો અસંગ સ્વભાવ જાણતો હોવાથી, જે જીવતાં જીવત અનાસક્ત રહેવાની કળાને જનમાં જીરવી નાંખે, પરમતત્ત્વના કેળવી શકે તે પંડિત. બાકીના બધા જ તેનાથી ઉચ્ચ એવું ભગવાનનું દર્શન છે.

પ્રશ્ન ૧૭ : કર્મ કરવા છતાં તેનું પાપ ન લાગે એ કેવી રીતે?

આખું જીવન એ કેટલાંક અત્યંત ઉપયોગી વિશેષણોની રમત છે. કર્મ કરવા છતાં તેનું પાપ ન લાગે એ તોજ સમજાય જે ભગવાન કેટલાંક વિશેષણો આપે છે એનો અર્થ જીવનમાં ઉતરે. કરવા છતાં કર્મનો સ્પર્શ ન થવા દેવો હોય તો ભગવાન કહે છે કે માણસે નિત્યતૃપ્ત થવું. સ્વાસ્થ્ય થવું. અનાસક્ત જનવું. મન અને દેહને કાળુમાં રાખવાં. પરસ્પર વિપરીત વેદના જન્માવતાં સુખદુઃખ વગેરેનાં જોડાંઓથી પ્રભાવિત ન થવું. પારકાની

ઉત્તરિથી ન બળતું. કાર્પની સફળતા કે નિષ્ફળતામાંથી હાય ધોષ નાંખત. આ બધાય મુખોનું બીજ છે સાચી સમજ. આદમાને લગતી જેને સાચી સમજ આવે છે તે તે સમજના પ્રભાવે દાબે કરીને બગવાને દલો તેવો જરૂર બને છે. આથી કર્મ કરવા છતાં કર્મ લેપથી મુક્ત રહેવું હોય તો ઉપલા વિશેષણો જાતમાં દદ કરવાં અને એ વિશેષણોનો અર્થ જીવનમાં ત્યારે જ છતો થાય છે જ્યારે માણસને આદમાને લગતી નીતરી, દંદ, અવિચલ સમજ આવે છે. અર્થાત્ આદમચાનની આચાર બ્રૂમિમાં કર્મનો લેપ થતો નથી.

પ્રશ્ન ૧૮ : યદ માટે કર્મ કરનારનું સમગ્ર કર્મ કયા કારણે વિધીન થઈ જાય છે ?

કર્મનો પ્રલય થઈ જાય-તે વિધીન થઈ જાય એનો અર્થ એવો નથી કે તે નિષ્ફળ થઈ જાય, એનો અર્થ એ છે કે કર્મ પોને કર્તાને માટે અકર્મ થઈ જાય છે. આનું કારણ એ છે કે તેવો માણસ આસક્તિ વગરનો છે. આથી મુક્ત છે. એની આસક્તિ અને મુક્તિમાં કારણરૂપ છે એની જ્ઞાનનિષ્ઠા. અર્થાત્ જે માણસને પોતાનું સ્વરૂપ અને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્વરૂપે રહેલા પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજાય છે અને એ સમજમાં જે દૃઢપણે સદા રહે છે તે માણસના રાગદ્વેષ વગેરે તમામ દેહો ટળી જાય છે અને રાગદ્વેષમાંથી જે છૂટે તે જ મુક્ત છે. મુક્તિની આ સિવાયની કલ્પના ભ્રમ છે. આવો રાગદ્વેષ વગેરેમાંથી મુક્ત થયેલ પુરુષ આસક્તિ હોય છે. અને આ આસક્તિને લઈને જ તેનાં તમામ કર્મો કર્મ હોવા છતાં અકર્મ બની જાય છે. એટલે કે પરાંપકાર્યો જીવતો હોઈને તેને પોતાની દૃષ્ટિએ કે કોઈની જણ દૃષ્ટિએ બને કરેલાં કર્મોના ફલલેપ થતો નથી. આ, કર્તાને અકર્મી રહેવાનું. સદ્બ્રાહ્મ મળવું એનું જ નામ કર્મનો વિલય છે.

પ્રશ્ન ૧૯ : બગવાને અનેક ધરો જતાગ્યા છે. અને તે બધાને કર્મથી ઉપરેલા મણુગ્યા છે. આટલું જાણવામાં મેદા છે એમ પણ કહ્યું છે. તો તે કઈ રીતે ?

યદમાત્ર કર્મમાંથી પેદા થાય છે એમ જે જાણે તે કર્મનો ત્યાગ કરવાની ધેસલા નહીં સેવે. તે તો કર્મમાત્ર કરે. અને દરેક કર્મને યદીયલાવે કરે. યદીય ભાવથી જે કર્મ થાય તે કર્મ રહેવું હોવા છતાં કર્તાને બંધન કરતું

નથી. ઉલટું બંધન શિથિલ કરે છે. આમ પ્રત્યેક યજ્ઞીય કર્મ પરિણામે બંધનની શિથિલતા આણતું હોઇને છેવટે તે મોક્ષનું કારણ બની શકે છે. આથી ભગવાન જ્યારે યજ્ઞમાત્ર કર્મજન્ય છે એમ કહે છે ત્યારે તેમનો આશય એ છે કે કર્મમાત્રને એ તેને કરવાની રીત પ્રમાણે તત્ત્વતા કરવામાં આવે તો તે મુક્તિનું કારણ બને છે. એ રીત એટલે અનાસક્તિ. દૃઢ નિષ્કામભાવ.

પ્રશ્ન ૨૦ : યજ્ઞશિષ્ટ એટલે શું? તે જાનારા સનાતન બ્રહ્મને કેવી રીતે પામે?

યજ્ઞશિષ્ટ એટલે યજ્ઞની બચત. યજ્ઞ એટલે સ્વાર્થ રહિત યજ્ઞને કેવળ પરાયે કરેલું કર્મ. જે કર્મ પાછળ પર એટલે કે પરમાત્માને પ્રસન્ન કરવાનો- તૃપ્ત કરવાનો આશય હોય છે તે કર્મ પોતાની પાછળ પવિત્રતાની બચત મૂકી જાય છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક યજ્ઞીય કર્મનું પરિણામ શુદ્ધિ છે. આ આત્મ-શુદ્ધિ રૂપી બચતની પૂંજી જ્યારે ખૂબ વધે છે ત્યારે સાચુસ પરમાત્માની પ્રાપ્તિને યોગ્ય બને છે. ભગવાન અને જીવની આડે કોઈ પણ મોટી પાળ હોય તો તે અશુદ્ધિની-અપવિત્રતાની છે. આ અપવિત્રતાની ક્ષિપાલ પવિત્રતા દ્વારા જમીનદોસ્ત થાય એટલે જન્મ જન્માન્તરથી દૂર ધાગતા પરમાત્મા પોતાના આત્માથી પણ પાસે છે એમ માણુસને સમજાવ છે. પરમાત્મા સાથેના દીર્ઘ વિયોગ ટાળી નિત્ય સયોગ અને સહવાસ કરાવી આપવો એ "યજ્ઞશિષ્ટ" નું એટલે કે યજ્ઞીય કર્મ કરવાથી મળતી હૃદયશુદ્ધિનું પ્રયોજન છે. ભગવાન આધે હતા જ નહીં. પેદાશનામાં જ હતા. જન્માતા ન હતા. તે હવે પોતાના જ સ્વરૂપમાં પ્રકટે છે. આથી તે સનાતન બ્રહ્મને એટલે કે પરમાત્માને પામે છે.

પ્રશ્ન ૨૧ : દ્રવ્યયજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ કઈ રીતે ચઢીઆતો છે?

દરેક રીતે જ્ઞાનયજ્ઞ ચઢીઆતો છે. દ્રવ્યયજ્ઞ દ્વિસામ્ય છે. જ્ઞાનયજ્ઞ અદ્વિસાપૂર્ણ છે. દ્રવ્યયજ્ઞથી સ્વર્ગ મળે. જ્ઞાનયજ્ઞથી મુક્તિ મળે. દ્રવ્યયજ્ઞ ઉપદ્રવગર્ભ છે. જ્ઞાનયજ્ઞ શાંતિગર્ભ છે. દ્રવ્યયજ્ઞ કર્મને પૂર્ણ કરતો નથી. જ્ઞાનયજ્ઞ કર્મને પૂર્ણ કરે છે. દ્રવ્યયજ્ઞ દૃષ્ટિ દર્ષી શકતો નથી. જ્ઞાનયજ્ઞ દૃષ્ટિદાતા છે. દ્રવ્યયજ્ઞ ત્રૈગુણ્યજાતા છે. જ્ઞાનયજ્ઞ ગૈરુણ્યવન્તા છે. દ્રવ્યયજ્ઞ દ્વારા ઇશ્વરભક્તિ વગેરે ફળે જ એવો નિયમ નથી. જ્ઞાન-યજ્ઞદ્વારા આત્મ ઇશ્વરજ્ઞાન, ઇશ્વરભક્તિ, નિષ્કામ કર્મયોગમાં નિષ્ઠા ફળે જ એવો નિયમ નથી.

આથી ક્રોધપણ દષ્ટિએ તપાસો દ્રવ્યપદ જ્ઞાનપદ કરતાં હીન છે. જ્ઞાનપદ એ મનુષ્યની શોભા છે.

પ્રશ્ન ૨૨ : જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના ભગવાને કયાં સાધનો બતાવ્યાં છે ?

જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે ભગવાને ત્રણ સાધનો બતાવ્યાં છે. તેમાંનું પહેલું તે પ્રણિપાત, બીજું પરિપ્રશ્ન; ત્રીજું મેવા. પ્રણિપાત શબ્દનો અર્થ થાય છે—પ્રધ્વા બકિત પુરસ્કરનું વદન. અર્થાત્ જોયે જ્ઞાન મેળવવું હોય તેનામાં વિનમ્ર શિષ્યભાવ હોવો જોઈએ. આ સિવાય કદી જ્ઞાન પ્રસન્ન થઈ નથી તે ઉપરાંત પરિપ્રશ્ન એ પણ જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન છે. પરિપ્રશ્ન એટલે દરેક રીતે શુરુ પ્રસન્ન હોય ત્યારે અવસરપૂર્વક પ્રશ્ન કરવો તે. પ્રશ્ન શકોના સૂચક છે શુરુ-પ્રસન્ન શુરુના ઉત્તર શકોના ભેદક છે. આમ શિષ્યનો પ્રશ્ન અને શુરુનો ઉત્તર અજ્ઞાનને અજવાળા નાંખે છે. ત્રીજો ઉપાય છે મેવા. અને આ સૌથી ઉત્તમ ઉપાય છે. સેવામાં સામાને પીમાળવાનું જેટલું બળ છે તેટલું બીજામાં લાગે જ દ્રશ્ય જ્ઞાન આપે તેના ઋણુમાંથી મુક્ત થવું હોય તો સેવા એ જ ઉપાય છે. આ ત્રણે ઉપાયોનું મિશ્રન થાય ત્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપાયો સ્વાધીન છે, એટલી એમની વધુ મહત્તા છે.

પ્રશ્ન ૨૩ : જ્ઞાનનું સ્વરૂપ શું અને માહત્ત્ય શું છે ?

જ્ઞાનનો સાદો અને સરળ અર્થ સમજ એટલેજ થાય છે અને ઘડે ઘડે સમજના અત્યંત ભેદ છે. એકની એક ત્રીજને લગતી અનેકની અનેક પ્રકારની એકી વખતે સમજ હોઈ શકે છે એક જી દેહને લગતી પિતાની, માતાની, પતિની, પુત્રની, પુત્રીની અને સમાવદ્ધાણની સમજમાં આસમાન જમીનનો ફેર હોય છે. આમ દુનિયામાં મોટે ભાગે દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ હોય છે સાચું જ્ઞાન દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિમાં નથી. સૃષ્ટિ હોય તેવી દષ્ટિ કળત્રમાં છે, દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ જોવામાં રામદેવ હોઈ શકે છે સ્વકલ્પનાને વિહાર હોઈ શકે છે, જ્યાં જ ન હોય તે તેમાં આરોપવું અને જ્યાં જ હોય તેમાં તે ન જોવું—આ બધું હોઈ શકે છે. એટલે કે દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિમાં અસત્યની પૂઝા હોઈ શકે છે. સૃષ્ટિ તેવી દષ્ટિ રાખવામાં સ્વકલ્પનાને કે તરંગને કે રામદેવને કે વધારા ધરાવને કે એવા અસત્યતા દુર્ગંધને અપાકશ હોતો નથી. એમાં સત્યનિષ્ઠા હોય છે. આથી સૃષ્ટિ તેવી જ દષ્ટિ રાખવી એનું નામ સત્યજ્ઞાન છે. પ્રાણીમાત્ર આત્માથી વિન નથી, આત્મ-સ્વરૂપ છે આ છે સૃષ્ટિતત્ત્વ. આ તત્ત્વને તે જ પ્રમાણે સમજી વળવું એટલે

કે પ્રાણીમાત્રમાં આત્માની જ અસ્તિ સમજવી-સાક્ષાત્ કરવી અને તે મુજબ તર્ક રાખવું એટલે જ્ઞાન છે. આ સિવાયની જેટલી સમજ તે તમામ અસત્યવિદ છે. આથી લગવાન કહે છે કે જે જ્ઞાનથી માણસને તમામ પ્રાણીઓ આત્મામાં અને છેવટે પરમાત્મામાં જણાય તે જ્ઞાન તે જ્ઞાન, એ સિવાયનું બીજું બધું જ અજ્ઞાન. આ છે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ. જે દીનાનું, તેજ જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય છે. દીવો સળગે પછી અંધારુ ઇચ્છે તો પણ ગદી શકતું નથી તેમ જ્ઞાન પ્રકટે પછી અજ્ઞાન ઇચ્છે તો પણ રહી શકતું નથી, જોવાની પ્રકૃતિવાળી આખ ઉધડે એટલે સૃષ્ટિ ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે. દેખાય જ. તેમ અંતરની જ્ઞાનની આંખ ઉધડે કે સમસ્ત સૃષ્ટિ, ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે. લગવનમય દેખાવાની જ. મોહ ન જ ગહેવાનો. ગમે તેટલો પપાળો પણ મોહ મટવાનો જ. આ છે જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય.

પ્રશ્ન ૨૪ : કેણુ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો અધિકારી અને કેણુ નહીં?

જે માણસમાં શ્રદ્ધા છે, જે જ્ઞાન મેળવવામાં તત્પર છે અને જેને પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ છે તે માણસ જ્ઞાન મેળવવાનો અધિકારી છે. અર્થાત્ આત્મા અને પરમાત્મા છે. તે મેળવી શકાય છે, અને હું તેને મેળવી શકીશ જ એવી જેની આત્મા વગેરેને લગતી અસ્તિત્વી અવિચલ સમજ છે તે શ્રદ્ધાળુ છે. આ ઉપરાંત જેને શાસ્ત્રચિન્તનમાં વિશ્વાસ છે, શુરુના વચનમાં લરાસો છે, તે માણસ શ્રદ્ધાળુ છે. આટલું જ નહીં, શ્રદ્ધા પછી જેને સમજેલું આચારમાં મૂકવાની તમત્તા છે તેને તત્પર પુરુષ કહેવાય મુબધ છે. જવા જેવું છે. ત્યાં જઈ શકાય છે અને મારે જવું છે આટલું જાણવા પછી ત્યાં જવાને માટે જે સજવળતો નથી પણ ધરમાં બેસીને બગાસાં ખાધા કરે તેવું સુમધ્ય વગેરેને લગતું બધું જ્ઞાન વ્યર્થ છે. નષ્ટસક છે. મુબધ છે. જવા જેવું છે જઈ શકાય છે અને જવું જ છે તો ગાડીએ બેસ, મોટરમાં બેસ પગે ચાલ, અને જવા માંડ. જ્ઞાન જે વર્તનમાં ગ્રેરક ન હોય તો તે નિર્નય અને બોભરૂપ છે. આથી જ્ઞાનનો અધિકારી જ્ઞાનના સાધનમાં તત્પર હોય. આ ઉપરાંત ઇન્દ્રિયોના ઉપરનો કાબૂ અનિવાર્ય છે. સંયમ તો આત્મજ્ઞાન રૂપી ગભીર પ્રસન્ન મહાન સરોવરની પાળ છે. પાળ તોડીને પાણી ન સાચવી શકાય. ઘડામાં પાણી ભરવું હોય તો તેમાં હિંદ ન રખાય, આત્મજ્ઞાન મેળવવું જ હોય તો ઇન્દ્રિયોના છેદને ઝરપના ન રખાય. સમજણ દારા, વેવેકદારા એ હિંદને પૂરવા જ સ્લા. સંયમમાં શક્તિનો સંયમ છે. સંયમ-

દ્વારા સાચવેલી અને સંચિત કરેલી શક્તિ જ્યારે જાગૃત થાય છે ત્યારે આત્મજ્ઞાનની અપરિમિત શક્તિમત્તા પ્રકટે છે. અને અણકાને આત્મદર્શન કે દર્શન દર્શન મળતું જ નથી. આથી સંપન્નની પૂંજી જોટલી વધારે તેટલી આત્મજ્ઞાનની મમક, તાકાત અને હિતકારિતા વધારે. આ છે જ્ઞાનનો અધિકારી આ મિસાપનો બીજાઅધિકારી. જે અગ્રધ્યાયુ છે. તેને માટે આત્મજ્ઞાન આકાશકુદ્ધ જેવું છે।

પ્રશ્ન ૨૫ : જ્ઞાનનું વરદાન કયું ? અને અજ્ઞાનનો શાપ શો ?

જ્ઞાનનું મુખ્ય વરદાન તો મુક્તિ છે. પ્રારબ્ધ થયેલો દેહ એ છેવટનો દેહ છે. ૧૫૨૫૬ જન્મવાનું કશું કાંચુ રહેતું ન હોવાથી જ્ઞાનીને જન્મવાપણું રહેતું નથી. તેથી મોત રહેતું નથી. આથી તે સદાને માટે ખરજોતર શ્રવે છે-અકિત દેહે નહીં સમષ્ટિ મૈત્ર્યરૂપે અને શુભનાં શુભ તો આત્મજ્ઞાનના શોકોતર મદિમામાં સમાધિમય રહે છે. ભક્તિના શિવતમ રસમાં નિમગ્ન રહે છે. શોકસંક્રમમાં યાત્રાશુભ સ્વયમેવ, સ્વાસ્થ્યવિક રીતે જ, પોતાને પણ ખમર ન હોય તે રીતે વર્તે છે. સર્વ સ્થાન, સર્વ અવસ્થા, સર્વ દિશા અને સર્વકાળ તેને માટે સુખમય હોય છે। આ છે જ્ઞાનનું વરદાન આ સિવાયની જે સ્થિતિ તે જ અજ્ઞાનનો શાપ।

પ્રશ્ન ૨૬ : કર્મો કેને બંધનકર્તા નીવડતા નથી ?

પરમાત્માનો જેને યોગ થાય અને એ યોગના આદાત્મ્યને લાભને જે સમસ્ત કર્મોનો પરમાત્મામાં ફલસહિત સંન્યાસ કરે, જેને આત્મા, પરમાત્મા અને પ્રકૃતિને લગતું ૨૫૪૮ તત્ત્વસ્પર્શી જ્ઞાન હોવાને લાભને સંયમ ન હોય, અને જેને તન, મન, વચન, મતિ, હૃદય ઉપર કાળુ હોય તેવા માણસને કર્મના બંધન નીવડતા નથી. કેમકે કર્મની અજમર ચૂકમાંથી છૂટવાને માટે જે શક્તિ ભોધએ છે તે આમાંથી જ મળે છે. સંધર્મી શુભન, તત્ત્વસ્પર્શી જ્ઞાન, અને પરમાત્માનું સાક્ષાત્ મિલન-દર્શન-યોગ આ ત્રણ વાનાં ભેગાં થાય ત્યારે જળા ગયેલી દોરડીની પેરે કર્મ શુભને બાંધવા અસમર્થ નીવડે છે.

પ્રશ્ન ૨૭ : સંસારને છેદી અર્જુનને ઊઠવા અને યોગનું આચરણ કરવા કહે છે તો સંસારનો છેદ કેવી રીતે થાય ?

સંશય અજ્ઞાનમાંથી પેદા થાય છે. હૃદયમાં રહે છે. યોગના આચરણને મરકાવે છે. આથી જોણે સંશય છેવેા હોય તેણે મૂળમાં જ ધા કરવો રહ્યો. સંશયનું બીજ અજ્ઞાન જો કપાય તો સંશય સૂકાય. અજ્ઞાનને જ્ઞાન જ છેદી શકે. આથી હૃદયમાં જ રહેલા જ્ઞાનદ્વારા હૃદયમાં જ રહેલા અજ્ઞાનને જો કેદમાં આવે તો જીવનની પ્રતિક્ષણને વ્યાપી રહેલા સંશયને સૂકવી માણસ યોગનું આચરણ કરી શકે. અને જ્ઞાન કેવી રીતે મળે તે તો ઉપર બતાવ્યું જ છે. અધ્યા-તત્પરતા અને સંયમી જીવનપૂર્વક પ્રણિપાત, પરિશ્રમ અને શુરુ-તેવા એ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધન છે. એ સાધનમાં તત્પર રહેતાં સ્વયં કાળે રીતે માણસને જ્ઞાન લાગે છે. એમાં સંશયને અવકાશ નથી.

॥ इति ज्ञानयोगः ॥

ॐ

કર્મસંન્યાસયોગ

પ્રશ્ન ૧ : કર્મનો સંન્યાસ અને કર્મનો યોગ એટલે શું ?

કર્મ એટલે દરેકને માટે સ્વભાવ અને શાસ્ત્રે નાકી કરેલાં કર્મો. એવાં કર્મોનો ત્યાગ કરવાનો જો પ્રયત્ન તેને કર્મનો સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે. કર્મનો યોગ એટલે નિયત કર્મોને કરવાં તો ખરાં પણ તેમના ફલનો ત્યાગ કરવો. કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ બન્નેમાં ત્યાગ તો છે. એકમાં સમૂળગો કર્મનો જ ત્યાગ છે બીજામાં કર્મફલનો ત્યાગ છે. એકમાં કર્મનો જ ત્યાગ હોવાથી ફળની પેદાશ જ નથી. બીજામાં ફળની પેદાશ થાય છે પણ તેના ફલને બંધનમાં નાખતી નથી. આથી બીજામાં ફળ પરમાર્થે હોય છે. આમ બન્નેમાં ફલનો સ્પર્શ નથી, એકમાં કર્મ થતું ન હોવાથી ફળ મળતું નથી. બીજામાં કર્મ થતું હોવા છતાં ફળની સ્પર્શશક્તિને વધ્ય કરી નાંખેલી હોવાથી જાણે ફળ મળતું નથી. એકમાં ફળ નથી એટલે જ નથી. બીજામાં છે છતાં જાણે નથી. આ છે બે વચ્ચેનો ફરક.

પ્રશ્ન ૨ : સંન્યાસયોગ અને કર્મયોગ એ બન્ને જ જો કલ્યાણકર છે તો પછી કર્મયોગ ચડીઆતો છે એમ લગવાન કયા કારણે કહે છે ?

કર્મના ફળનો સ્વર્ગ ન થાય એવી સ્થિતિ માણુએ જાણતા હવે મેળવવાની છે એને માટે બે ઉપાયો છે એક તો ફળ મળેજ નહીં માટે કર્મ કરવાં જ નહીં કાલ્પના પગ મૂકીએ તો અરણ્ય ને ૨ માટે કાલ્પથી દૂર રહેવું એ જ કાલ્પથી ન અગ્રણ્યનો મહેસો ઉપાય મનન્ય છે ખીન્ને એ કે એવી કાલ્પ જડીમુદ્રી શોધી કાઢવી કે જેથી કર્મ તો થાય પણ તેવું ફળ બંધનકર્તા ન તીવડે ખીજા ઉપાયની ખૂબી અને મહત્તા એ છે કે એમાં કાલ્પતા નથી કેમકે કર્મમાનનો ત્યાગ કરવો એ અશક્ય છે યોગિની ત્યાગ અને યોગનો સ્વીકાર એ સાચા અર્થમાં ત્યાગ નથી એમાં એવો સમજ રહે ૩ કે માણસ પરમાર્થો કર્મોના તેમજ જ ત્યાગ કરે અને સ્વાર્થ તેમજ જ કરે અને સ્વાર્થ માટે પણ યોગને ત્યાગે અને પશ્ચિમ દિગ્ગે જીવન ગુપ્તરે આમ કર્મના ફળથી બંધીને કર્મને મૂળમાં જ ત્યાગવાની ઈચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે પણ એ તોથાય એવી નથી આથી અદીન-પણે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી કર્મમાનને કરવાં એ કર્મયોગીની મનોદશા છે 'કર્મયોગીને અમત રીતે કર્મ ખરડી શકતા નથી પણ તેના કર્મ ધેખાં જ હોઈને જગતને કાપદો કરે છે તો પોતાને ગેરકાલેદો ન થાય અને જગતને કાપદો થાય જ તો પછી કર્મ ન કુવામાં અવિલેક છે એમ કર્મયોગી માને છે કર્મયોગી સૌને કાપદો પહોંચાડતો હોઈને અને પોતાને કશું જ નુકસાન ન કરતો હોઈને કર્મ સંન્યાસી કરતા અડિઆતો છે

મન ૩ : મગવાનની સમજ પ્રમાણેના નિત્ય સંન્યાસીના લક્ષણ શા ?

સંન્યાસી બે જાતના છે. એક કલ્પિત-યોગ સમયને માટે સંન્યાસ ધારણ કરનાર ખીજો હંમેશાં માટે સંન્યાસ લેનાર મગવાનને ખતે જે સંન્યાસ છે તે લગવા લુગડામાં નથી ધરનારના ત્યાગમાં નથી નિવૃત્ત કર્મને હાડવામાં નથી મહત્તની વિદ્યા ભાગનારની સંસ્થાનો એ અકર્મણ્ય સ્વયં નથી મગવાનનો સંન્યાસી આ બધા બધારના દેખાવ સાથે રહેજે સખ ધરાવતો નથી તેનો સંન્યાસ જીવનની સાચી સમજમાં રહેલો છે જે કદી દ્વેષ કરતો નથી કે કદી ઈર્ષ્યા કરતો નથી, તે જગતને અને સદાનો સંન્યાસી છે અર્થાત્ જે માણસ આવી પડેલા કુખનો કે કુખના સાધનનો દ્વેષ કરતો નથી, સુખ કે સુખના સાધન માટે વલખા મારતો નથી, જે વેળા જે કાર્ય માણુ તે બધું છે એમ માને છે, મને-પણ અનમાન કરતો નથી, નેનાથી ખીજું કશું ઈર્ષ્યતો નથી તે સંન્યાસી છે અર્થાત્ રાગદ્વેષને જેણે મૂળા ઉધા છે તે સંન્યાસી છે આ સિવાયનો સંન્યાસ, સંન્યાસ સિવાય ખીજું મને તે હોય લગવાનને તે સંન્યાસ નથી રાગ અને દ્વેષની ઉદાર મવર્યા જ તો સસાર ૩ એ બેનો અસ્ત એટલે જ મુક્તિ છે સંન્યાસી કાલ્પ હોય આથી સંન્યાસીના બે પ્રધાન આત્મર વક્ષણ તે રાગન્યાસ અને પન્નાસ છે. અર્થાત્ સંન્યાસ એટલે નિરાગ અને પ્રેમ લગવાનનો સંન્યાસી રાગનિરાગી અને પરમેષ્ઠી હોય છે

પ્રશ્ન ૪ : સામ્ય અને યોગ એ બેમા ફરક છે એમ બાળકો માને છે એમ બ્યારે લગવાન કહે છે ત્યારે તો લગવાન વળી ઓર ઘોટાળો વધારે છે ! તો ચોક્કસપણે લગવાન એમા શુ કહેના મારે છે ?

બાળકો એટલે ધાવણાં જ એવો હમેશા અર્થ હોતો નથી જે વિષયમા જે માણસની સમજ નહીં જેવી હોય તે વિષય પૂરતો તે માણસ બાળક માણાય ! આથી બાળપણ કેવળ વધતુ જ નથી—મગજનુ પણ હોય છે આથી સામ્ય અને યોગ એ બે ફરકશાએ લિન છે એમ જે માને છે તે બાળક જ કહેવાય કેમકે તે બન્નેનુ ફળ એક જ છે ભગવાનનો નિર્ણય તો એ છે કે સામ્ય અને યોગના ફળની ચૂચણીમા જે મચ્છા રહે છે તે બાળકો જે કેમકે તેમની જીવનને લગતી સમજ કેવળ બાળક જેવી—અસરકૂત છે સામ્ય સારો કે યોગ સારો એ વાદવિવાદનો વિષય જ નથી ભગવાનનો ઝોક તે મેમાથી ગમે તે એકના ઉપર પણ નિજ કેળવવા તરફ છે એટલે કે વા. તરફ ભગવાનનુ વચણ નથી, કરવા તરફ છે સામ્ય અને યોગની ચર્ચામા જે વરસો શુભાવે તે બાળક કે જે બેમાથી મમે તે એકના ઉપર પણ આગ્રહ થાય તે પડિત છે કેમકે કરવાથી કામકે મમે છે કેવળ વિચારવાથી નહીં આથી સામ્ય અને યોગમા ફરકશાએ તો ભેદ નથી જ માટે એ ચર્ચાનો વિષય ન હોવો ઘટે પ્રૌઢ સમજવાગે તો બેમાથી ગમે તે એકના ઉપર પણ આરુઢ ઘર્ષ જવામા યનરીત રહેશે ભગવાનનો આશય આ છે આટલુ સમજાય પછી આપણી સમજમા જ ઘોટાળો હતો ભગવાનની સમજમા નહીં—એટલુ રપટ થશે

પ્રશ્ન ૫ : યોગી જ સન્યાસી થઇ શકે એવો ભગવાનનો મત લાગે છે તો યોગ સન્યાસનો પાયો ટૂંકી રીતે ?

સન્યાસ એટલે કર્મનો સન્યાસ—કર્મનો સ્વરૂપે ત્યાગ આ કર્મનો સ્વરૂપે ત્યાગ માણસને માટે અશક્ય છે કેમકે પ્રકૃતિના ક્ષેત્રમા યાવજીવ રહેનારને માટે કર્મમાનનો સ્વરૂપે ત્યાગ કેવળ કલ્પના છે તો સન્યાસની પાઠગ જે હેતુ છે તે એ કે કર્મનો માણસને લેપ ન લાગે કર્મના લેપ માથી છૂટવાને સન્યાસનો અર્થ લેવા માણસ લોભાય છે અને કર્મના

સેવમાંથી છૂટકારો મેળવવા માટે કર્મભાગ એ ઉપાય નથી. પણ યેનજ ઉપાય છે એટલે કે વિના કલાશાએ કર્તવ્ય કર્મને વિધિપૂર્વક કરવા એજ ઉપાય છે. આ દૃષ્ટિએ મન્યામનો પાયો યોગ છે. એટલે કે મન્યામના આપણે જે પરિસ્થિતિ ઉપજાવવી ઇચ્છે છે તે ઉપજાવવામા યોગ જ શબ્દ મને છે. વળી કર્મનો ફલ-લાભ યોગની અપેક્ષા રાખે છે. એટલે કે વિગત પ્રમત્ત એકાગ્રતાની જગ્યા છે જ્યાં જ્યાં ચિત્તની પ્રસન્ન એકાગ્રતાનો એકાગ્ર પ્રવાહ છે ત્યાં ત્યાં વિવેકમય દર્શન હોય છે અને વિવેકી દર્શનમાંથી જ કૃત્યની ન ખરડાવવાની જે જ્ઞાત શક્તિ છે એટલે કે જે અનાસક્તિ છે તે પેઠે થાય છે. અને આ દૃષ્ટિએ પણ યોગ જ સન્યાસનો પાયો છે.

પ્રશ્ન ૬ : યોગીના સિદ્ધ લક્ષણો ક્યાં ર તે કેવી રીતે મેળવી શકાય ?

ભગવાને યોગયુક્ત માનવને માટે ચાર લક્ષણો આપ્યાં છે. પહેલાં તો જે યોગી છે તે પ્રિયધ્ધાત્મા છે. એટલે કે તેનો આત્મા અત્યંત નિર્મળ હોય છે આત્મા સજ્જ અહીં અત કન્યુ એટલે કે મનનો વાચક છે. મનની નિર્મલતા એટલે સમદૈવ વગેરે મેક્ષામાંથી છૂટકારો અર્થાત્ જે માણુમ યોગી છે તેનું હૃદય સમદૈવ વગેરે તમામ મેક્ષો વગરનું હોય છે વળી યોગી વિનિતાત્મ હોવો ઘટે. અહીં આત્મા એટલે દેહ. યોગી માણુમને પોતાનો દેહ પોતાના કામ્યમાં હોવો ઘટે. દેહની પોતાના ઉપર નહીં પણ પોતાની દેહના ઉપર મત્તા હોવી ઘટે. જેને પોતાનો દેહ સ્વાધીન ન હોય તે યોગી થઈ શકે જ નહીં આથી સ્વાધીન દેહ એ યોગીનું લક્ષણ છે. આ ઉપરાંત યોગી નિતેદ્રિય હોવો રહ્યો પાળેવા મરુ જોટની ઇન્દ્રિયો તેને વશ હોવી ઘટે. ઇન્દ્રિયો સામાન્ય રીતે માનવને પોતાને વશ રાખે છે પોતાનું ધારેનું તેની કને કરાવે છે યોગી ઇન્દ્રિયોને પોતાના કામ્યમાં રાખે છે. અને પોતાનું ધારેનું તેની પામે કરાવે છે. ઇન્દ્રિયોને પ્રિયોમાં ડોકીવા મરતી રાખવી કે મહારી જેમ નામને પોતાના કડીઆમાં તેમ, પોતાના મનમાં પૂરેલી રાખવી એ તેને પોતાની ખીચી મચ્છની વાત છે આ ઉપરાંત તેવો પ્રુપ્ત સર્વ-જ્ઞાતાત્મજ્ઞાતાત્મા હોય છે એટલે કે તમામ પ્રાણીઓના આત્માને પોતાના જ આત્મા તરીકે જ્ઞેનારો હોય છે. એટલે કે તેને આત્મદૃષ્ટિએ ક્યાંયે એક જણુતો નથી. એક જ આત્માની અનન્ત વિસ્થિતા સિત્ત સિત્ત પ્રાણીરૂપે ચમકી રહી છે એવી તેને અમલ મમજ હોય છે આવો યોગી હોય છે. ઉપલા વિગેષણોના પૂર્ણ વિચારમાંથી જ એ વિશેષણો જનનમાં કેવી રીતે ઉતારી શકાય એની સાધના નીકળી આવે છે અર્થાત્ જેણે યોગી થવું હોય તેણે ઉપવા વિશેષણો પોતાની જાનમાં જીવી નાખવા જોઈએ.

પ્રશ્ન ૭ : બધું કરતો છતાં યોગી કશું કરતો નથી-એ વિરોધાભાસને ક્વી રીતે સમજવો ?

અહીં ખરું જોતાં તો વિરોધાભાસ જ નથી. ગુલામ ગોળ ખાય અને અને દુર્લભ માર ખાય તો તેમાં વિરોધ છે. કુમકે એક કરે તો બીજે ત્યાં મોગવે છે. યોગી જો યોગી જ છે અને તત્ત્વનો જાણુકાર છે તો તે તત્ત્વની જાણુકારીના બળે જ કોણુ કર્મ કરે છે તેનો તેને વિવેક હોય છે. 'હ ઇન્દ્રિય મન મતિ રૂપે પરિણામ પામેલી પ્રકૃતિ જ કર્મ કરે છે અને એ પ્રકૃતિ જ તેનાં કૃણ ભોગવે છે. આત્મા તો બીજારો એ બધાના સગે ભોળાઈ ગયેલો હોઈને, એ બધાની કપટ યાદ ન જાણતો હોઈને પેતાની જાનને મે બધાંના કર્તૃત્વ સાથે ભેગા દઈને દુઃખી થાય છે આ યોગી તત્ત્વવેત્તા કે અને તત્ત્વવેત્તા હોઈને જ કોણુ કર્મ કરે છે તેની તેને અદ્ધર સમજ હાય છે. એ અદ્ધર સમજને લઈને જેનું કર્તૃત્વ તેને જ તે મોપે છે આથી કોની દૃષ્ટિએ તે કર્મ કરતો છતાં મૂળમાં તેને આત્મતત્ત્વની સમજ અને ભા નિજા હોવાથી તે પ્રકૃતિ સાથે પોતાની સેગભેજ કરીને વર્તતો નથી. યોગી તત્ત્વજ્ઞાનને વ્યવહારમાં મૂમવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યવહારિક મૂલ્યવણી એટલે જ તો પ્રકૃતિ અને આત્માના ધર્મની મેળભેજનો અભાવ. જ્યારે જ્યારે આત્મા અને પ્રકૃતિના સ્વરૂપનો ઘોટાળો થાય અને એક બીજાની એક બીજાના ઉપર રોપણી થય ત્યારે જ કર્મનાં બીજોતો કણુગા ફૂટે છે. યોગી તો જેનું જ છે તેને તે મોપી દે છે. કોઈનું પોતે સ્વીકારતો નથી. અને પોતાનું કોઈને દેતો નથી. કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ પ્રકૃતિનું છે. તેનું તેને તે મોપે છે. પોતાની અસંગતા તે કોઈને દેતો નથી. પોતે જ જાણરી રાખે છે. અને આથી કરતો છતાં તે કશુંય કગો નથી અને આથી જ ભોગવતો છતાં તે કશુંય ભોગવતો નથી. તત્ત્વજ્ઞાન જ્યારે વ્યવહારમાં ઉતરે છે ત્યારે તે સાચો પરમાર્થ પેદા કરે છે.

પ્રશ્ન ૮ : કર્મનો લેપ ન લાગે એ માટે કઈ રીતે માણુમે કર્મ કરવું ઘટે ?

કર્મનો લેપ ન લાગે એ માટે કરનારે બે રીત ધ્યાનમાં રાખરી ઘટે. એક તો કર્મ સમર્પણુ અને બીજી અનાસકિત. કર્મભાવ પ્રભુને સમર્પણુ કરવાનો તેનો સ્વભાવ હોવો ઘટે. તે માટે પરમહત્માના સ્વરૂપ ગુણ અને ધર્મોનું ચચાર્ય જ્ઞાન હોવું ઘટે. પરમહત્માને લગતી નીતરી સમજ ન હોય તો કદી પૂર્ણ સમર્પણુ જાગવું નથી. તો સેવક જેમ સ્વામીને માટે તેમ યોગી ભગવાનને માટે તમામ કર્મ કરતો હોવો ઘટે એટલે કે પૂર્ણ સમર્પણુ

યોગ તેણે સાધવો ધટે, સમર્પણ યોગના ગર્ભમાં જોટલી ચીજો સમાવે તેટલી બધી તેને માન્ય હોવી રહી. બીજું તેણે આસક્તિનો ત્યાગ કરવો ધટે. ફક્તની દાક્ષિણ્ય હોય તો સમર્પણ દારૂ મેવા યાવ જ નહીં. જે વ્યવહારમાં તેનું જ પરમાર્થમાં પળ્યું છે. વ્યવહાર અને પરમાર્થ વચ્ચે સ્ત્રીજ જ નથી. આથી લગવાનમાં પૂર્ણ લેણેલા સદિત તેની સમર્પણમાં કર્મણ્ય મેવા અને ફક્ત્યાગ એ બે જે સાધી શકે તેને પાણીમાં રહેલ કમળની સાથે સરખાવી શકાય. પાણીમાં રહ્યું છતાં કમળ જેમ નિર્લેપ રહે શકે છે. અને સરોવરનું સૌંદર્ય વધારી શકે છે તેમ તેવો માણસ સંસારના ગળાંબૂડ રહે છે છતાં નિર્લેપ રહી શકે છે અને સસારનું સૌંદર્ય વધારી શકે છે. જલકમલવત્ જીવવાની જે કળા તેનું જ નામ યોગ છે.

પ્રશ્ન ૬ : કર્મભાવમાં યોગીને આત્મલાલ કયો છે ?

કર્મભાવમાં બે શક્તિ છે. એક તો હૃદયરૂપી વાસણના ઉપર કાટ ચઢાવવાની અને બીજી તે કાટ ધોવાની. મનુષ્યમાં જે ભોગી છે તે કર્મભાવ દ્વારા હૃદયનાં પાત્રને કાટ ચઢાવે છે. દિનપ્રતિદિન, ક્ષણ પ્રતિક્ષણ તેવો માણસ હૃદયનાં વાસણને મેદુનું કરે છે. જે યોગી છે તે હૃદયપાત્રને કર્મદ્વારા અગ્નિવળે છે. તે દિનપ્રતિદિન, ક્ષણ પ્રતિક્ષણ કર્મદ્વારા હૃદયને માંજી સ્વચ્છ બનાવે છે. આથી યોગીને કર્મભાવમાં મહાન આત્મલાલ જૂથાયો છે તે આત્મશુદ્ધિનો. યોગીને આત્મશુદ્ધિનાં મૂલ્ય સમજાય છે. તે જાણે છે કે હૃદયશુદ્ધિમાં ચિન્તામણિના ગુણો વસે છે. શુદ્ધ હૃદય કલ્પસના માણક પુષ્પિદોલી થાય છે. અમોઘ સંકલ્પવાળું થાય છે. અને હૃદયની ન્યારે આત્મા જોટલી શુદ્ધિ થાય છે ત્યારે તેમાંથી જીવ-મુક્તિ મળે છે. આથી કથીર જેટલાં કિંમતી કર્મને તે સમજના પારસમણિકાદ્વારા કંચન જેટલાં કિંમતી બનાવી ભારે નફો કરે છે. એવી કમાણી કરે કે જેથી તેનો ભવ દરિદ્ર થઈ જાય છે અને ભવને દરિદ્ર બનાવે અને આત્માને સમૃદ્ધ બનાવે એવી શુદ્ધિની કમાણી જીવનનો જ જે વેપાર કરવા નીકળ્યો છે તેને જન મહામૂલી છે. બસ. આ આત્મશુદ્ધિ યોગીની અત્યુચ્ચ કમાણી છે.

પ્રશ્ન ૧૦ : યોગી અને અયોગી વચ્ચે ભેદ શો ?

યોગી અને અયોગી વચ્ચે મૂળમાં તો દર્યાન-સમજનો ભેદ છે. આથી વર્તનનો ભેદ છે અને તેથી જ ફળભેદ છે. અને સરવાળે જીવન ભેદ છે. યોગી પાસે નિષ્કામ કર્મયોગને લગતી સમજ છે, અયોગી પાસે તે નથી. આથી યોગી કર્મયોગમાં એકાગ્ર છતાં ફક્તથી અલિપ્ત રહે છે. અયોગી 'આ ચૂસા ખાઈ'ની મનોદશાવાળો હોઈને કર્મમાં એકાગ્ર થઈ શકતો નથી.

અને ક્ષત્રમાં જ એકાગ્રતા કેળવે છે. અને કરેલું ન હોવાથી કશું મળતું ન હોઈને જીવનમાં તે વ્યથ રહે છે. યોગી કરે છે. લેખાતો નથી અને પરિણામે શાન્તિ પામે છે. અયોગી કરે છે. પણ કરવાની રીતે નહીં. તેથી તે લેખાય છે. અને પરિણામે અશાન્તિ કમાય છે. શાન્તિ એટલે રાગદોષની નિવૃત્તિ એટલે પરિણામે પરમશુદ્ધિ અને અતે જીવનમુક્તિ. અશાન્તિ એટલે રાગદોષનું તીવ્ર સ્પંદન. એટલે પરમ અશુદ્ધિ અને અતે જીવનજંધન. યોગીને જગતના અનન્ત વિરોધમાં એક મહન, અખંડ, અવિરોધ અને સંવાદ અને સમન્વય અને સુમેળ જણાય છે. અયોગીને જગતના એક અને અખંડ અવિરોધમાં, અનન્ત વિરોધ, અનેકતા, ખંડિતતા, વિસંવાદ અને દુરન્વય અને કુમેળ સમજાય છે. યોગીને જીવન વરદાનરૂપ લાગે છે. અયોગીને શાપરૂપ. યોગીને પરમજીવનનો નિઃશંકાન્વય લાગે છે. અયોગીને દુરાન્વય લાગે છે. ખસ. આ છે યોગી અને અયોગી વચ્ચેનો તફાવત.

પ્રશ્ન ૧૧ : દેહધારી જીવ કશું ન કરતો કે કરાવતો શરીરમાં મુખે રહી શકે છે-તો તે કવી રીતે સંભવે?

કરવું અને કરાવવું એ લાવ ક્યારે થાય એ જો વિચારવામાં આવે તો આ પ્રશ્નનો જવાબ સરળ થઈ પડે. ત્યાં સુધી માણસનામાં અહંતા અને મમતા હોય છે ત્યાં સુધી તે હું કર્તા અને હું ભોક્તા, હું કારયિતા એવો મહિન ભાવ રહે છે. પણ જે ક્ષણે એની અહંતા પીગળી જાય અને મમતા મોળી પડી જાય તેજ ક્ષણે એનો આ મહિન કર્તાત્વ ભોક્તાત્વનો લાવ પણ લીન થઈ જાય છે. માતા મરે પછી છોકરાં ન જન્મે. 'કર્તાત્વ' અને ભોક્તાત્વ એ અહંતા મમતાના ચિરંજીવીઓ છે. આથી અહંતા એગળી જાય અને મમતા ન-જીવી થઈ જાય ત્યારે 'કરવું' 'કરાવવું'નો ભાવ જ છિડી જાય છે! આથી જેને અહંતા મમતા પગલતી નથી તેને માટે શરીરમાં નીરાંતે રહેવું અને કર્તા ભોક્તાના લાવ સિવાય રહેવું એ કેવળ સંભવિત છે. માની લ્યો કે એવો જીવ તો જાણે બેવડાં સૂતકવાળો થઈ જાય છે. મા મરી તેનું મરણાશૌચ અને છોકરો જન્મે તો જનનાશૌચ. એવા માનીની મોહમયી માવારૂપી મા ગુજરી જાય છે, તેનું સૂતક લાગે અને તેજ ક્ષણે બેધરૂપી પુત્રનો જન્મ થાય છે, તેનું તેને જનનાશૌચ લાગે છે. ત્યારે બેવડું સૂતક લાગે ત્યારે કરવા છતાં કશું ન કરાવું જ હોય !

પ્રશ્ન ૧૨ : અજ્ઞાનને લીધે બધા જંતુઓ મર્જિત થઈ તો તે અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને કળ શું ?

જે વસ્તુ જોવી છે તેવી ન પ્રકાશિત દંતમાં તે જોવી નથી તેવી પ્રકાશિત કરનારું જ્ઞાન અજ્ઞાન છે. એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન અજ્ઞાન છે. દોરડીને દોરડી તરીકે ન જોઈ કરતાં સાપ તરીકે જે જાણીએ તે અજ્ઞાન. બસ. વસ્તુની વસ્તુતાને ઢાંચી અવસ્થુતા જે બતાવે તે અજ્ઞાન. આત્માનાં આત્મત્વને ઢાંચી ઈ અનાત્મત્વ દર્શાવે તે અજ્ઞાન. આવરણ કરવું એ અજ્ઞાનનો સ્વભાવ છે. આ અજ્ઞાનનું ફળ છે આત્માને નહીં લેવા દેવાનો સંસાર. સંસાર એટલે અજ્ઞાનનું જ સ્પર્શન. કેમકે અજ્ઞાનને લઈને જ જન્તુ આત્મા અને પરમાત્માના ઉપર કર્તૃત્વાદિનો ઝોઢો ઝોઢાડો છે, અને એ ઝોઢાને લઈને સંસારને વગર વરેરે પોતાનામાં વધાર્યા કરે છે. આથી સંસાર અને તેના અનંત રાગ દ્વેષનાં ચિત્રોમાં તન્મયતા એ અજ્ઞાનનું ફળ છે.

પ્રશ્ન ૧૩ : આ ઉપરાંત જ્ઞાનનું ફળ શું ? જ્ઞાન માણસના જીવનમાં ક્યાં પરિવર્તન કરે છે ?

અજ્ઞાન તો અંધારા જેવું છે. જ્ઞાન અન્નવાણી જેવું છે. અંધારું જેમ પોતાની અસ્તિત્વને લઈને વસ્તુ વસ્તુ વચ્ચેનો ભેદ પારખવા દેતું નથી. દરેક વસ્તુને એકાકાર બતાવી છતી આંખવળાને પણ પોતાના પ્રભાવે દુઃખી કરી મારે છે તેમ અજ્ઞાન પોતાની અસ્તિત્વને લીધે વસ્તુ વિવેક કરવા દેતું નથી. પ્રત્યેક વસ્તુના શુભ, ધર્મ, પરિણામ, પ્રભાવ, નોખા નોખા છે છતાં તેનો તદ્દાવત જાણવા દેતું નથી. અને પોતાના પ્રભાવને લઈને આત્મા અનાત્માને એકાકાર બતાવી છતી આંખે ઉપદ્રવ મચાવે છે. અન્નવાણું જેમ વસ્તુ વસ્તુને ભિન્ન દેખાડે છે, સૌને પોતાને સ્થાને જોવા દે છે, અને સાચાં મૂલ્યાંકન કરવા તક આપે છે તેમ જ્ઞાન વસ્તુમાત્રની ભિન્નતા દાખવે છે, સૌને યથારથાને બતાવે છે. સૌનાં સાચાં મૂલ્યાંકન કરાવે છે. બસ. વસ્તુમાત્રને તેના સત્ય સ્વરૂપે પ્રકાશિત કરવામાં જ્ઞાન અર્થિતાર્થ થાય છે.

પ્રશ્ન ૧૪ : સમદર્શી થવાય કેવી રીતે ? સમદર્શીનું માનસ કેવું હોય ? સાચા અર્થમાં પંડિત થવાથી સમદર્શી થવાય છે. પંડિત એટલે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી ચૂકેલો માનવ. પંડિતને પોથીનું જ્ઞાન હોય તો તે ઈચ્છવા યોગ છે, જરૂરી પણ છે. પણ જો કદાચ ન જ હોય છતાં પાંડિત્ય હોય તો તે સંભવે છે. કેમકે પંડિતને પોથીની સાથે અનિવાર્ય સંબંધ નથી. પાંડિત્યનું મૂલ્ય છે આત્મદર્શનમાં. આથી બ્રહ્મનિષ્ઠા પાંડિત્યને માટે અનિવાર્ય છે. ઓત્રિપતા નહીં. આવો પંડિત માણસ સમદર્શી થાય છે, એટલે કે તેને અનુભવાત્મક સમજ હોય છે કે એક જ આત્મા અનન્ત દેહોમાં નિવાસ કરે છે. દેહ-બેદ, કર્મબેદ ને લઇને પ્રકૃતિનો ચમત્કાર છે. દેહબેદને લઇને આત્માનો બેદ થતો નથી. અને મૂળમાં તો આત્મા જ કામની ચીજ છે કેમકે તે મૌનું સ્વરૂપ છે. આથી આત્માની અભિવ્યક્તિમાં તેની સમાધિ હોય છે. વિવિધતામાં નહીં. પ્રકૃતિની વિવિધતા તો આત્માની એકતાના દેહ અનુભવ માટે તક આપે છે એ તો કહિન પરીક્ષા છે. મુંઝવી નાંખે એટલી વિલક્ષણ અને વિચિત્ર વિવિધતામાં દરેક પળે આત્માની સનાતન અખંડિત એકતાનું દર્શન અને અનુસંધાન એ તો આત્મસાધનાનું પરિપક્વ અમૃત ફળ છે. આથી જો સમદર્શી થવું હોય તેણે આત્મૈક્યનું સાક્ષાત્ દર્શન અને તેમાં નિષ્ઠા કેળવવી રહી.

વળી સમદર્શીના મનમાં ઘોડા અને ગધેડાનો બેદ નથી રહેતો. એવું નથી. તે પણ ઘોડાને ઘોડો જ જાણે છે. ગધેડાને ગધેડો જ જાણે છે. સામાન્ય વિષયદર્શી માણસ ઘોડાને ઘોડો જ અને ગધેડાને ગધેડો જ જાણે છે. સમદર્શી એ ઉપરાંત ઘોડામાં અને ગધેડામાં બન્નેમાં ભમવાનને પણ જાણે છે. અને આથી વિષમદર્શીના દર્શનમાં ઘોડો ફક્ત માડીએ જોડાઇને માનવ સેવાનું એક માત્ર સાધન જ જણાય છે. ગધેડો ફક્ત માડી ઉચકવા માટેનું અને વખત આપ્યે માર ખાનારું એક ગ્રાણી માત્ર જ જણાય છે. સમદર્શીને મન ઘોડા અને ગધેડાનું વ્યથાર્થ મૂલ્યાંકન તો હોય છે જ પણ તે ઉપરાંત તેને ઘોડો અને ગધેડો પણ ભગવાનનું જ રૂપ હોઇને આ ચતુર્થ સૃષ્ટિમાં તેનો ભારે ઉપકાર સમજાય છે. તેનો તે કેવળ સ્વાર્થે ઉપયોગ નથી કરતો. તેની સાથે પણ તે આત્મૌપમ્ય વર્તન કેળવે છે. અને આથી તેમની પાસે સેવા જેટલું કામ તો લે છે પણ તેની સેવામાં પણ તે વેટલો જ સમર્પિતચિત્ત હોય છે. વસ્તુમાત્ર પરમાત્મા એ સ્વતર્પણ માટે રચી છે. આથી વસ્તુમાત્ર તેના તર્પણમાં ઉપયોગી થવી રહી. સમદર્શી આ જાણતો હોઇને વસ્તુમાત્ર દ્વારા ઇશ્વરતર્પણને જ સાધે છે અને અનુભવે છે. દ્વંદ્વમાં સમદર્શીના મનમાં

જીવનમાત્ર પ્રભુનો આધિકાર હોય છે અને એ દૃષ્ટિથી એ જીવનમાં જીવન
માનનાં મૂલ્યાંકન ઠેરવી વર્તે છે.

પ્રશ્ન ૧૫ : બ્રહ્મભાવને પામેલાનું સ્થિતિ લક્ષણ શું ?

જે માણસ બ્રહ્મભાવને પામે છે એટલે કે પોતાનામાં જ રહેલી પૃથ્વી
અપરિમિત એટલે કે દેશ-કાલ-વસ્તુ વગેરેથી ન કુંધાઈ શકાતી પોતાની
વિશાળ અસ્તિત્વે અનુભવે છે, તે માણસનામાં તે વિશાળ આત્મસત્તાના અનુ-
ભવને લઈને કેટલાંક લક્ષણો અવિર્જાઈ પામે છે. પહેલાં તો તેના માણસનું
મન અવિયમ બને છે. અર્થાત્ રાગદ્વેષ વગેરે સમસ્ત હોય વગરનું તે થાય
છે. તેવાનું મન સ્વરથ થાય છે. આ છે પહેલું લક્ષણ. વળી તેના માણસ
પ્રિય કે અપ્રિય એટલે કે ગમતા કે ન ગમતા અનુભવથી દરખાતો નથી
કે દરખાતો નથી. કેમકે તેનામાં હવે રાગદ્વેષ જ નથી. રામ હોય તો દરખાવ,
દ્વેષ હોય તો ચીડવાય. દરખ અને ચીડના ખીજ જ બળી જતાં હોવાથી તે,
તે તે વિકારને વશ થતો નથી. વળી તેના માણસની મત્તિ દૃઢ હોય છે. તેના
નિશ્ચય પછી તેના વિષય ગમે તે હોય-ફરતા નથી. અસંભવ, તેના નિશ્ચય
અસાધ્ય તો હોતા જ નથી. સત્તે લગતા તેના નિશ્ચય અફર થાય છે, અને
તે બધાની પાછળ જે મૂળ બળ હોય છે તે સાચી સમજનું. તે અસંભવ
એટલે કે દેહ આક્રમણ વગેરેને લગતી નીતરી સમજવાળો હોય છે. આમ
મનની સમતા, વિષય પ્રાપ્તિમાં રાગદ્વેષનો અભાવ, દૃઢ નિશ્ચય અને અસંભવ
આ અને એમાંથી ફળતાં લક્ષણો બ્રહ્મભાવને પામેલાનાં સ્થિતિપણો હોય છે.

વ્યાધિ અને ઉપાધિ સુખનું કારણ જ નથી. આથી વિવેકદૃષ્ટિએ જે સુખનું કારણ જ નથી અને જે દુઃખને જ નોતરે છે તેને ડાહ્યા માણસ કેવી રીતે સ્વીકારે? વળી ભોગમાંથી પેદા થતું સુખ એટલે કે સુખાભાસ આદિ અને અંતવાળો છે. આથી જે ડાહ્યા માણસ છે તે તો બ્રહ્માનંદ રૂપ અવિનાશી, એકરસ, શાશ્વત સુખ ભોગવના માટે દુખદાયી, ક્ષણભંગુર, વિષયસુખને માટે પરિણામી વિષયોમા રમવાનું પમદ કરતો નથી વિવેકની જ તો છેવટે ખસિદારી છે !

પ્રશ્ન ૧૭ : ભગવાનની દૃષ્ટિએ સુખી કાણ ?

મહાપ્રુદ્ધિ ભગવાનની સુખની કસોટી જૂદી જ છે અપમુદ્ધિ માણસ પ્રકૃતિના સહકારમાં સુખ માને છે મહામતિ પ્રભુ પ્રકૃતિના અત્યંત અસહકારમાં સુખ ખતાવે છે. રાગ અને દ્વેષ એટલે કે કામ અને ક્રોધ એ જે આત્મા અને પ્રકૃતિનો સહકાર કરી આપનારા બળો છે. એ કામ અને ક્રોધમાંથી તે તે પ્રસંગે ઉત્પન્ન થનારો જે વેગ છે તેને અધીન થઈને વર્તવામાં રવમાની આત્માનો માનકાંગ છે. પતન છે. માણસને મનઃમતું કાર્પણ્ય થાય કે તરત તેનો હૃદયગત રાગ પ્રપુલ્લ બને છે અને તેના મ્હો પર પોતાની પ્રપુલ્લતાના અનેક ચિન્હો વ્યક્ત કરે છે રોમાચ, નેત્ર અને વદનની પ્રસન્નતા વગેરે મનને ક્ષુભિત કરનારા ચિદ્વેગના કામનો વેગ પરખાય છે. શરીરનો કંપ, પરસીનો, હોઠ કચડવા, આંખ લાવચોળ થવી વગેરે મનને ખળભળાવી મૂકનારા ચિદ્વેગના ક્રોધનો વેગ સમગ્ર છે આત્મા આ બેનો સહકાર કરે તો માર્યો જાય ! અતે દુખી થાય ! જે એ બન્નેનો છેડતો અસહકાર કરે, બન્નેનો બહિષ્કાર કરે, બન્નેના પ્રચારથી નજ વ્યથિત થવાનો અર્થ નિશ્ચય દાખવે તેનો ઉદ્ધાર થાય છે. તેને સ્વમા રહેતું અનત એકરમ સુખ મળે છે. આથી ભગવાનની દૃષ્ટિએ તો કામક્રોધના વેગને સહી સેવામાં જોઈતી પ્રચંડ ઠંડી તાકાત અને પરાક્રમવાળો પુરુષ સુખી છે. એ સિવાયના બધા જ દુખી જ છે

પ્રશ્ન ૧૮ : બ્રહ્મનિર્વાણની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય ?

જેણે બ્રહ્મનિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેણે ઋષિ થવું રહ્યું, નિષ્પાપ
 બનવું રહ્યું. નિસંશય થવું થટે, જિતેન્દ્રિય બનવું રહ્યું અને સર્વભૂતહિતેત
 થવું થટે ઋષિ એટલે દૃષ્ટા એટલે કે જીવનને લગતી નીતરી સમગ્ર ટેલી
 એ ઋષિનું લક્ષણ છે. એકનું ઋષિપણ પશુ બસ નથી. ઋષિ હોવા ઉપરાંત
 નિષ્પાપ હોવું જોઈએ એટલે કે પરમ પવિત્રતા હોવી જોઈએ સર્વભયોર
 ભગવાન પણ કોઈથી બહીના હોય તો ને અપવિત્રતાથી. આથી માણસે
 બ્રહ્મનિર્વાણ પ્રાપ્ત માટે પરમ શુદ્ધ થવું રહ્યું વળી તેનો દ્વેષાભાવ-સદ્ય
 હેઠલેય હોવો જોઈએ કેમકે મરણનું જ નિરૂત સ્વરૂપ તે આ સંસાર છે
 અને બ્રહ્મ અતિ સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે આથી નિગરણતા કેવળ અનિરાગ છે
 ઇન્દ્રિયો ઉપર કામૂ સિવાય તો આતે જ નહીં. કેમકે ઇન્દ્રિયોના નાણાં દ્વારા સંસાર
 હલ્યમાં હનવાન છે સંસાર હલવાતો હેય ત્યાં સુધી ભગવાન પ્રકટતા નથી
 અને તે ઉપરાંત પ્રાણીમાત્રના રાગ-પ્રેમ એ બ્રહ્મનિર્વાણ માટે આવશ્યક છે.
 કેમકે એ આત્માની ઉપામના છે. અને આત્મા મુર્ખાપી અને સર્વત્ર
 એકરસ હોવાથી સૌના ઉપર આત્મપ્રેમ જ હોય છે, આટલી સાધનસંપત્તિવાળો
 માણસ બ્રહ્મનિર્વાણને પામે છે.

પ્રશ્ન : ૧૯ જેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય તેના લક્ષણો શું ?

જેને બ્રહ્મ એટલે કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે તેના બાહ્ય લક્ષણોમાં
 તો ખાસ ફેર પડી જતો નથી છતાં તેનાં આંતર જીવનમાં ભારે તફાવત
 પડી જાય છે પ્રત્યુની પ્રાપ્તિ થઈ ન હતી ત્યાં સુધી તો તેવો પુરુષ બહિઃ સુખ
 હતો એટલે કે સુખ બદારના પર્યોમાં છે એમ સમજી ઇન્દ્રિયો દ્વારા
 બદારના વિષયને આવવામાં સુખ માનતો હતો હવે તે અંત સુખ થઈ જાય
 છે એટલે કે સુખમાત્રની હિમમશ્મિ અદર છે, જહાનું સુખ તો અંતરના
 સુખનો જ પાસી રનાઈ છે એમ તેને સમજાય છે. અત્યાર સુધી તેવો પુરુષ
 બાહ્ય પર્યોમાં રમીને તેમાં મોજ માણતો હતો, ધન્યાર, સ્ત્રીપુત્ર, ધનદાવતમાં
 તે રમતો હતો, હવે તેનું કાંઈનું આંગણ જૂદ થયું છે સ્ત્રીપુત્ર ધન વગેરેમાં
 જે રમણીયતા હતી, જે પ્રિયતા હતી, તે તેમની ન હતી પણ આત્માની
 પાસેથી હાડીની મોતી હતી એમ તેને સમજાય છે, આથી પ્રતિનિધ હોડીને

તે હવે જિંમમાં જ રૂણે છે. આત્મામાં જ આરામ થાય છે. વળી અત્યાર સુધી તેને જીવનમાં દોરનાર જે જ્યોતિ હતી તે મનની જ્યોતિ હતી. મનની જ્યોતિનો દોરાયેલ તે જગતને જોતો હતો. હવે તેને સમજાય છે કે મનની જ્યોતિ એ મૂળમાં જ્યોતિ જ નથી. મનને પણ જે જ્યોતિ મળી છે તે આત્માની જ છે. આથી હવે આત્માની જ્યોતિ-તેનો પ્રકાશ તેને જીવનમાં નાપક અને નિયામક લાગે છે. આમ પહેલાં જે બહિઃસુખ, બહિઃઆરામ અને બહિઃજ્યોતિ હતો તે હવે-પ્રભુ પ્રાપ્તિના પ્રભાવે, અંતઃસુખ અંતરારામ અને અંતઃજ્યોતિ બને છે. બસ. આજ છે બ્રહ્મભાવને પામેલાના લક્ષણો.

પ્રશ્ન : ૨૦ આત્માના જાણકાર માટે બધે જ બ્રહ્મદર્શન છે, આવી ભગવાનની ઉક્તિનો આશય શો ?

આત્મા બ્રહ્મથી જૂદો નથી. અને આત્મા તો ક્યાંયે ખોવાયો જ ન હતો. તે તો તેના સ્વરૂપે સર્વવ્યાપી હોવાથી સર્વત્ર સદૈવ હાજર જ હોય છે. ફક્ત તેનાં દર્શનની આડે આવતી વૃત્તિઓ જો શાંત થાય તો આત્મ-દર્શન હતું જ તે જાણે નવેસરથી દેખાય છે. આ આડે આવનારી અને ચિત્તની અંદર બીડે મચાવનારી વૃત્તિઓ છે તે અંત્યજ છે. એ અંત્યજ વૃત્તિ એટલે કામ અને ક્રોધની વૃત્તિઓ. આથી જો એ અંત્યજ વૃત્તિને સમાવી-છતી એટલે કે તમોગુણ અને રજોગુણના પ્રવાહને સત્ત્વગુણના બંધિત પ્રવાહથી દગ્ગાવી સત્ત્વગુણને જ સદૈવ વહેતો કર્યો તેને માટે સામે જ બ્રહ્મ-નિર્વાણ ખડું થાય છે. આત્મા આથે જ ન હતો. તે તો પામેથી પણ પાસે હતો. ફક્ત તેનું આવરણ તોડાય એટલે જ વાર હતો. તે ભેદાત્મક એટલે તેની નિકટતા પ્રત્યક્ષ થાય છે. આથી આત્મદર્શન એટલે રજોગુણ અને તમોગુણનો નાશ કરવાનો પરમ પુરુષાર્થ. એ પુરુષાર્થ પ્રયત્નપાથી અનુકંપિત થાય એટલે સર્વત્ર બ્રહ્મ નિર્વાણ જ છે.

પ્રશ્ન : ૨૧ સદા મુક્તત્વું દર્શન અને વર્તન કેવું હોય ?

જે માણસ સદા સદેહે મુક્ત છે તેની દૃષ્ટિ સદૈવ મોક્ષ પરાયણ હોય છે. તે દેહથી આત્માને સદૈવ જૂદો સમજે છે. અને આ દર્શનને અનુકૂળ તે દેહગેદ્દ સાથે જે સંબંધ બાંધે છે તે તેમની સાથે કામ ભેદ પૂરતો. મૂળમાં તો તે આત્મબંધિત હોવાથી દેહાદિ માથે પૂર્ણ અસહ્યારી હોય છે. શોકસંમદ પૂરતો તે પોતાની શરને દેહાદિ સાથે સહકાર અને સહયોગ સાથે છે. આ છે તેનું દર્શન. અને એ દર્શનને અનુકૂળ મોક્ષને ધ્યાનમાં રાખીને વર્તે છે. એટલે કે તે નિયંત્રિત સ્પર્શથી જાતને રંગી દેતો નથી. અર્થાત્

વિષયોના પ્રભાવથી પ્રભાવિત થઇને મદાન થતો નથી, તેની દૃષ્ટિ સીધી ધ્યેય સગન જ રહે છે. આડી અવળી નજર રાખ્યા સિવાય, પ્રાણને સમગતિમાં રાખી જન, ખુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોને સ્વાધીન રાખી, કામદોષ અને લાચર દેશવટો દૂરને, પોતાના કર્તવ્યમાં એકતાન રહે છે. સ્વકર્તવ્યમાં એકાગ્રતા અને એ સિવાય બીજો બધેથી વિમુખતા એ તેનું વર્તનરહસ્ય હોય છે. આવો મુક્ત માણસ હોય છે—જીવે ત્યાં સુધી.

પ્રશ્ન : ૨૨ શાન્તિ પામવાનો ઉપાય શો ?

શાન્તિ એટલે રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ માટે માણસે જે જાણવા જેવું છે તે જાણીને વર્તવું જાય. તેમાં પહેલું સમજવાનું એ છે કે તમામ યજ્ઞ અને તપનો પ્રભુ રક્ષક છે એ છે. બીજું પ્રભુ સર્વલોકનો મદાન હૃદય છે એ છે. ત્રીજું પરમાત્મા પ્રાણીમાત્રના સહદ છે એ છે. આ ત્રણ ચીજોને જો વધાર્ય-પૂરું જાણે તે શાન્તિ પામે. અર્થાત્ યજ્ઞ અને તપને પ્રભુ રક્ષે છે એમ જાણવાથી કૃષ્ણને માટે કંઈક ન રહે. લગવાન સર્વલોકનો શાસક છે એમ જાણવાથી તે નિર્ભય બને. અને પરમાત્મા સૌના ઉપર સામા ઉપકારની આદા રાખ્યા સિવાય ઉપકાર કરે છે એમ જાણવાથી તે નિશ્ચિન્ત, ભક્ત અને સુરક્ષિત બને છે. આ ત્રણ વાનાંની પાછળ લાગતી જ શાન્તિ આવે છે.

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

પ્રશ્ન ૩ : યોગ ઉપર આરુઢ થતા ઇચ્છાનાર ને આરુઢ થઈ ચૂકે
બન્નેને માટે કયું દષ્ટિએ કર્મ કરવાં અનિવાર્ય છે ?

આત્માના સાક્ષાત્ દર્શન અને તેમાં દૃઢ નિષ્ઠામાથી જન્મતી
ઉન્નતી, પ્રકૃતિજન્ય કામાદિમાં જે બાદશાહી એપરવાહી છે, તે યોગ
એટલે કે પ્રકૃતિ અને તેનાં ફળને દોનો, આત્માના ગ્રેમયોગને લક્ષ્મી ને સદા
વિયોગ છે તે યોગ છે. આ યોગ ઉપર આરુઢ થવાને માટે કર્મભાર
ભાવે કરવાના છે. પ્રત્યેક નિષ્કામભાવે કરેલું કર્મ, આત્માના અંતર
કિંદ્ર પાડે છે. અને આત્મજ્ઞાનને ડાહીકે ફગાવે છે. આમ નિષ્કામભાવ
સાધાર અને સાધ્યથી પ્રાપ્ત થએલું કર્મ કરવું એ યોગ ઉપર અકર્મનો
ગતિમાર્ગ છે. આમ કરતા કરતા જે યોગારુઢ થઈ ચૂકે તેને માટે જનતાન
દોરવાની અને ઊંચે લઈ જવાની-જેને બ્યાં જમને કૃતકૃત્ય થયો છે ત્ય
સીને લઈ જવાની ઇચ્છારીય જોખમદારી છે. એ જોખમદારીને ઉપાડવા માટે
એટલે કે લોકસંગ્રહને માટે યોગારુઢે કાંઈ કર્મ બાવજીવ કરવાનું છે,
યોગારુઢ મનુષ્ય ઇચ્છનો ફિરરનો છે. તે પ્રચુતી જન્મ પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ છે.
તેવાના હાથ પ્રચુ પર્તો છે. ઇચ્છર અને તેની ઇચ્છાનો તેવો માણસ
સદ્વાદક બને છે. આથી યોગારુઢ લોકસંગ્રહ માટે પ્રચુતા કિંદ્ર તરીકે
પ્રવર્તે છે. આમ યોગારુઢુ અને યોગારુઢ બન્નેને માટે કર્મ અનિવાર્ય છે.

પ્રશ્ન ૪ : યોગારુઢનું લક્ષણ શું ?

ઉન્નતી અવ્યક્તા સદૃશ્ય માત્રના પૂર્વ પ્રકટીકરણમાં છે. આથી ગીતા
વગેરે જીવનમયો માણસના બાહ્યકાર આચાર વગેરેમાં પરિવર્તન કરવામાં
ઉપયોગી નથી. જીવનમાં આંતરકાન્તિ અને તે પશુ શિવમય કાન્તિ
આણવામાં જ એવા મહામયો ક્ષીણુબળ થઈ જાય છે. માણસ યોગારુઢ થઈ
જાય એટલે એના આચાર્યારમ્ય યોગોપદેશો તક્ષવત જરૂર પડે પશુ સુખ્ય તો
તેનામાં આંતર કાન્તિ થાય છે તે છે. જે માણસ યોગારુઢ થાય છે તેને
પોતાને સ્વસ્વેત એવા કેટલાંક પરિવર્તનો થાય છે, તેમાં સૌથી પહેલું તો
એ છે કે તેને ભોગમાં જે મગ્ન લાગતી હતી તે ટળી જાય છે. ભોગ એ
આત્માનો હમકામાં હલકો ઉપયોગ છે એમ તેને દૃઢ નિશ્ચય થતો હોવાથી
તે સ્વલાનથી જ ભોગવિમુખ થઈ જાય છે. ઇન્દ્રિયોના પદાર્થોમાં તેને
વળગણ રહેતી નથી. જમ. ઇન્દ્રિયોના ભોગમાં આસક્તિનો અમાવ એ
યોગારુઢનું પહેલું લક્ષણ છે. બીજું તેને કર્મમાં સંવેગમય અદ્વંતા મગતા
બેની નથી. જે જે કર્મો એને ફાળે આવે તે બધાંય તે પોતે નિમિત્તમાત્ર છે

મ સમજીને કરે છે. તેમાંથી અદંતાના આવેશને સમજાપૂર્વક દૂર કરે છે. મમાં અનાસક્તિ એ એનું બીજું લક્ષણ છે. ત્રીજું અમલનું લક્ષણ તે સર્વ ક્રિયોનો સંન્યાસ છે. "કરીશ, બોગવીશ." વગેરે આકારના જાનને સડોવતા યોગોથી તે મુક્ત બને છે અને આત્મામાં હૂમેલું મન જ સર્વ સક્રિયતા ત્યાગ આ સમર્થ થઈ શકે છે. આથી આત્મજ્ઞાનની સ્થિરતા, તેમાંથી પેદા થતી શાંતિની શીકાશનો જાત અનુભવ અને સર્વ કર્મમાં, કર્મમાત્ર પ્રકૃતિનો ભક્તાર હોવાથી, અનાસક્તિ એ યોગશૂદ્ધનાં લક્ષણોઃ યથ રહે છે.

પ્રશ્ન ૫ : માણસ યોગશૂદ્ધ કેવી રીતે થઈ શકે?

જીવનની કોઈ પણ ઉત્તમ ભૂમિકા ઉપર આશૂદ્ધ યત્ના અદનારે જાને જાતો ઉદ્ધાર કરવા કેડ કસવી રહી. ઉત્તમ અને અવનતનિ ધૃત્યકૃત કે દૈવકૃત કે કોષ્ઠ અન્યકૃત નથી. સ્વકૃત જ છે. આથી યોગશૂદ્ધ યત્ના ધૃત્યકૃતારે જાતે જાનને સહાય કરવા, ઉત્તમ કરવા, અવનતિમાંથી ઉગારવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરવો રહ્યો. માણસ કોષ્ઠ પણ શુભ નિશ્ચયને દૃઢ કરતો હશે તો તે નિશ્ચયને આચારમાં મૂકવામાં તેને સૌ સહાયબૂત હશે. આથી તેણે જાતે જ શુભનિશ્ચયની દૃઢતા કરવી રહી. જાતે જાતનો ઉદ્ધાર કરે એટલે કે ઉદ્ધારનાં જોડલા સાધનો હોય તે નક્કી કરી તેને આચારમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરે. જાનને પાડવાનાં સાધનોનો પણ સાથે સાથે અસહકાર કરે. આતું કાઢ્યું એ છે કે કોષ્ઠ કોષ્ઠનિ ઉચે અદાવતું નથી કે નીચે પાડતું નથી. પોતે જ પોતાને કં તો ઉચે લઈ જાય છે અથવા તો નીચે ઉતારી પાડે છે. દીવાલ ચણનાર કડીઓ પોતાનાં જ કર્મે પ્રતિક્ષણ ઉપર જાય છે. ફૂલો ખેડનાર પણ પોતાનાં જ કર્મે પ્રતિક્ષણ નીચે જાય છે. આથી જાતે જ માણસ પોતાનો દોરન કે દુસ્ત્રમ બને છે. કોષ્ઠના ઉપર દેવ દેવતાવાની તો એને કાપર ટેન પડી ગયેલી છે. આમ જાતે જાનનાં ઉદ્ધારમાં મંલગન માનવીને પોતાની જાત જ મિત્ર થઈ રહે છે. તેનાથી ઊંધું કરનારને જાત જ દુસ્ત્રમની મરજ સારે છે. આથી જાતે જાતને વશ કરે. મનને વશ કરે. ઇન્દ્રિયોને ન બહેકાવે. આમ જાતને સુધારવામાં પ્રયત્ન કરનાર પરિણામે જીતાર્થ, રાગદ્વેષશૂન્ય, કંદોમા પરમ સમાધાનવાળો, રાગ અને વિજ્ઞાનથી તૃપ્ત, મમતા ન મમતા અનુભવમાં નિશ્ચલ અને જિતેન્દ્રિય બનશે. જસ આટલા વિશેષણો જીવનમાં પચે એટલે જ યોગશૂદ્ધ થવાય છે. આ બધાંના પરિણામે તેને સમદૃષ્ટિ એટલે કે વસ્તુમાત્રનાં વ્યવહાર અને પરમાર્થમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવાં સચોટ મૂલ્યાંકન કરવાની શક્તિ મળે છે. ઉપલાં વિશેષણો જીવનમાં વણાઈ જાય એવી જીવનસરણિ ગોઠવી અને તદનુસાર દૃઢતાપૂર્વક વર્તવાથી પરિણામે યોગશૂદ્ધતા આવીને ઉમે છે. એ અવસ્થા કલ્યાણની ઉત્તમભૂમિ છે.

જમાવીને એસવું. મનમાંથી જોયેલી કે સાંભળેલી વસ્તુનું ચિન્તન તજવું. મનમાંથી ક્ષેપાનો ખ્યાલ કાઢી નાંખવો. શરીર ઉપર ઓછા વસ્ત્ર પહેરવાં અને એકાન્તમાં આ પ્રગણે મનને એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. અર્થાત્ તેજા માણસે એકાન્તમાં એસી તન મનને પવિત્ર કરી, એકાગ્ર થવાનો યત્ન કરવો. મનને કાંઈ એક ઉદાત્ત વિષયમાં પરાવતું. એકની એક સાત્ત્વિક વૃત્તિનો પુનઃ પુનઃ ઉદય અને અસ્ત કરવાનો દૃઢતાથી અભ્યાસ કરવો. આમ આસન ઉપર કાપૂ મેળવી, મનમાંથી સંસારને દહવી નાંખી શરીર અને મન તથા ધ્વનિયો ઉપર વિશુદ્ધિ અને વિવેક દ્વારા કાપૂ મેળવી રોજ રોજ કાંઈ ઉદાત્તમ વસ્તુમાં મનને એકાગ્ર કરવાનો અભ્યાસ કરવો. આમ મનને પવિત્ર એકાગ્રતા આપવા પાછળ તેનો એક જ આશય હોયો જોઈએ અને તે આત્મશુદ્ધિ. જેણે યોગાર્દ થવું હોય તેણે આત્મશુદ્ધિની કમાણી કરવી જોઈએ. તેનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન પવિત્રતામાં પરિણમવો જોઈએ. યોગની સમૃદ્ધ સંપત્તિ, એક કમાણી તે આત્મશુદ્ધિ છે. આ આત્મશુદ્ધિનો સંચય કરવાને માટે આસન ઉપર સીધી ડોક કાઢી અને મસ્તકને રાખી, આંગુળાંગુ નજર ન રાખનાં, વિના ગગદોયે, નિર્લયપણે, સયમી જતી, મનને રોકી, પ્રભુમાં ચિત્તને પરાવીને ધીરે ધીરે પ્રભુમય થવાનો યત્ન કરે આમ પ્રભુમય થવાનાં રોજ રોજ વિધિપૂર્વકનો પરમપ્રેમથી જે નમ્રભાવે પણ દૃઢતાથી અભ્યાસ કરે છે તેને યોગી જ વખતમાં આંતર પવિત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. અને પવિત્રતાની પ્રાપ્તિ એ પ્રભુ પ્રાપ્તિનું હૃદય ચિહ્ન છે. પૂર્ણ પવિત્રતા અને પ્રભુ પ્રાપ્તિ એ નોખી ચીજ જ નથી. આ પરિપૂર્ણ પવિત્રતા મળી એટલે પરમાત્માનાં રહેલી અગ્રાધ, અપાર, પરમ, મોક્ષની ઉપમા ધટે એવી, ચિર શાન્તિ સાધકનામાં પ્રકટે છે. પવિત્રતાની પ્રાપ્તિ એ જીવની શિવરૂપમાં કાન્તિ કરનારી છે. બસ, રોજ રોજ નિયમિત યથાવકાશ આમ સાધના કરનાર માણસને યોગી સમય જતાં પોતાના અંતરમાં જ આ પરમ ગાઢ, સુખમયી, પવિત્રતાપૂર્ણ અમ્યુત શાંતિની સ્ફુર્તિ થવા માંડે છે. આ યોગ સાધનામાંથી જન્મતી પવિત્ર શાન્તિ યોગાર્દ થતા માટેની પ્રથમ શરત છે. જે પ્રભુએ કહેલી રીતે રોજ રોજ અદ્વાલકિતથી અભ્યાસ કરે છે તેને જાને આ અનુભવ થાય છે.

પ્રશ્ન ૯ : યોગાર્દ થનારને આત્મજ્ઞાન કયો મળે છે ?

યોગાર્દ થનાર માણસને આત્માનો લાલ થાય છે એજ મોટો આત્મજ્ઞાન છે. પણ આત્મા મળે તે પહેલાં તેની સૌથી મોટી કમાણી તો આત્માની વિશુદ્ધિ છે. એટલે કે હૃદયની પવિત્રતા પહેલાં આવે છે તેની પાછળ આત્માનું દર્શન આવે છે. આત્માના દર્શનથી સમસ્ત સદ્ગુણોની સ્થિરતા મળે

પ્રશ્ન ૬ : યોગાર્દ માણુમની જીવનદષ્ટિ કેવી હોય છે ?

યોગાર્દ માણુમની જીવનદષ્ટિમાં સમતા આવે છે. સમતા રામદેવ રહિતના, માણુસ જ્યાં સુધી યોગાર્દ થતો નથી ત્યાં સુધી એ જીવનમાં રામદેવના વર્તનને લઈને વિષમતા દતી તે વિષમતા યોગના પ્રગ્વે રૂળી જાય છે. એથી તે દરેક વસ્તુના યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરી શકે છે. એમાં અને સોનું બંને એની નગરમાં વ્યવહારનું સાધન માત્ર છે, એ દુન્યવી દષ્ટિએ બંનેનાં મૂલ્ય યથાર્થ સમજશે પણ અંતરમાં તેને સોનું અને એમાં બંને પૃથ્વીનો વિકાર માત્ર જ દશે. આમ વસ્તુમાત્ર તુલ્ય વ્યવહારસિદ્ધિ કારણમાત્ર છે એમ એની દષ્ટિને સમજાય છે અને આ દષ્ટિ મહત્વની છે.

પ્રશ્ન ૭ : સમજુદિ સૌથી ચઢીચાતો છે તો તે કેવી રીતે ?

સમદષ્ટિ એટલે રામદેવરહિત જુદિ. અર્થાત્ જે બાબતમાં જે વર્તન કરવું યોગ્ય હોય તે વર્તન વિના રામદેવે તે બાબતમાં કરવાનું જોનામાં શીલ હોય તે સમજુદિ. તેથી માણુસ રામદેવના અભાવને લઈને વ્યવહાર માત્રમાં કેવળ તટસ્થ રહી શકે છે એટલે કે તેને પોતાની દષ્ટિએ તો શયુ કે કોઈ મિત્ર નથી. પાપી કે સાધુ નથી. પણ બેદ દષ્ટિએ આશ્વતાં જગતમાં આવા તમામ બેદો રહે છે જ. તો એ બેદ દષ્ટિના આધારે આશ્વતાં જગતમાં એ પોતાના વર્તનને માટે અત્રેદ દષ્ટિનો આધાર લઈ જોની સાથે જે પ્રકારનું વર્તન યોગ્ય હોય તેવું વર્તન તટસ્થભાવે કરતો આશ્વો જાય છે. કેમકે તેને સદૃઢ સમજ હોય છે કે આત્મા સમસ્ત છે. પ્રકૃતિ અને તેનો પરિવાર વિષમતા આણે છે તેની નગર આત્મામાં જોધાયેલ હોય છે. આથી પ્રકૃતિની વિવિધતાથી અજાણા સિવાય આત્માને લક્ષમાં રાખી સર્વત્ર સમજુદિપૂર્વકનું વર્તન કરતો તે જીવન જીવે છે. આમ એકાગ્રજુદિ હોવાથી અને શાસ્ત્રોક્ત વર્તન કરતો હોવાથી તે પ્રાકૃતિક પામરતાથી પર યજ આત્મિક ભવ્યતામાં રહે છે. અને આથી તે સૌથી ચઢીચાતો છે.

પ્રશ્ન ૮ : કમયોગ હવેર આર્દ વગા છુનનાર સાધકની સાધનસરણિ કઈ ?

જેણે યોગાર્દ થવું હોય તેણે તેની સાધનાનો માર્ગ યોગસપણે જાણી લેવો જ રહ્યો. જેણે યોગાર્દ થવું હોય તેણે તેની પૂર્વબુધ્ધિને પ્રાપ્ત કરવાને માટે દિનરાત અવશ્ય પ્રમાણે એકાન્તમાં બેસવું. બેસવું તે પણ શવે તેમ નહીં. જે રીતે બેસવાથી આસન ત્રિધ્ય થાય તે રીતે આસન

જાભાવીને એસવું. મનમાંથી જોયેલી કે સંભજેલી વસ્તુનું ચિન્તન તબવું. મનમાંથી ક્ષેત્રનાં ખ્યાલ કાઢી નાંખવો. શરીર ઉપર ઓછાં વસ્ત્ર પહેરવાં અને એકાન્તમાં આ પ્રમાણે મનને એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. અર્થાત્ તેણે માણસે એકાન્તમાં એસી તબ મનને પવિત્ર કરી, એકાગ્ર થવાનો યત્ન કરવો. મનને કાંઈ એક ઉદાત્ત વિષયમાં પરોવવું. એકની એક સાત્ત્વિક વૃત્તિનો પુનઃ પુનઃ ઉદય અને અસ્ત કરવાનો દૃઢતાથી અભ્યાસ કરવો. આમ આસન ઉપર કાપૂ મેળવી, મનમાંથી સંસારને કાઢી નાંખી શરીર અને મન તથા ઈન્દ્રિયો ઉપર ત્રિશુદ્ધિ અને વિવેક દ્વારા કાપૂ મેળવી રોજ રોજ કાંઈ ઉદાત્તતમ વસ્તુમાં મનને એકાગ્ર કરવાનો અભ્યાસ કરવો. આમ મનને પવિત્ર એકાગ્રતા આપવા પાછળ તેના એક જ આશય હોવો જોઈએ અને તે આત્મશુદ્ધિ. જેણે યોગારૂઢ થવું હોય તેણે આત્મત્રિશુદ્ધિની કમાણી કરવી જોઈએ. તેના પ્રત્યેક પ્રયત્ન પવિત્રતામાં પરિણમવો જોઈએ. યોગની સમૃદ્ધ સંપત્તિ, એક કમાણી તે આત્મશુદ્ધિ છે. આ આત્મશુદ્ધિનો સંચય કરવાને માટે આસન ઉપર સીધી ડોક કાઢી અને ચત્તકને રાખી, આંગુળાંગુ નગર ન રાખનાં, વિના રાગદ્વેષે, નિર્ભયપણે, સંયમી બની, મનને રોકી, પ્રભુમાં ચિત્તને પરોવીને ધીરે ધીરે પ્રભુમય થવાનો યત્ન કરે આમ પ્રભુમય છવાનાં રોજ રોજ ત્રિધિપૂર્વકનો પરમપ્રેમથી જે નમ્રભાવે પણ દૃઢતાથી અભ્યાસ કરે છે તેને થોડા જ વખતમાં આંતર પવિત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. અને પવિત્રતાની પ્રાપ્તિ એ પ્રભુ પ્રાપ્તિનું ઉદય ચિહ્ન છે. પૂર્ણ પવિત્રતા અને પ્રભુ પ્રાપ્તિ એ નોખી ચીજ જ નથી. આ પરિપૂર્ણ પવિત્રતા મળી એટલે પરમાત્માનાં રહેલી અગ્રાધ, અપાર, પરમ, મોક્ષની ઉપમા ઘટે એવી, ચિર શાન્તિ સાધકનામાં પ્રકટે છે. પવિત્રતાની પ્રાપ્તિ એ જીવની સિવરૂપમાં ક્રાન્તિ કરનારી છે. બસ, રોજ રોજ નિયમિત યજ્ઞવકાશ આમ સાધના કરનાર માણસને થોડો સમય જતાં પોતાના અંતરમાં જ આ પરમ ગાઢ, સુખમયી, પવિત્રતાપૂર્ણ અમ્યુત શાંતિની રચુર્તિ થવા માંડે છે. આ યોગ સાધનામાંથી જન્મતી પવિત્ર શાન્તિ યોગારૂઢ થવા માટેની પ્રથમ સરત છે. જે પ્રભુએ કહેલી રીતે રોજ રોજ ત્રદ્વાલકિતથી અભ્યાસ કરે છે તેને જાને આ અનુભવ થાય છે.

પ્રશ્ન ૯: યોગારૂઢ થનારને આત્મલાભ કયો મળે છે?

યોગારૂઢ થનાર માણસને આત્માનો લાભ થાય છે એજ મોટો આત્મલાભ છે. પણ આત્મા મળે તે પહેલાં તેની સૌથી મોટી કમાણી તે આત્માની ત્રિશુદ્ધિ છે. એટલે કે હૃદયની પવિત્રતા પહેલાં આવે છે તેની પાછળ આત્માનું દર્શન આવે છે. આત્માના દર્શનથી સમસ્ત સંસારજાની સ્થિરતા મળે

છે. અગાધ બોધ અને પ્રમાદ શાન્તિ આત્મદર્શનમાંથી જન્મે છે અને આ શાન્તિ અને પવિત્રતાના બળે મોત મરી જાય છે. જન્મ દૃશ્ય જાય છે. યોગારૂઢ ધનારનો આ છે આત્મલાભ.

પ્રશ્ન ૧૦ : યોગમાર્ગે જનારની દિનચર્યા કેવી હોવી ઘટે ?

યોગમાર્ગે એ જીવનનો ખૂબ જ કુદરતી માર્ગ છે. આથી જે મનુષ્ય યોગમાર્ગે જવા ચાહે છે તેણે પોતાના દૈનંદિન જીવનને કુદરતની સાથે સંવાદી બનાવવું રહ્યું. કુદરતથી વિરુદ્ધ વર્તનાર હારી જાય છે. કુદરતને સમજીને તેને અનુકૂળ થઈને વર્તનાર કુદરતને જીતી જાય છે. કુદરતી હિતાર કાપડાઓના પાલનમાં જીવનની સ્વચર્યા છે. નીરાશિતા છે. વિકાસ છે. મોક્ષની આવી છે. અનન્ત સુખ છે. આથી યોગને માર્ગે જવાને ઇચ્છનારે ખાવે પીવે, ઊંઘવે જાગવે, બોલવે ચાલવે, કરવે આરામ લેવે નિયમિત એટલે કે કુદરતની સાથે સંવાદી રહેવું ઘટે. દરેકમાં અતિને ઇંડવું. આશ્પને પશુ ટાળવું. એટલે કે અપાચાર, મિથ્યાચાર કે અસ્પાચારને ટાળવા અને યુક્તાચારને પાળવા. આમ જે કુદરતની સાથે સંવાદી જીવન ગાળે છે તેને મારે યોગ દુઃખક્ષયક થાય છે. બીજાને મારે યોગ સિદ્ધ થતો નથી. દરેકમાં જુદા જુદા જીવનને સંવાદી થાય એવા જીવનના મહાનિયમોનું પાલન કરવું.

પ્રશ્ન ૧૧ : યોગ સાધનારે ક્યારે અશ્વત્થુ કે તે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે ?

પોતાની ભૂખ કેવી રીતે શાન્ત થાય છે એ જેમ ભૂખ્યો હોઈને ખાનારને જ સમજાય છે તેમ પોતાને યોગ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે કે નહીં તેની પણ યોગ સાધનારને જાણે જ સમજ પડે છે. તેના અંતરમાં તેની પ્રતીતિ થાય છે. તેમાં પહેલી વાત તો એ છે કે જેને યોગ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે તેનું હૃદય મન, મતિ આત્માને છોડીને ક્યાંય જઈ શકતી જ નથી, આત્મામાં જ હૃદય નિશ્ચિત રહે છે. એટલે આત્માકાર વૃત્તિની જ એકતાનતા રહે છે. ત્રિપચકાર વૃત્તિ રહેતી નથી. આ આત્મનિષ્ઠ એ યોગ સાધનારને વડે છે. એ આત્મદર્શન અને નિદામાંથી નિઃસ્પૃહતા જન્મે છે. હીરાની ખાચુ મણી જતાં જેમ કાચની રહેજે રપડા રહેતી નથી તેમ આત્માની પ્રાપ્તિ થતાં, તેનો રસાસ્વાદ થતાં વિષયો મારે મનની રમિકતા શોષાઈ જાય છે. ત્રિપચરસ અપંચ મોલો પડી જાય છે. આમ નિયતની નિરસતાનો સાક્ષાત્ પરિચય એ બીજું લક્ષણ છે. બીજું યોગ માર્ગે જનારું, મન પવન વગરની જગ્યાએ રાખેલા દીવા જેવું બને છે. દીવાની

ત્યોતિ જેમ દાહતી નથી અને પોતાને અને પારકાને સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ પ્રકાશિત કરે છે તેમ તેવાનું ચિત્ત સ્થિર હોઈને પોતાના આત્માને અને આત્મા સિવાયની તમામ વસ્તુઓને સૂર્યપ્રકાશની પેરે સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ પ્રકાશિત કરી શકે છે. આ છે ત્રીજું લક્ષણ. આ ઉપરાંત યોગનો અભ્યાસ પરિપક્વ યતાં ચિત્ત જે ભૂમિકાએ પહોંચે છે ત્યાં કેવળ આત્મદર્શન જ નથી હોતું પણ સર્વત્ર પરમાત્માની પ્રકટતાનો અનુભવ થાય છે. તેવા પુરુષનું હૃદય આત્મામાં તો પરમાત્માનો મહિમા જુવે છે જ પણ સર્વત્ર જડચેતનમાં પરમ પુરુષના મહિમાનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે. આ છે ચોથું લક્ષણ. યોગને સેવનાર પુરુષને અતીન્દ્રિય સુખનો અનુભવ થાય છે. તે સિવાયનાં વિષય સુખનો જ અનુભવ રહે છે. આ આત્મસુખમાં સ્થિર થયેલ યોગી તત્ત્વમાંથી કોઈ સયોગમાં ચળતો નથી. આ આત્મસુખ અને તત્ત્વમાં અદ્વર દૃઢ નિષ્ઠા એ છે પાંચમું લક્ષણ. આ ઉપરાંત યોગ સેવીને આત્મજ્ઞાન એ છેવટનો લાભ છે એવી પાકી અને અવિચલ સમજ આવે છે. એ સમજ મળતા પોતાનો શિરઝોદ થાય તો તેને પણ તે દુઃખદાયી માનતો નથી. ભારે દુઃખથી પણ તે મહાસુખ માણતો હોઈને ચલિત થતો નથી. આ છે છઠું લક્ષણ. યોગ સાધનાર જ્યારે આ જ એ લક્ષણ પોતાનામાં પ્રકટ થયેલાં જુવે ત્યારે સ્વયમેવ તેને સમગ્રાય છે કે યોગ આતું નામ છે.

પ્રશ્ન ૧૨ : યોગનું ફળ શું? કયા કારણસર મનુષ્યે નિત્યયોગી થવું જોઈએ.

પરમાત્માની સાથે આત્માનું જોડાણ એટલે યોગ અને પરમાત્મા સદા સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ છે. એટલે કે પરમાત્માના યોગને લઈને આત્માને પણ પોતાની નિમ્નવસ્થાની એટલે કે સચ્ચિદાનન્દ વસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે અસત્ અજ્ઞાન અને દુઃખનો ઔચાર હટી જાય છે. પોતાની ત્રિકાલામાધિત મત્તા, અવિપરિવૃત્ત ચૈતન્ય અને સુખસ્વભાવનો સદા યોગ એ યોગનું ફળ છે. સ્વમહિમામાં હંમેશ માટે નિષ્ઠા યોગનું પરિણામ છે. અને આથી જ યોગ એ પ્રકૃતિનો વિયોગ છે. પ્રકૃતિનો વિયોગ એટલે પરિણામ, તાપ અને સંસ્કાર દુઃખોની / નિવૃત્તિ. આમ યોગ સ્વમહિમામાં પ્રતિષ્ઠા-પૂર્વક પ્રકૃતિરહિત દુઃખનો વિયોગ કરાવે છે. આજ છે યોગનું ફળ અને એજ મેળવના માટે જીવન હોવાથી માણસે નિત્યમુક્ત રહેવું ધટે.

પ્રશ્ન ૧૩ : સમાધિયોગની સિદ્ધિ માટે અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો ?

મનની નિર્વિકાર પ્રમત્ત એકાગ્રતા એટલે સમાધિયોગ, એ માટે સૌથી પહેલાં તો મનને ખાલી કરવું જોઈએ, એટલે કે મનમાં રહેલી વિષયને લગતી શોભનતાના સંકલ્પોને સપૂર્ણ તાથી દૂર કરવા રહ્યા. આ વિષયને લગતા સંકલ્પો જ મનનો ગદો વિકાર છે. સમાધિયોગને આહતા માણુમે એ સંકલ્પના પ્રવાહને પ્રભુ તરફ વાળવો રહ્યો, ત્યારબાદ નીરાગી યોગેલાં વિવેકી મનદ્વારા તેણે પોતાની તમામ ઇન્દ્રિયોને ઉપર કાબૂ મેળવવો રહ્યો, ઇન્દ્રિયો નીક જેવી છે, બહારના સમસ્ત સંસારને હૃદયમાં હલવવાનું કામ આ ઇન્દ્રિયો કરે છે. આથી આ નીકના દ્વાર બંધ કરી દેવાં થટે, એટલે કે વિવેકદ્વારા અર્થાત્ આત્મા અનાત્માની દૃઢ સમજદારી ઇન્દ્રિયોના સંસાર તંદ્ર વળેલા પ્રવાહને રોકી તેમને મનોમય કરી દેવાનો પ્રયત્ન કરવો થટે. ત્યાર બાદ ધીરે ધીરે ધીરજપૂર્વક, ભૂમિકાના ક્રમ મુજબ સંસાર ઉપરથી મનને હાંપવાનો યત્ન કરવો રહ્યો. સંસાર વિમુખતા કેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો, સંસાર ઉપરથી મનને પૂર્ણપણે દહાવીને મનને સ્વસ્થ કરવું, મનને મનમાં જ બેઠેલું રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો, એટલે કે સાત્ત્વિક મનને સાત્ત્વિકતામાં જ રમતું રાખવું, આમ નિરતરંગ યોગેલાં મનને સ્વસ્થ કરી અંદર કે બહારના કોઇપણ વિષયનું રમરણ પણ ન કરવું, સાત્ત્વિક સ્થિર મન આત્મા અનાત્મા ઉભયની વિરભૂતિ કરી શકે છે, આમ સાત્ત્વિક મનનું સ્પન્દન પણ અતિ મન્દ થતાં આત્મા એની મેળે એના મૂળ સ્વરૂપે સ્પષ્ટ થાય છે. તે તેના નિજ સ્વરૂપે સ્થૂર છે. આત્મા તો સ્થૂરતો જ હતો, પણ તેને મનનું સ્પન્દન અસ્પષ્ટ રાખતું હતું. મનનું તીવ્ર, મધ્ય કે મન્દ સ્પન્દન પણ અસ્પષ્ટતાં આત્માના નિજ મહિમાનું જે અવરણ હતું તે બેસાડે જતાં આત્મા પોતાની અગાધ મહિમાયુક્ત સ્વરૂપાવસ્થિતિમાં પ્રકટ થાય છે. આમ કરતાં પહેલાં ઇન્દ્રિયો વિષયવનમાં ખૂબ છટકે છે. ત્રણેક ત્રણેક પોકસાવે છે. પણ તે તમામને મજબૂત વિવેકી મનદ્વારા કડકાઈથી નિયમમાં ગળ્યે જ છૂટકો, તેમને વશ કર્યે જ આરો. આટલું કરવાથી સમાધિની સહજ અવસ્થા પ્રકટે છે, અભ્યાસથી દિનપ્રતિદિન એના સંસ્કાર સજળ થવાથી એ દૃઢ થાય છે.

અર્થ ૧૪ : જેનું મન આત્મનિષ્ઠ થાય તેને તેમ ચવાથી શાયદો શું ?

જેનું મન સ્વસ્થ થાય છે તેને કશ્વદો જ શાયદો ગ્રહે છે. અત્યાર સુધી અસ્વસ્થ મનને વાળને જે ભારે સામાજિક ઉપદ્રવોની ધમાલ મચી રહેતી હતી. સુખનો વારસદાર જે કેવળ દુઃખો જ વહોરતો હતો તે હવે સ્વસ્થ મનને લાંબને નિરુપદ્રવ અને સહજ આત્મ સુખનો અનુભવ કરતો મળી રહે છે. આ સુખ સર્વોચ્ચ સુખ છે. અને એ સુખ મળનાં વેત યોગી

નેગુણથી પર થાય છે. તમોગુણથી અસ્પૃશ્ય રહે છે પાપરહિત અને હિં.
 ને પરિણામે બ્રહ્મભવ એટલે કે બૃહદ્દાત્માના દર્શનમાં ઝળકોગયેવ રહે છે.
 તાવી સ્થિતિની પ્રાપ્તિ માનવ જીવનની મહાન કમાણી છે. એ સંતતાની
 ાડી છે-સિધ્ધિ છે. આવી સ્થિતિ એ બ્રહ્માનન્દની ત્રિયતિ છે. જૂમાની
 ાપ્તિ કરતાં બીજો એક પણ મોટો ફાયદો નથી એ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનાર જ
 તણે છે. જેને જે પ્રત્યક્ષ નથી, અતુમાનના વિષયમાં પણ આવે એમ નથી
 ને માટે આમ વચન જ પ્રમાણ રૂપ હોવું ઘટે. આથી સૌ કરીને જીવે.

પ્રશ્ન ૧૫ : જેને સમાધિ યોગ સિધ્ધ થાય તેની દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન
 યાં થાય છે ?

જે માનવને સમાધિયોગ સિધ્ધ થાય છે એટલે કે જેનું મન સદા
 તત્ત્વગુણ યુક્ત અને નિરન્તર પ્રસન્ન થાય છે એવા માણુમની દૃષ્ટિમાં ભારે
 રિવર્તન થઈ જાય છે. તે પહેલાં તે સમર્થો થાય છે. એટલે કે તેને
 ક્ષમ્ભાથી મીડીને તે ધાસના તણુખડાં સુધીમાં આત્માને લગતી નીતરી સમજ
 આવે છે. અર્થાત્ એક જ આત્મા આટલી અનન્ન વિવિધતા ધારી વિહરી
 રહ્યો છે, એમ દૃઢપણે સમજાય છે. અને આથી રિશ્તની વિવિધતામાં
 તેને એક જ -આત્મદેવનું દુર્વિભાવ્ય ચરિત સમજાય છે. તેવા માણુમ
 સર્વજ્ઞતામાં રહેલા આત્માને મૂલવતો થાય છે. અર્થાત્ તેની નજરમાં
 પ્રાણીમાત્રમાં રહેલો આત્મા જ અગત્યનો હોય છે. આત્મા સિવાયની બધીય
 વસ્તુઓમાં તેનો લાવ જોણુ જ રહે છે. સર્વ જૂનોમાં આત્માનું જ મૂલ્યાંકન
 કરનાર તેવા પુરુષને સર્વજ્ઞો આત્મામાં જ રહે છે એવી ત્રીજી સમજ આવે
 છે અર્થાત્ આત્મા સૌનો આશ્રય છે, આધાર છે. આત્મા વિના કશું ટકી
 ન શકે અને આથી આત્મા જ મુખ્ય છે એવું અચય દર્શન થાય છે
 આમ સમર્થ, સર્વત્ર આત્મદર્શન અને સૌનું આત્મામાં દર્શન એ સમાધિ
 જેને શ્વાભાવિક યર્થ જાય તેવાને મળે છે. આ દર્શન પ્રાપ્તિનું ફળ એ છે
 કે તેવા પુરુષ પ્રબુધી અળગો રહી શકતો નથી. પ્રજા તેનાથી વેગળા રહી
 શકતા નથી. તેવા પુરુષને માટે પરમાત્મા પુરોહિત છે. સર્વત્ર હાજર છે.
 પોકારતા વેંત તેની પાસે આવે છે. તેનાથી આદા જ ન હતા. ભક્ત અને
 મગવાનની વચ્ચે જે પડદો હતો તે હડી જતા ભક્ત ભગવાન ભક્તને નજરો-
 નજર નિહાળે છે. લાખો જન્મનો રિયોગ દૂર થાય છે. વિયોગજન્ય સતાપ નષ્ટ
 થાય છે. સંસારનું સાયું લાગતું સ્વપ્ન દૂર થાય છે અને ભગવાનનું સ્વપ્ન
 લાગતું મિલન સત્ય થાય છે. સર્વજ્ઞોમાં એકરસ રહેલા પરમાત્માને ભજતો
 પુરુષ સંસારમાં વસતો છતાં પ્રજામાં જ વસે છે. જીવન્મુક્તિનો જે અનાવિદ્ય

આનન્દ તે આનન્દનો તે બોલ્યા બને છે. સમાધિયોગીની દૃષ્ટિમાં આત્મ પરિવર્તન થાય છે.

પ્રશ્ન ૧૬ : સૌથી શ્રેષ્ઠ યોગીનું જીવનદર્શન કયું છે ?

જીવનમાં જે જનના દાખલાથી વર્તે છે તે મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે એવો ભગવાનનો મત છે. તેને જ ભગવાન સર્વશ્રેષ્ઠ યોગી તરીકે નક્કી કરે છે. અર્થાત્ જે માણસ પ્રાણીમાત્રને સુખ અને દુઃખની વેદના એકસરખી હોય છે એમ સમજીને વર્તે છે અર્થાત્ જેમ પોતાને સુખ મીઠું લાગે છે અને દુઃખ કડવું લાગે છે તેમ જોને સુખ મીઠું લાગે છે અને દુઃખ કડવું લાગે છે આવી દ૯૬ સમજ મેળવી સૌની સાથે વર્તે છે તે વેળા આ દૃષ્ટિને જીવનના નિષામદ બળ તરીકે ગણી વર્તે છે તે સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષ છે. આવો પુરુષ રાગપ્રીતિથી કાઢીને સુખી કરતો નથી. દ્વેષપ્રીતિથી કાઢીને દુઃખી કરતો નથી. કેમકે તેણે રાગ અને દ્વેષને જ સમજાયા કરમાવી નાંખ્યા છે. સૌના સુખમાં તે સુખી રહે છે અને સૌના સુખ વધારવાને પ્રયત્ન કરવાનું તેનું મત હોય છે. સૌના દુઃખને દૂર કરવાના યત્નમાં તે દત્તચિત્ત રહે છે. આથી શ્રેષ્ઠ યોગીનું દર્શન એમ કહે છે કે સુખ અને દુઃખની વેદના સૌને સરખી હોય છે. આથી જાતને દાખલા તરીકે રાખીને 'સૌની સાથે વર્તવું' રહ્યું. આ દૃષ્ટિને હૃદયભે વળગીને વર્તનાર પુરુષ જીવનનું સમાધાન મેળવી શકે છે આ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર વ્યક્તિ કરે તો વ્યક્તિને સમાધાન મળે. એનો સ્વીકાર આપુ જગત કરે તો આપુ જગત સમાધાન મેળવે ! આ દૃષ્ટિનો સ્વીકાર અને અમલ વિશ્વશાન્તિનો અનુરોધ લાવે.

હુસિત કરવાં, ખળખળાવી નાંખવા, પોતપોતાના કાર્યમાં વ્યગ્ર જનાવવાં, એ મનના પ્રમાથી સ્વભાવને ઘર્ષિત છે. આ ઉપરાંત મન બહુવર્તી એટલે નિર્મળ અને અપકવ જ્ઞાનથી એ મદ્દાત થતું નથી. અનુશ્રવત્મક સાર્વિક જ્ઞાનથી જ એ પરાજિત થાય એવું છે. સામાન્ય નિમિદ્ધના પ્રવલ્નને એ માંદગું નથી. આ ઉપરાંત એ દૃઢ છે એટલે કે પોતાનામાં હિંમત ન પડવા દેનારું છે. પોતાનામાં ભેદ ન પડવા દે એવું છે. વહેવું વહેવું એ પોતાનામાં તો પડવા દે એવું નથી હોતું આથી મન ચંચલ, પ્રમાથી, બહુવાન અને દૃઢ છે એનો અર્થ એ થયો કે એ નિરંતર, બ્રમહુશીલ, શરીર ઇન્દ્રિય વગેરેને મધાવી નાંખનારું, અદ્ય પ્રકારે ન વશ થનારું અને પોતાનામાં ભેદ પડે એ ન સહનારું છે. એના આ અર્થનો વિચાર કરતાં પ્રયત્નશીલને પોતાનો પ્રયત્ન ક્યાં કેન્દ્રિત કરવો એ સમગશે.

પ્રશ્ન ૧૮ : મનને વશ કરવા માટે ભગવાન અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય જનાવે છે. તો અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એટલે શું ? તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?

યોગ શાસ્ત્રમાં “તત્ત્વ સ્થિતૌ ચત્તઃ અભ્યાસઃ” આ જાનવું અભ્યાસનું લક્ષણ આપેલું છે. સ્થિતિ એટલે કે ચિત્તની અચિંત્ય નિર્મલતા. સાર્વિકતાનો એકતાન પ્રવાહ. હૃદયની એકતાન સાર્વિકતા મેળવવા માટે જે સાધનો હોય તે બધાં સાધનોનો નિયમિત અભ્યાસ એટલે અભ્યાસ. આ નિયમોમાં-સાધનોમાં યમનિયમ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વળી અભ્યાસ દીર્ઘકાલ સુધી નિરંતર અને સાદાર એટલે કે ગ્રધ્યા, બક્ષિત, તપ અને પ્રત્યક્ષપૂર્વકનો હોવો ઘટે. આવી જાતનો અભ્યાસ થાય ત્યારે તે દૃઢભૂમિ પ્રત્યક્ષપૂર્વકનો હોવો ઘટે. આવી જાતનો અભ્યાસ થાય ત્યારે તે દૃઢભૂમિ થાય છે. એટલે કે પરિપકવ અને ક્ષત્ર આપવામાં સમર્થ થાય છે. મનને સાર્વિક અવસ્થામાં રાખવા માટે ઉપકારક સાધનોનો વારંવાર ઉપયોગ, આચારમાં અવતાર એટલે અભ્યાસ છે. એ દિશામાં યમનિયમ પૂર્વક ભગવદ્ગુણચિન્તન, ભગવદ્ વીર્યચરણ પૂજા ઉપયોગી છે. સન્ત સમાગમ એ સૌ સાધનોનું એક સાધન છે. આ બધાંનો સમાવેશ અભ્યાસમાં થાય છે.

આ ઉપરાંત વૈરાગ્ય એટલે વૃથા માવનો અજ્ઞાત. વિવેકી માણસ વિવેકના બળે દુનિયાનો એક પણ પદાર્થ વૃથા યોગ્ય દોષ સંકેતો નથી એવો નિર્ણય કરી શકે છે. વિવેકી રમણીયતા આત્માને લઈને પ્રતીન થાય છે. વળી એ રમણીયતા ઉપર ઉપરથી જ ડાગે છે. છેવટે એ દૂભવનારી નિરો છે. આથી અનાત્મ પ્રપંચમાં નિરંતર વૃથાનો અજ્ઞાત અને આત્મામાં

આનન્દ તે આનન્દનો તે જોડા જતે છે. સમાધિયોગીની દૃષ્ટિમાં આનું પરિવર્તન થાય છે.

પ્રશ્ન ૧૬ : સૌથી શ્રેષ્ઠ યોગીનું જીવનદર્શન કયું છે ?

જીવનમાં જે જાતના દાખલાથી વર્તે છે તે મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે એવો ભગવાનનો મત છે. તેને જ ભગવાન સર્વશ્રેષ્ઠ યોગી તરીકે નક્કી કરે છે. અર્થાત્ જે માણસ પ્રાણીમાત્રને સુખ અને દુઃખની વેદના એકસરખી હોય છે એમ સમજીને વર્તે છે અર્થાત્ જેમ પોતાને સુખ મીઠું લાગે છે અને દુઃખ કડવું લાગે છે તેમ એને સુખ મીઠું લાગે છે અને દુઃખ કડવું લાગે છે આવી દૃઢ સમજ મેળવી સૌની સાથે વર્તે છે તે વેળા આ દૃષ્ટિને જીવનના નિયામક બળ તરીકે રાખી વર્તે છે તે સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષ છે. આવો પુરુષ રાગદ્વેષથી દોષને સુખી કરતો નથી. દ્વેષપ્રત્યક્ષથી દોષી કરતો નથી. કેમકે તેણે રાગ અને દ્વેષને જ સમૂળગા કરમાવી નાંખ્યા છે. સૌના સુખમાં તે સુખી રહે છે અને સૌના સુખ વધારવાને પ્રયત્ન કરવાનું તેનું મત હોય છે, સૌના દુઃખને દૂર કરવાના યત્નમાં તે દત્તચિત્ત રહે છે. આથી શ્રેષ્ઠ યોગીનું દર્શન એમ કહે છે કે સુખ અને દુઃખની વેદના મૌન સરખી હોય છે. આથી જાતને દાખલા તરીકે રાખીને સૌની સાથે વર્તવું રહ્યું. આ દૃષ્ટિને દૃઢપણે વળગીને વર્તનાર પુરુષ જીવનનું સમાધાન મેળવી શકે છે આ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર બંધિ કરે તો બંધિતને સમાધાન મળે. એનો સ્વીકાર આપુ જગત કરે તો આપું જગત સમાધાન મેળવે. આ દૃષ્ટિનો સ્વીકાર અને અમલ વિશ્વશાન્તિનો અનુભવ લાવે.

પ્રશ્ન ૧૭ : મન ચંચળ, પ્રમાથી, બલવાન અને દૃઢ એમ અર્જુન કહે છે—તો એ વિશેષજ્ઞોનો એકમ અર્થ શું ?

મન ચંચળ છે એટલે કે ક્ષણભર પછી તે કોઈ વિષયમાં સામાન્ય રીતે ગિર રહેતું નથી. પળપળમાં તે લાભે છે. કાષ્ઠપણ એક ઠેકાણે ચોટીને ફરતું એના સ્વભાવ વિરુદ્ધ છે. મનની આ ચંચલતા એના રત્નોગુણી સ્વભાવને લઈને હોય છે આથી મન ચંચલ છે એમ જ્યારે કહેવામાં આવે છે ત્યારે એ રજસ્વલ છે એમ કહેવાનો હેતુ હોય છે. મન રજસ્વલ હોય છે ત્યારે જ પ્રતિપજ હાલે છે. સતની જ્યારે વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે એ ફરવા લાગે છે. આથી મનની ચંચલતા એટલે પ્રતિપજ રત્નોગુણને લઈને અનન્ત વિષયોમાં બમણીશીલના.

વળી મન પ્રમાથી છે. એટલે કે વેગની નાંખે એવું છે. અર્થાત્ મન સરીર અને ઇન્દ્રિયને મધી નાંખી ચાકે ચકાવે એવું છે. સરીર ઇન્દ્રિયને

સુલિત કરવાં, ખળખળાવી નાંખવા, પોતપોતાના કાર્યમાં વ્યસ્ત જનાવવાં, એ મનના પ્રમાથી સ્વભાવને લક્ષ્મીને છે આ ઉપરાંત મન બલવત્ છે એટલે નિર્મળ અને અપકવ જ્ઞાનથી એ મદાત થતું નથી. અનુલવાત્મક સાત્ત્વિક જ્ઞાનથી જ એ પરાન્નિત થાય એવું છે. સામાન્ય નિમ્નજ્ઞાના પ્રયત્નને એ ગાંઠતું નથી. આ ઉપરાંત એ દૃઢ છે એટલે કે પોતાનામાં હિંદ્ર ન પડવા દેનારું છે. પોતાનામાં બેદ ન પડવા દે એવું છે. વહેતું વહેતું એ પોતાનામાં તક પડવા દે એવું નથી હોતું આથી મન ચંચલ, પ્રમાથી, બલવાન અને દૃઢ છે એનો અર્થ એ થયો કે એ નિરન્તર, ભ્રમણશીલ, શરીર ઇન્દ્રિય વગેરેને મધાવી નાંખનારું, અદ્ય પ્રપન્ને ન વશ થનારું અને પોતાનામાં બેદ પડે એ ન સહનારું છે. એના આ અર્થનો વિચાર કરતાં પ્રયત્નશીલને પોતાનો પ્રયત્ન ક્યાં કેન્દ્રિત કરવો એ સમજાયે.

પ્રશ્ન ૧૮ : મનને વશ કરવા માટે ભગવાન અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય ખતાવે છે. તો અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એટલે શું? તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય?

ધોગ શાસ્ત્રમાં “તત્ત્વ સ્થિતૌ યત્નઃ અભ્યાસઃ” આ જાતનું અભ્યાસનું લક્ષણ આપેલું છે. સ્થિતિ એટલે કે ચિત્તની અનિર્જલ નિર્મલતા. સાત્ત્વિકતાનો એકતાન પ્રવાહ. હૃદયની એકતાન સાત્ત્વિકતા મેળવવા માટે જે સાધનો હોય તે બધાં સાધનોનો નિયમિત અભ્યાસ એટલે અભ્યાસ. આ નિયમોમાં-સાધનોમાં યમનિયમ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વળી અભ્યાસ દીર્ઘકાલ સુધી નિરન્તર અને સત્કાર એટલે કે શ્રદ્ધા, બક્તિ, તપ અને બ્રહ્મચર્યપૂર્વકનો હોવો ધટે. આવી જાતનો અભ્યાસ થાય ત્યારે તે દૃઢશૂનિ થાય છે. એટલે કે પરિપક્વ અને ફલ આપવામાં સમર્થ થાય છે. મનને સાત્ત્વિક અવસ્થામાં રાખવા માટે ઉપકારક સાધનોનો વારંવાર ઉપયોગ, આચારમાં અવતાર એટલે અભ્યાસ છે. એ દિશામાં યમનિયમ પૂર્વક ભગવન્નામ જપ, ભગવદ્ગુણચિંતન, ભગવદ્ વીર્યસ્મરણ ખૂબ ઉપયોગી છે. સન્ત સમાગમ એ સૌ સાધનોનું એક સાધન છે. આ બધાંનો સમાવેશ અભ્યાસમાં થાય છે.

આ ઉપરાંત વૈરાગ્ય એટલે તૃષ્ણા માત્રનો અજ્ઞાત. વિવેકી મનુષ્ય વિવેકના બળે દુનિયાનો એક ખતુ પદાર્થ તૃષ્ણા ચેત્ત્વ દોર્ષ રાક્ષતો નથી એવો નિર્ણય કરી શકે છે. વિવેકની રમણીયતા આત્માને લક્ષ્મી પ્રતીત થાય છે. વળી એ રમણીયતા ઉપર ઉપરથી જ લાગે છે. છેવટે એ દુહવતારી નિવડે છે. આથી અનાત્મ પ્રપંચમાં નિતાન્ત તૃષ્ણાનો અજ્ઞાત અને આત્મામાં

પરિપૂર્ણ રૂતિ એટલે વિરાગ છે. આત્મા જ ચાહવા ચોગ્ય છે એમ જ્યારે સમગ્રતઃ છે અને એ સમગ્રને અનુસરીને માણસ જ્યારે આત્મનિર્યાસ છે ત્યારે પ્રપંચ માત્ર ઉપરથી આંતરગ્રીતિ થતી જાય છે. આત્મપ્રેમને લક્ષને અનાત્મા ઉપર સ્પૃગતા જે દૃઢ અલંબુદ્ધિ તે વૈગમ્ય છે. આત્માના દર્શન અને આત્મામાં નિહાને લક્ષને માણસનું મન દુનિયાના પદાર્થમાત્રને નથી તો લેવા ઉત્સુક થતું નથી તો ત્યાગવા ઉત્સુક થતું. આ ન તો લેવાની કે ન તો તજવાની જે કાંઈ અદ્ભુત તટસ્થતા છે એનું નામ વૈગમ્ય છે. આ પરમ વૈગમ્યને પામતા પહેલા બીજા અનેક પગથીઆઓ વટાવવાં પડે છે. પતમાન, વ્યનિરેક, એકેન્દ્રિય અને વધીકાર આમ અપર વૈરાગ્યના ચાર પગથીઆં છે. એ ચારને પ્રાપ્ત કર્યા પછી આત્મ સાક્ષાત્કારને લક્ષને અનાત્મા ઉપર થતી અન્યત્ર અપ્રીતિથી પરવૈરાગ્ય પેદા થાય છે. આ પરવૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં માનવ કૃતકૃત્ય થાય છે. આ પરવૈરાગ્ય કોઈ અલ્પવાત્મક સ્થિતિ નથી. પરિપૂર્ણ બાવાત્મક રિયતિ છે.

પ્રશ્ન ૧૯ : યોગની સિદ્ધિ પામ્યા સિવાય અરૂપે રસ્તે જ જે ખતમ થઈ જાય તેની શી મતિ-એવો જે પ્રશ્ન અર્જુન પૂછે છે તેનું આંતર સ્વરૂપ શું છે ?

આ પ્રશ્ન અમુક ખાસ મહત્વના સિધ્ધાન્તો રજૂ કરવાની પૂર્વબુમિકા રચવા માટે અર્જુનદ્વારા ચોગ્ય દાંત્રણે પૂછાયો છે. યોગપ્રદને યોગની સિધ્ધિ તો નહીં જ મળે કેમકે અપૂર્ણ યોગ પૂર્ણ યોગનું ફળ ન જ આપે. તે ઉપરાંત આત્મા દેહ તો વચ્ચે જ પડી જાય છે. આથી ન તો દુનિયાના ભોગો એનાથી ભોગવાયા ન તો પરમ સિધ્ધિ સાપડી. એટલે નહીં ધરતો અને નહીં ધાટતો એ રહ્યો ! તો એવાની શી મતિ ? અર્થાત્ એ પ્રશ્નની પાછળ સ્વરૂપ એ છે કે કરેલું કર્મ વ્યર્થ જાય છે કે કેમ ? વળી શુકર્મનું ફળ કેવું હોઈ શકે છે ? તે ઉપરાંત આત્માને પુનર્જન્મની તક સંપડે છે કે કેમ ? અને એ પુનર્જન્મ હોય તો તે પામી એને પહેલેથી શ્રી ગણેશાય કરવું પડે છે કે જ્યાંથી અટક્યો હતો ત્યાંથી જ શરુઆત કરવી પડે છે ? આદરેલાને પડતું મૂકી જેને જવું પડે તેની મરણોત્તર દેવી ગતિ યાચ ? જ્યાં સુધી આ બધીય મુંઝવણો ટળે નહીં ત્યાં સુધી સાધક શ્રદ્ધાપૂર્વક એ માર્ગે સંચરી ન શકે. સંચય ટળે નહીં ત્યાં સુધી એન પડે. નહીં અને આ બધીય અતીન્દ્રિય વાતો છે. પ્રત્યક્ષનો એ વિષય નથી. આથી સિવાય કે પરમાત્મા એનો નિર્ણય આપવા કોઈ પણ અસમર્થ જ હોય, આથી આવા મહત્વના અને જીવનઆપી પ્રશ્નોના સમાધાન માટે અને તે

દ્વારા પુનર્જન્મદિના પ્રસ્થાપન માટે અહીં અનુન દ્વારા પૂર્વભૂમિકા રચવામાં આવી છે. આ પ્રશ્નના જવાબમાં એવો માર્ગ જનાગ સાધક માત્રને માટે શાન્તિદાયી સમાધાન રહેતું છે.

પ્રશ્ન ૨૦ : કલ્યાણી કર્મ કરનારનો ક્યાય વિનાશ નથી-એના ભગવાનના જવાબની પાછળ આશય શો ?

કલ્યાણી કર્મ કલ્યાણી હોવાથી જ તેના કર્મને ઉત્તરોત્તર તારે છે. વિશ્વની રચના પાછળનો આ સનાતન અને મંગલમય નિયમ છે. ખીજ તેવો જ અંકુર અને તેવું જ વૃક્ષ, પુષ્પ અને ફળ હોવું ઘટે. ધઉ વાવીને બાવળ જે પાકતા હોય તો આ વિશ્વની વ્યવસ્થા જ ન જળવાય એટલું જ નહીં આંધળી અવ્યવસ્થા અને દુર્વ્યવસ્થા ફેલાય. આથી સત્માંથી સત્ જ ફળે છે અને અસત્માંથી અસત્ જ જન્મે છે. અને માણસ દરરો સત્ હોઈને એણે અસત્માં ફસાતો જરૂર નથી એ હેતુથી એણે કલ્યાણી કર્મમાં ગિન્તર જોડાયેલા જ રહેવું ઘટે. સત્માં રહેવી શ્રદ્ધાને વધારે દૃઢ અને ઉજાવણ બતાવવા માટે અને તે દ્વારા દૃષ્ટિ દોષને દૂર કરી સત્ય દર્શનને અચળ બનાવવા માટે ઈશાનિક શિરોમણિ ભગવાન અહીં ઉપત્તિ વિધાન કરે છે.

પ્રશ્ન ૨૧ : યોગ જન્મજન્માન્તરમાં પૂર્ણ થાય છે. એવી ભગવાનની મતક્ષમ ભાગે છે. હવે એ પ્રત્યક્ષ તો જણાવું નથી. તો કેવી રીતે એ વચનમાં શ્રદ્ધા મૂકાય ?

ભગવાનનું વચન સત્ય છે. યોગ જન્મજન્માન્તરમાં પૂર્ણ થાય છે એનો અર્થ સને અનન્ન જન્મ સુધી રોકાવું પડે છે એવો નથી. યોગની પરિપૂર્ણતા યોગ્યતા ઉપર અવલંબે છે. જે યોગ્ય છે તેને પણમા યોગ સિદ્ધ થાય છે. જે યોગ્ય નથી તેને અનન્ન જન્મો સુધી પણ રોકાવું પડે યોગની પરિપૂર્ણતા માટે સમય એ અગત્યની ચીજ નથી. યોગ્યતાની સમૃદ્ધિ આવશ્યક છે. આથી યોગ્યતાની સિદ્ધિ માટે જોઈએ તો પણવાર ભાગે કે એક યુગ નીકળી જાય-છેવટે તો પ્રત્યેક જીવને પરિપૂર્ણ યોગની સિદ્ધિ મેળવ્યે જ છૂટકો છે. હવે આ વાત પ્રત્યક્ષ નથી માટે અધ્યેય નથી એમાં દૃષ્ટિ દોષ છે. દુનિયામાં બધી જ વાત પ્રત્યક્ષ હોતી નથી એટલું જ નહીં પ્રત્યક્ષ કરતા અપ્રત્યક્ષ અનન્ત ગણ વધારે છે, વળી અપ્રત્યક્ષ ઉપર જ વિશ્વનો આતર કારબાર ચાલે છે અને પ્રત્યક્ષ એ ઠીક એકતું જ પ્રમાણ નથી. જે નિયમને અનુવક્ષીને આપણી આ મીમાંષા ચાલે છે તે નિયમને

લાગેવળએ છે ત્યાં સુધી તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ત્યાં પાંચળું છે એટલું જ નહીં
અનધિકારી છે અનુમાન અને આપ્ત વચનરૂપી પ્રમાણો જ ત્યાં વર્તે છે.
અને અનુમાન અને આપ્ત વચનરૂપી પ્રમાણોનું પણ મૂળ તો જોતે
“પર પ્રત્યક્ષ” કહીએ તે છે. જે અવસ્થામાં પરમાત્માનું સાક્ષાત્ દર્શન
થાય છે અને એ સાક્ષાત્ દર્શનમાંથી જે અનુભવાત્મક જ્ઞાન થાય છે તે
જ્ઞાન જ્યારે વ્યવહારિક ભૂમિમાં રાજ્યબદ્ધ થાય છે ત્યારે તેને જ આપ્તવચન
કહેવામાં આવે છે. આથી આ બાબતમાં તો તે આપ્ત વચનરૂપ થયેલું
પરપ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ પ્રમાણરૂપ છે. નીતરી શુદ્ધિને આ પ્રમાણમાં અચલ
શ્રદ્ધા રહે છે. આથી શ્રદ્ધા ન મૂઠાય તો તેમાં વસુરિચિન્તિતો વાંક નથી.
આપણાં દર્શનની મહિનતાનો વાંક છે. સતી અને નિર્મળ શુદ્ધિ જ અધ્યાત્મ
સ્વરૂપ છે. આથી શ્રદ્ધા ન થાય તો ક્યાંક મતિની મહિનતા જવાબદાર છે
એમ સમગ્ર મતિની વિમલતા પ્રાપ્ત કરવા ઉપર જ યત્નોને કેન્દ્રિત કરવા રહ્યા.

પ્રશ્ન ૨૨ : આત્માને પુનર્જન્મ થાય છે એમ ક્યા દેખીથી કહેવાય ?
પુનર્જન્મ અને તેની પાછળની વિચારસરણિ પૂર્ણપણે સમજાવવા કૃપા કરશે.

આત્માનો પુનર્જન્મ ન સ્વીકારવામાં આવે તો જીવનની આંતર રચના
સમજાવવી અશક્ય થઈ પડે છે. આત્મા મૂળમાં તો નિત્ય છે નિર્વિકાર છે,
અજ છે, અવિનાશી છે. એને એના મૂળ સ્વરૂપે નથી કવેશ નથી કર્મ કે
નથી કર્મના ફળનો લેષ. અર્થાત્ આત્મા એના મૂળ સ્વરૂપે અવિદ્યા,
અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ કે અભિનિવેશ સિવાયનો છે. આથી જ તેને ધોળાં,
કાળાં કે મિશ્ર કર્મ મૂળ સ્વરૂપે સ્પર્શતાં નથી અને તે જ કારણે એને નથી
તો સ્વરૂપે જન્મ, નથી તો આયુષ્ય કે નથી તો સુખ કે દુઃખનો અનુભવ.
આત્માને જે બોગનો અનુભવ થાય છે તે દેહને લાગે થાય છે. દેહ કર્મને
લાગે બંધાય છે, કર્મ રાગદ્વેષાદિ કવેશને લાગે હેમ છે. રાગદ્વેષ વગેરે
કવેશો અવિદ્યા-અજ્ઞાન-અવિવેકને લાગે હોય છે. આથી સિદ્ધાંત તો એ છે
કે આત્મા સ્વરૂપે સચ્ચિદાનંદધન છે. પણ અજ્ઞાનને લાગે એ એને
સ્વભાવ વિસરી જઈ અનાત્મા સાથે સેનમેળ કરીને પોતાના ગુણધર્મો
અનાત્મામાં આરોપે છે અને અનાત્માના ગુણધર્મોને પોતાના ઉપર આરોપી
અનન્તકાળથી પોતે જોવો નથી તેવો માનીને તે પ્રમાણે વર્તી રહ્યો છે. જ્યાં
સુધી એનું મૂળ અજ્ઞાન રહે નહીં ત્યાં સુધી એના આ જન્માદિ ઉપદ્રવો
રામે નહીં. આ વિચારસરણિએ જોતાં સમગ્રથી કે મૂળમાં સચ્ચિદાનંદ શરીરી
આત્માને જે અસત-જડ-દુઃખનો અનુભવ થાય છે તે દેહને લાગે જ. દેહ
એ બોગનું આધતન છે અને બોગ કર્મજન્ય છે. કર્મ ધોળાં, કાળાં અને

કાળાંધોળાં-એમ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. વળી આ ત્રણેય પ્રકારનાં કર્મો ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલાં હોય છે. સંચિત કર્મ, ક્રિયામાણુ કર્મ અને પ્રારબ્ધ કર્મ. એટલે કે જે કર્મોનો નશ્વો હજી એકડો જ થયેલો રહ્યો છે પણ જે ફોનનુપ્પ નથી થયો અને ભાવિમાં ફલદાન કરશે તેવાં કર્મને સંચિત કર્મ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ચાલુ દેહ વગેરે દ્વારા જે કર્મ થઈ રહ્યું છે- વર્તમાનમાં જે કાર્ય દેહાદિ દ્વારા બની રહ્યું છે તે કર્મોને ક્રિયામાણુ કર્મ કહેવામાં આવે છે અને આ ઉપરાંત જે કર્મો ચાલુ દેહમાં ફલ આપી રહ્યાં છે, જેને માટે આ દેહ ટકી રહ્યો છે, જેના બોગ માટે દેહ ધન્દિયો વગેરે વર્તી રહ્યાં છે, જેને માટે કાળની મર્યાદા રૂપ આયુષ્ય મળ્યું છે તે કર્મોને પ્રારબ્ધ કર્મ-એટલે કે ફળ દેવાને રાહ થઈ ચૂકેલાં એવાં કર્મો કહેવામાં આવે છે. હવે પ્રારબ્ધ કર્મ જે દેહે ભોગવવાનાં હોય છે તે દેહદ્વારા તે ભોગવાઈ જતાં તે દેહ એક પણ પણ વધારે ટકતો નથી. એટલે કે પ્રારબ્ધનો ભોગ પૂરો થતાં દેહ ભંગ થાય છે. પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું તો એ છે કે પ્રારબ્ધ તેટલાં જ કર્મ નથી. પ્રારબ્ધ ઉપરાંત સંચિત અને ક્રિયામાણુ કર્મો પણ ભોગવવાનાં હોય છે. અને સિવાય કે બ્રહ્માત્મજ્ઞાની વિના ભોગે કર્મ ક્ષીણ થતાં નથી એવો અવિચલ સિદ્ધાન્ત છે. હવે જે વિના ભોગે કર્મો ક્ષીણ થતાં ન હોય અને પ્રારબ્ધ કર્મ તેટલાં ભોગવી દેહ ભંગ થતો હોય તો પછી બાકી રહેલાં અણુકાં કર્મોનું શું? આ તો તે કર્મો વિના ભોગએ ક્ષીણ થાય છે એમ માનવું રહ્યું અમર તો તે કર્મોના ભોગ માટે અસાધન દેહ મળવો જોઈએ એમ માનવું રહ્યું. વગર ભોગએ કર્મો ક્ષીણ થઈ જાય છે એ માન્યતામાં યુદ્ધિનો વિવેક નથી. કેમકે તેમ સ્વીકારનાં બે પરિસ્થિતિ આવીને ઉભી રહે. એક તો કર્મો અગ્નિ દશામાં પણ નિર્વીર્ય થઈ શકે છે એ સ્વીકાર આવે અગર તો એકનાં કરેલાં બીજાને ભોગવવાં એવો સ્વીકાર આવે. આ બન્ને સ્વીકારમાં યુદ્ધિમાંય છે. વિના ભોગે અગ્નિ છતાં પણ જે કર્મ નિર્વીર્ય થતાં હોય તો જગત અન્યવરિયત થઈ જાય અને બધાંય ગમે ત્યારે મુક્ત થઈ જાય. વળી એકના કરેલાં બીજાને ભોગવવાં પડતાં હોય તો જે જગતની દુર્દશાને પાર ન રહે. કેમકે પછી તો ગમે તે કરે ને ગમે તે ભોગવે તો ભોગમર્યાદા, શાસ્ત્રમર્યાદા, ન્યાયમર્યાદા, અને યુદ્ધિ વગેરેની તમામ મર્યાદાનો લોપ થાય. પણ આવું કશું થતું નથી. આથી ન છૂટકે પણ એક જ સ્વીકાર કરવો પડે છે કે સંચિત અને ક્રિયામાણુના ભોગને માટે અન્ય સસાધન દેહ અનિવાર્ય જ છે. અને તે પણ જે આત્મા અગ્નિથી ઘેરાયેલ છે અગ્નિદ્વારા જોયે પોતાના ઉપર કર્તવ્ય ભોક્તૃત્વનો દદ આરોપ કરી દીધેલો છે તેણે જ એ ભોગવવાં

રહ્યાં. આથી અકામનાએ પણ પુનર્જન્મનો સ્વીકાર કરવો જ પડે છે. આ પુનર્જન્મ અને તેના કર્મમાં સમાયેલ અનંત ઉપદ્રવો કર્મની બીજરક્તિને ભૂજી નાંખતાં અટકે છે. એટલે કે કર્મના બીજ રૂપી જે રાગદ્વેષાદિ કૃત્રેશ અને એ કૃત્રેશોમાં પણ જે સૌથી મોટો-અકર્તા કૃત્રેશ-અજ્ઞાન તેના નાશથી જ અટકે છે. અને એ અને છે સ્વસ્વરૂપમાં નિષ્કલ્મશ સાદ્ધાત્માના મન જ્ઞાનથી. એ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી એટલે કે મોક્ષ ન મળે ત્યાં સુધી પુનર્જન્મ તેના ગર્ભમાં છૂપાયેલ અનન્ત દુઃખો સહિત વલવરથ જ રહે છે.

વળી આપુ દેહમાં પણ જીવના સંસ્કાર અને વાસનાઓમાંની દેહલીક એવી દેખા દે છે કે જે પૂર્વજન્મ સિવાય સમજવી જ ન શકાય. આમ અશુક્ત કર્મરોપના ભોગ માટે અજ્ઞાન ભરપૂર જીવને પુનર્જન્મ મળે છે એમ માનવું જ વધારે સુદ્ધિયુક્ત છે. આ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત ભારતની એક ભવ્ય શોધ છે. એના સ્વીકારમાં એક જ આત્માનું અનેક દેહોમાં સાતત્ય રહે છે એટલે કે આત્મા અમર છે એનો સ્વીકાર આવી જ જાય છે. એમાં જે આશ્વાસન રહેતું છે, તે માણસને ધીર બનાવે છે. મુક્તિ એ કલ્પના નથી; સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ છે એમ નિઃસંશય પણે બતાવે છે. વળી પુનર્જન્મનો સ્વીકાર વિવેકીને સમદર્શી થવામાં ખૂબ જ સહાયક થાય છે. કર્મની ગતિ વિચિત્ર અને ગઢન હોય છે એટલે અમુક દેહમાં કઈ કારિતો જવાત્મા કર્મનો ભોગ ભોગવી રહ્યો છે એ જી રીતે અમળાય! કદાચ કોઈ મહાત્મા પણ કનિષ્ઠ ચેતિમાં જેવટનાં કર્મોને ભોગવી રહ્યો હોય! આથી કોઈ પણ જીવ પ્રત્યે ઘૃણા કે તિરસ્કાર ન હોવો ધટે. વળી પુનર્જન્મનો સ્વીકાર કરતાં ધર્મ કર્મ સંધિએ કોઈ જીવ આપુ જીવન દારે તે પણ તેના ભાવિ જીવન માટે તે સદુચોગી રહી શકે. વળી પુનર્જન્મ સ્વીકારતાં કોઈ આત્મા જેવટનો અટવાઈ જતો નથી, પણ તેના ભાવિ અમાપ અને અર્માંદ વિકાસને માટે ભાવિમાં પૂર્ણ તક છે એ પણ સ્વીકારાય જ છે. આ ઉપરાંત પુનર્જન્મનો સ્વીકાર મૃત્યુના ભયથી માણસને મુક્ત થતાં શીખવે છે. મૃત્યુ ફક્ત દેહ દેર, સ્થાનદેર, સંયોગદેર, વગેરે જ કરે છે; સ્વરૂપ દેર કરતું નથી. આથી મૃત્યુ એ વિલાપનો વિષય નથી, શોકતું સ્થાન નથી એ જગતના મુવ નિયમોમાંનો એક અંગલમય નિયમ છે. એને અપીન થવામાં ધૈર્યરાગાતું પાતન છે. એ સ્વીકાર આવી જાય છે. મોત નવાં જીવનનો અનુરોધ છે, નવાં પુરુષાર્થને માટે એ પ્રારંભદાર છે, નવો ઉત્સાહ, નવી શક્તિ સાધનાને માટે, અને તે દ્વારા જીવનના પૂર્ણ વિકાસને માટે ધૈર્યરદત્ત તક છે, એમ જીવ સમજાય છે. આ અને આવા અનેક વિચારો પુનર્જન્મનો સ્વીકાર

કરતાં સ્વયમેવ હોય છે. અને એમાં એક પ્રજ્ઞનો ગાઢ અધ્યાત્મ વિશ્વાસ છે. આથી પુનર્જન્મ એક પરમ સત્ય છે અને જ્યાં સુધી અજ્ઞાન રહે છે. ત્યાં સુધી પુનર્જન્મ એ પ્રભુએ આપેલી હિર્વગમન માટે તક છે. પુનર્જન્મમાંથી લાલ દોહવાની દરેક વિવેકી જીવની તત્પરતા હોવી ધટે. લાલ ગણત્રીનું ઉપર દિશામૂલ્યન માત્ર ક્યું છે. દરેક વિવેકી પુરુષ એનો વિસ્તૃત વિચાર સ્વયં કરી લે.

પ્રશ્ન ૨૩ : શબ્દબ્રહ્મને યોગનો જિજ્ઞાસુ હોય તો પણ વટાવી નય છે તો તે શબ્દબ્રહ્મ તે શું ?

શબ્દબ્રહ્મનો સામાન્ય અર્થ તો વેદ થાય છે. પણ અહીં ખાસ અર્થમાં આ શબ્દનો પ્રયોગ લગવાને ક્યો છે. વેદના એ વિભાગો કરી શકાય. એક જ્ઞાનાત્મક વિભાગ, બીજો કર્મોત્તમક વિભાગ. આ પાછલા વિભાગમાં પણ એ પેટા વિભાગો છે. એક નિષ્કામ કર્મનું વિધાન કરતો વિભાગ બીજો સકામ કર્મનું વિધાન કરતો વિભાગ. આ પૈકી જે વેદના વચનો સકામ કર્મનું વિધાન કરે છે અને તે દ્વારા એટલે કે અમુક કર્મ કરવા માટે રુચિ જગાડે એવાં ફલનું કીર્તન કરી તે ફલ મેળવવા માટે તેને કર્મમાં પ્રેરણા કરે છે, તેને શબ્દબ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે. આવો ફલની ગણત્રી કરી તેને મેળવવાની ભોગુપતા માટે કર્મ કરવામાં પ્રેરનારો વેદનો વિભાગ વિવેકીને માટે નિરર્થક છે. કેમકે વિવેકીની મથુની જૂદી જ હોય છે. તેની દૃષ્ટિ જૂદી હોય છે. વિવેકી યોગી કર્મને નિર્વાર્ય કરવા એટલે કે પોતાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી કર્મભેષમાંથી બચાવ એ માટે કર્મયોગનો આશ્રય લે છે. આથી યોગનો જિજ્ઞાસુ હોય તો તે પણ ફલની ભોગુપતાથી પર હોય છે. તો પછી ફલશ્રુતિ તરફ તેની નજર પણ ન હોય તો તે સમજી શકાય એમ છે. ત્રિરાશી તો એ છે કે યોગનો કેવળ જિજ્ઞાસુ જ હોય અને યોગ ઉપર આશ્રદ્ધ થવાનું જેને માટે હજી ઘણું દૂર છે તેવો પણ જો રાત્રીક ફલશ્રુતિને ધ્યાનમાં લઈને વર્તે તો નથી તો પછી જે યોગશાલી છે, જે યોગના ઉપર અમુક્તપણે આશ્રદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે તે ફલ દૃષ્ટિથી તદ્દન અસ્પૃશ્ય હોય તેમાં તો પૂછવું જ શું ?

પ્રશ્ન ૨૪ : પ્રયત્નશીલ યોગી પરમગતિને ક્યારે પામે ? પરમગતિ તે શું ?

જે યોગી છે, પ્રમાદરહિત છે અને પ્રયત્નશીલ છે તેને પરમગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પરમગતિ એટલે શ્રદ્ધાત્મભાવનો સાક્ષાત્ અનુભવ. ટૂંકમાં

હકીએ તો મોક્ષ. યોગીને મોક્ષ મળે છે એમ બ્યારે ભગવાન કહે છે ત્યારે મોક્ષ મેળવવા માટે જે સાધનો તે સાધનોમાં સ્થિરતા મેળવવા માટે પ્રયત્નશીલ થવાનું વિધાન કરે છે. મોક્ષને ઠાળની મર્યાદા સાથે ઝાઝી લેવાદેવા છે. મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન છે પરમ વિશુદ્ધિ. શુદ્ધિની તમોમયતા અને રજસ્વલતાનો બ્યારે પૂર્ણ અભિભવ થાય છે અને સત્ત્વમયતાનો એકતાન પ્રવાહ વહેવા માડે છે ત્યારે શુદ્ધિની શરૂઆત થયેલી કહેવાય. આ શુદ્ધિની પૂર્ણતા જો આ ધડીએ થાય તો આજ ધડીએ મોક્ષાનુભવ થાય. એ જો અનન્તકાળ રહીને થાય તો અનન્તકાળ પછી મુક્તિ થાય. પણ સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે જે આ માર્ગે પડી ચૂકો છે અને પાછો ફર્યો નથી અને પ્રયત્નમાં નિરન્તર ભગૃતપણે દત્તહૃદય છે તેને એ ચાર જન્મોમાં સંસિદ્ધિ મળી જાય છે. ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે તે એ કે હૃદયની પરમશુદ્ધિ આવશ્યક છે. એ શુદ્ધિ મેળવવામાં જેટલો વિશ્લેષ તેટલો જ મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં નિશ્ચય.

પ્રશ્ન ૨૫ : તપસ્વી વગેરે જ્યાંથી યોગી શ્રેષ્ઠ છે એમ ભગવાન કયાં આશયથી કહે છે.

તપ હોય, જ્ઞાન હોય કે કર્મ હોય, યોગમયતા સૌમાં જરૂરી છે. યોગમયતા એટલે કે સાત્ત્વિક ચિત્તની એકતાન એકાગ્રતા. યોગસંહિત તપ, જ્ઞાન કે કર્મ નિર્મળ રહે છે. યોગસંહિત તપ, જ્ઞાન અને કર્મ બલવાન બને છે અને અત્યંત બળવાન પ્રકૃતિને હતવી હોય, પ્રકૃતિની અજગરચૂકમાંથી છૂટવું હોય તો તેનાથી પણ બહિષ્ જનવું રહ્યું યોગમયતાની પરિપક્વ અવસ્થામાંથી જે અગ્રોધ આત્મવીર્ય જન્મે છે તેજ પ્રકૃતિને મ્હાત કરી શકે છે. આમ યોગ તો હવનનું એકમાત્ર બલપ્રાપ્તિનું સાધન છે. તપ, જ્ઞાન અને કર્મ પણ છેવટે તો યોગમયતાને ઉપકારક થઈ પડે. આથી જે યોગમયતાના વિરહમાં તપ વગેરે નિર્મળ રહે છે, જેના સંયોગમાં તપ વગેરે જાને પ્રાણવાન બને છે. અને જે જ્યાં યોગમયતાના જ પોષક છે તે બધાં કરતાં યોગ શ્રેષ્ઠ હોય એમાં શી નવાઈ! અને આથી જ યોગનું પૂરું માહાત્મ્ય જાણનાર યોગેશ્વર ભગવાન અર્જુનને યોગી થવા માટે આજ્ઞા દે છે. ભગવાન બ્યારે યોગની મહત્તા ગાય છે ત્યારે તપ વગેરેને દીણાં પાડવા માટે તેમ કરતાં નથી, પણ યોગ સિવાય તે જ્યાંની કિંમત નહીં જેવી છે એટલું કહેવા છાંડે છે.

પ્રશ્ન ૨૬ : ભગવાનની દૃષ્ટિએ સૌથી શ્રેષ્ઠ યોગી કયો? અને તે શા માટે ?

ભગવાન શ્રેષ્ઠ યોગીની ત્રણ કમોડીઓ રજૂ કરે છે. ભગવાનમાં જેનો અંતરાત્મા સ્થિત રહે, એટલે કે જેનું હૃદય ભગવાનમાં નિઃશયેનું હોય, જે બ્રહ્માવાન હોય અને જે ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરે. હોય તે ભગવાનને મન શ્રેષ્ઠ યોગી છે. અર્થાત્ શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ઇશ્વરભયતા એ શ્રેષ્ઠ યોગીનાં લક્ષણો છે. અર્થાત્ આ લક્ષણોનો પૂરો વિચાર કરતાં એમ કહે છે કે જેનામાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનો પૂરો સમન્વય છે તે શ્રેષ્ઠ છે. આ સિધ્ધાન્ત ભગવાનના શબ્દોમાંથી જ કહે છે. મદ્ગત્તેનાન્તરાત્મનામાંથી ઇશ્વરમાં તન્મયતા કહે છે. તન્મયતા એટલે ભગવન્મયતા એટલે કે ભગવાન જેવા અને જેવડા અને ત્યાં છે તેવા, તેવડા અને ત્યાં તેનામાં હૃદયની તન્મયતા. અર્થાત્ ઇશ્વરનું પૂર્ણ જ્ઞાન એમાંથી કહે છે. આ જ્ઞાનમાંથી જ એ જ્ઞાનને અવિચળ કરતી શ્રદ્ધા જન્મે છે. આ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધામાંથી જ ભગવાન માટે પ્રેમ જન્મે છે અને પ્રેમથી જ ભગવાનની આજ્ઞાનું પરિપાલન કરવા માટેની તત્પરતા જન્મે છે. આમ જે ભગવન્મય હોય, શ્રદ્ધામય હોય અને સેવામય હોય તે શ્રેષ્ઠ યોગી, ભગવદ્ભાવ, શ્રદ્ધા અને સેવાભાવને સ્થિર કરવામાં જ યોગ શીક્ષણ અને છે, એટલું જ નહીં ત્યાં જ એ કૃતાર્થ થાય છે. આ કારણે તેવા યોગીને પરમશ્રદ્ધા સર્વશ્રેષ્ઠ તરીકે ઓળખાવે છે.

॥ इति आत्मसंयमयोगः ॥

શ્રી નલિન મ. ભટ્ટ રચિત ગ્રંથો
— ગુજરાતી —

Nalin M. Bhatt, M. A.
(KOVID)
Author of

GUJARATI Works

૩ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા સાધન ભાષ્ય	૩ Shrimad Bhagwadgita Sadhan
૪ ઇશોપનિષદ સાધન ભાષ્ય	Bhashyam in three volumes
૫ કેનોપનિષદ	4 Ishopanishad Sadhan Bhashyam
૬ કથોપનિષદ	5 Kenopanishad
૭ પ્રશ્નોપનિષદ	6 Kathopanishad
૮ મુંડકોપનિષદ	7 Prishnopanishad
૯ મૌલૂક્યોપનિષદ	8 Mundakopanishad
૧૦ તૈત્તિરીયોપનિષદ	9 Mandookyopanishad
૧૧ ઐતરેયોપનિષદ	10 Taittiriyaopanishad
૧૨ છાંદોગ્યોપનિષદ	11 Aitareyopanishad
	12 Chhandogyaopanishad

- ૧૩ બૃહદારણ્યકોપનિષદ " " "
- ૧૪ શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ " " "
- ૧૫ જીવન દર્શન " " "
- ૧૬ નારદ ભક્તિસૂત્ર " " "
- ૧૭ શિક્ષણ દર્શન " " "
- ૧૮ સ્વાધ્યાય ગીતા (સંપાદિત)
- ૧૯ ગીતાશ્રવણ
- ૨૦ ગીતામનન
- ૨૧ ગીતાસારસ્વી
- ૨૨ પ્રસન્નપદો (બે ખંડમાં)
- ૨૩ ભારતના અમર બાળકો
- ૨૪ નસિની પરાગ (કાવ્ય ગ્રંથ)
- ૨૫ સરોજ સુરભિ
- ૨૬ ગીતા સમશ્લોકી
- ૨૭ નીતિશતક સમશ્લોકી
- ૨૮ વૈરાગ્યશતક
- ૨૯ નીતિશતક ગદ્યાનુવાદ
- ૩૦ પુરુષ સૂક્ત ગુર્જરાનુવાદ
- ૩૧ માયત્રી રહસ્ય
- ૩૨ હૃષ્કેશનાનુવાદ વગેરે
- ૩૩ યોગ પત્રાવલિ
- ૩૪ ગીતા પત્રાવલિ
- ૩૫ ક્રિયા યોગ
- ૩૬ પ્રભુને પથે વગેરે

સંસ્કૃત ગ્રંથો

- ૩૭ સાંખ્યકારિકા પ્રદીપ ભાષ્યમ્
- ૩૮ નાન્દ ભક્તિ સૂત્ર સાધન ભાષ્યમ્
- ૩૯ હોપનિષદ (સંસ્કૃત) "
- ૪૦ શિક્ષણ દર્શન સૂત્રાણી
- ૪૧ સંસ્કૃત ભાગોદ્ધાર પત્રકમ્
- ૪૨ ભાદ રત્નોત્તર સંગ્રહ
- ૪૩ શ્રી વિષ્ણુ સદ્ગુણનામ ભાષ્યમ્
- ૪૪ વેદાનુશાસન તીકા
- ૪૫ જીવન દર્શન (મૂલમાત્ર) વગેરે

- 12 Brihadaranyakopaniṣad "
- 14 Shvetashvataraopaniṣad "
- 15 Jivandarshan "
- 16 Narad Bhaktisutra "
- 17 Shikshan darshan "
- 18 Swadhyay Gita (Edited with translation)
- 19 Gita Shraavan
- 20 Gita Sarani
- 21 Gita Manan
- 22 Gita Samashloki Anuvad
- 23 Nalini Parag (Poems)
- 24 Saroj Surbhi "
- 25 Gayatri Rahasya
- 26 Purushasukta Gurjaranuvad
- 27 Bharat Warshna Amar Balaks
- 28 Nitishatak (Brose Translation)
- 29 Nitishatak Samashloki Anuvad
- 30 Viragya Shatak Samashloki
- 31 Ishwar darshan Gurjaranuvad
- 32 Prasanna Palo in two parts
- 33 Yoga Patravali
- 34 Gita Patravali
- 35 Kriya Yoga
- 36 Prabhu ne Panthe etc.

ENTIRELY SANSKRIT WORKS

- 1 Sankhya Karika Pradip
Bhashyam
- 2 Ishopniṣad Bhatta Bhashyam
- 3 Narad Bhakti Sutra Bhatt "
- 4 Vishnu Sahasra Nam "
- 5 Shikshan darshan Satrani
- 6 Sanskrit Bhagoddhar
panchakram
- 7 Bhatt's Stotra Sangrah
- 8 Vedanushasan Tika etc.

ગીતા મનન

અથ જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગઃ

પ્રશ્ન ૧ : ભગવાનને સંપૂર્ણપણે કાણુ જાણી શકે છે ?

ભગવાનને પૂરેપૂરા, વિના સંશયે, જાણવા માટે ત્રણ વસ્તુ જરૂરી છે. મનની ભગવાનમાં આસક્તિ; યોગાભ્યાસ અને ભગવત્પ્રપત્તિ. એટલે કે જેનામાં અનાત્મામાં અનાસક્તિ હોઇને પરમાત્મામાં આસક્તિ હોય, જેનું મન દુન્યવી પદાર્થોની તાત્વિક નીરસતાને લઈ, તે પદાર્થોમાં ચોટતું ન હોય અને ભગવાનમાં તાત્વિક રસમયતા હોઇને, નિરન્તર તેમનામાં ચોટેતુ હોય તે ભગવાનને જાણવા માટે લાયક થાય. અર્થાત્ સામાન્ય માણસનું મન જ્ય જ્ય તે માયિક પદાર્થોમાં જ્ય છે, ન નાયેશે, ત્ય ત્યાજ્યે, વારવા છતાં પણ કુપયેજ જ્ય, તેમ વારવા છતાં વિવેકની દૃઢ ભગામ વિનાનું મન અનિચ્છાએ પણ પદાર્થોમાં જ પટકાય છે. ભગવાનને જાણવા ઇચ્છનારનું મન આ પદાર્થ ભ્રમણમાંથી મુક્ત થયેલું હોવું ઘટે, અને પરમાત્મા જ એક પ્રીતિ કરવા જેવો પદાર્થ છે એમ આંતરિક નિશ્ચય હોવાને લઈને તે સ્વાભાવિક રીતે પરમાત્મામાં જ પ્રીતિવાળું હોય છે. આમ ભગવદાસક્તિ એ પહેલું પગથીજ છે. વિષયી માણસની જેમ વિષયમાં તેમ પ્રભુપ્રેમીની પ્રભુમાં સ્વાભાવિક અને સદૃજ વદતી આસક્તિ હોય છે. આ ઉપરાંત યોગાભ્યાસ એ બીજી શરત છે. એટલે કે હૃદયમાં મૂઢતા, અચક્ષતા કે વિદોષના અભાવપૂર્વકની એકાગ્રતા કેળવવાનો દૈનંદિન અભ્યાસ હોવો ઘટે. મનને ઉચ્ચતમ વિષયમાં ઠેરવવાનો અને તેમાં તદ્દયે રહેવાની ટેવ પાડવાનો રોજખરોજનો તેવા માણસે અભ્યાસ કરવો ઘટે. યોગાભ્યાસ સિવાય પ્રભુપ્રેમ દૃઢ થતો નથી. યોગ જો પ્રભુનો સયોગ છે, તો પ્રકૃતિનો એ વિયોગ છે. દૃઢ થતો નથી. યોગ જો પ્રભુનો સયોગ છે, તો પ્રકૃતિનો એ વિયોગ છે. પ્રકૃતિનો સદાને માટે વિયોગ કરવા અને પ્રભુનો સદાને માટે સયોગ કરવા અને તેને ટકાવવા માટે યોગાભ્યાસ અનિવાર્ય છે. આમ ભગવદાસક્તિ અને યોગાભ્યાસ ઉપરાંત ભગવત્પ્રપત્તિ અનિવાર્ય છે. ભગવાનને શરણે રહેવાની,

પ્રભુની ઇચ્છાને નિષ્કપટભાવે અધીન થવાની, હૃદયના સર્વભાવે તેનો પાલન પકડવાની, બચ્ચું જેમ સર્વભાવે માતાની કાંટે વળગે તેમ શ્રદ્ધા વિશ્વાસ અને પ્રેમપૂર્વક ભગવાનમાં આત્મસંન્યાસ-આત્મસમર્પણ કરવાની પ્રતિપજની સહજ વૃત્તિ એટલે પ્રપત્તિ. આ શરણે હેવાની વૃત્તિ દેવામાં ભગવાનને પ્રકટ કરે છે. અદ્ભુતભાવને પીમળાવે છે. વિશ્લેષ અને આવરણનો ભંગ કરે છે. દેવાની સૂક્ષ્મતમ સંસાર જૂની મલિનતાને ધુવે છે. ભગવાનની છવિને અંતરમાં તરતી કરે છે. જે પોતાની જાતને સરળભાવે ભગવાનને સુપ્રત કરે તે જન્મમરણના ઉપદ્રવોમાંથી બચી જાય છે. આમ ભગવાનના યથાર્થ નિઃશંક જ્ઞાન માટે ભગવદ્દાસક્તિ, યોગાભ્યાસ અને શરણાગતિ એ ત્રણ શરતો છે. જે આ ત્રણ શરતોને પૂરી કરે તે ભગવાનને જાણી શકે.

પ્રશ્ન ૨ : વિદ્યાન સહિત જ્ઞાન એટલે શું? એ જાણવા બાદ જાણવા જેવું બીજું કશું બાકી રહેતું નથી એટલે શું?

અહીં જ્ઞાન એટલે ભગવાનને લગતું જ્ઞાન એવો અર્થ છે. વિદ્યાન એટલે વિરિધ પદ્યોને લગતું એટલે કે પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોને લગતું જ્ઞાન એવો અર્થ છે. અહીં ભગવાન જ્ઞાનની ભૂમિકાનો ક્રમ, સૂચિત કરે છે. ભગવાનનું પૂણું જ્ઞાન થાય તે માટે પ્રકૃતિ અને તેના જ્ઞાનપૂર્વક જીવાત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું જોઈએ એવો નિયમ છે. અર્થાત્ પહેલાં પ્રકૃતિનાં કાર્યોનું જ્ઞાન, ત્યાર પછી સૌના મૂળ કવિસ્વરૂપ પ્રકૃતિનું યથાર્થ જ્ઞાન અને ત્યારબાદ પ્રકૃતિમાં શુચ્ચવાયેલ રહેતા જીવાત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. આ જ્ઞાન યથાર્થ હોય તો ત્યાગમા પરિણમે પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોનું સાચું જ્ઞાન પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોના પૂરા ત્યાગમાં પરિણમવું જોઈએ. એટલે કે અનાસક્તિમાં પરિણમવું થટે. ત્યારબાદ પ્રત્યક્ ચેતન-એટલે કે જીવાત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. અને છેક છેવટે પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા એ બન્નેથી પણ સ્વદ્ધમ, બન્નેના નિર્વંતર અને અવ્યક્ત, સાક્ષી અને શાસ્તા પરમાત્માનું હૃદયની ગુફામાં યથાર્થજ્ઞાન પ્રકટે છે. આ પદચક્ષુએ લગતું જ્ઞાન પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યો તથા જીવાત્માના સાક્ષાત્કાર સિવાય રહી જાય નથી એવો નિયમ છે. આથી ભગવાન અહીં વિદ્યાન સહિત જ્ઞાનનું પ્રવચન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

પ્રકૃતિ જીવાત્મા અને પરમાત્માને જાણવા બાદ જાણીને જાણવા જેવું કશું બાકી રહેતું નથી. એના સ્વાર્થ પૂરતા એટલા જ પદાર્થો જાણવા જેવા હતા. સામાન્ય રીતે સામાન્ય માનવી જે જાણે છે તે જાણવા જેવું જ નથી

હોતું એ મિથ્યાજ્ઞાનનો સમ્રાટ હોય છે જે જાણવાથી જીવનમાં ૫ માત્રમ લાવતું પ્રાકટ્ય ન થાય તે માણસે અને વિવેકી માણસે જાણવા જેવું નથી જે જાણવા જેવું જાણી લે છે તેને માટે ન જાણવા જેવું અનન્ત જ્ઞાની રહે તોએ કશી શીકર નથી જે જાણવા જેવું જ જાણતો નથી અને ન જાણવા જેવું અનન્ત જાણતો હોય તોપણ તે ઝૂં જ જાણતો નથી તે દયાપાત્ર છે જાણવા જેવી હતી પોતાની જાત જાણવા જેવા હતા પોતાની જાતમાં રહેવા પરમાત્મા એટલે પોતાનો જ પરમાત્મામાં જાણવા જેવો હતો જે તે જ ન જાણે તે આખી દુનિયાની પુસ્તકાલય જાણતો હોય તોપણ મહામૂર્ખ છે કેમકે તેને માટે જાણિ લાયક છે જે જાણવા જેવું જ જાણતો હોય તે કોને પણ ન જાણે તોપણ મહાપણિત છે તેને માટે જાણિ લેવાયુંકે છે આથી અહીં તો દૂકા જીવનમાં વ્યર્થજ્ઞાનનો-મિથ્યાજ્ઞાનનો નિર્ગત સમય ન કરના માટે પ્રભુનો આગ્રહ છે અને જે જાણવાથી જીવન હિંમત અને છે તેટલું જ જાણી લઈ કરકસર કરી શમિતો મન્ય કરી, આનન્દનો અનુભવ કરવા માટે પ્રભુનો આદેશ છે

પ્રશ્ન ૩. ભગવાનને લગતું જ્ઞાન દુર્લભ કેમ છે ?

ભગવાનને લગતું જ્ઞાન તો દુર્લભ નથી પણ એને માટે જોઈતી લાપજાત મેળવવી મુશ્કેલ છે આ સ્થિતિમાં માનવ ઇતિહાસ કદુચિત્તમ છે નાનું જાણક દીકરીના ભોભે જેમ સોનનું કમ્બુ ધરી દે છે તેમ નિસત્વ દુનવી પદાર્થોની પોતપોતાને વધ ચઢને માનવજાતિમાંથી નવ્યાણ દેકા ભગવાનને છોડી દે છે આ દિશામાં માનવજાતિની સામુદાયિક પ્રગતિ નહીંવત છે મ્હાક મ્હાક વ્યક્તિગત પ્રગતિ અજન જેવી હોય છે ભગવાન અને પદાર્થોના, માનવજાતિ જે મૂલ્યાંકન આપે તેના ઉપર આ પ્રશ્નના જવાબનો આધાર છે વિવેકી માનવ નિસત્વનો અર્થ ત્યાગ કરીને પૂર્ણ સત્વનો મહા લાભ મેળવે છે અવિવેકી માનવ પૂર્ણ સત્વનો મહાત્યાગ કરી નિસત્વનો અર્થ લાભ મેળવે છે દુનિયાના પદાર્થો નિસત્વ છે વિચર દૃષ્ટિએ જોતા જે માનવ દુનિયાના તુચ્છ પદાર્થોનો ત્યાગ કરે છે તે તો તેની લગનનામિતે મહાનામ જોતા અર્થ ત્યાગ જ ગણાય! અવિવેકી પુરુષ પરમાત્માથી મહાલાભને છોડી દુનિયાના નિસત્વ પદાર્થોનો સમ્રાટ કરે છે તો તેનો ત્યાગ મહાન ગણાય! છતાં તેની પ્રાપ્તિ નહીંવત ગણાય! આમ ભગવાનની પ્રાપ્તિ-તેને લગતું જ્ઞાન મુશ્કેલ નથી તેને માટેની લાવજાત મળવી મુશ્કેલ છે ભગવાન જેવા છે, જેવડા છે, જ્યાં છે-તે જાણવા માટે જે પરિશ્રમ વેડવો પડે છે તે વેડવાની દૃઢ શક્તિ અને નિશ્ચય યોગ્યતા હોય છે

પ્રશ્ન ૪ : પગ અને અપગ પ્રકૃતિને સ્પષ્ટપણે સમજાવશો ? એ બેની વચ્ચે તફાવત શો ? -

પ્રકૃતિ એટલે અર્ધો ઉપરોત્તર સૃષ્ટિના કારણરૂપ કથંગીય નિર્માણશક્તિ એમ સમજવું. પરમાત્મા મમરત શક્તિના પૂર્ણ ભંડાર છે. પરમાત્મા પોતે જ પોતાની અચિન્ત્ય, અકલ, અગમ્ય શક્તિદ્વારા હિપતિ, સ્થિતિ, લયનું અનાદિ અને અનંત નાગ્ક લગ્નપી રહ્યા છે. આથી અર્ધો કથંગીય સૃષ્ટિ નિર્માણ વગેરેની શક્તિ એટલે પ્રકૃતિ એમ જાણવું રહ્યું. પરમાત્મા સમ્યક્દાનનં રૂપ છે એટલે સમજના જ્ઞાતર એમ કહી શકાય કે પરમાત્માન મણ અસ છે. એક મદદ, બીજો ચિદસ, ત્રીજો આનંદ અસ. આ પૈક પરમાત્માના મદદને જ સ્પષ્ટપણે વદન કરતી અને પ્રકટ કરતી શક્તિ તે અપગ પ્રકૃતિ. આ પ્રકૃતિ અપરા એટલે બીજા બેની દૃષ્ટિએ નિરૂપ-હી પ્રકૃતિ છે. કેમકે એ સદંશને જ રૂકત પ્રકટ કરતી પ્રકૃતિમાં જાણે ચિદસ અને આનંદાસ તિરોહિત જેવો છે. આથી તે કેવળ બોગ્ય શક્તિ છે. જ છે. દસ્ય છે. પરાધ છે. આ કેવળ બોગ્યત્વ, દસ્યત્વની દૃષ્ટિએ અપર પ્રકૃતિ હીન ગણાય છે. આ ઉપરાત આ બોગ્ય અપગ શક્તિને બોગવનાર તેના ઉપર આધિપત્ય બોગવનારી, તેને પ્રિયનારી, તેનાથી સ્વરૂપે અને સ્વભાં શુણે અને કમોં બિન એવી પરમાત્માની જીવાત્મા રૂપી ચિત્ શક્તિ છે તે પગપ્રકૃતિ છે. જીવાત્મા રૂપી આ પરાશક્તિ પરમાત્માના સત્ અને ચિ અંશને સ્પષ્ટપણે વદન કરનારી અને પ્રકટ કરનારી હોય છે. આ પરાશક્તિ લાકને જગત્તું ધારણ પોપણ ઘાય છે. આ પગશક્તિ ન હોય તો જગ ગધાર્ધ હો. આમ પરમાત્માના સમ્યક્દંશને વદન કરતી જીવાત્મા નામ પરમાત્માની પરાપ્રકૃતિ બોક્તા હોવાને લાકને, એતન હોવાને લાકને, અપરાદ હોઈ છે. આ જ છે બેની વચ્ચે તફાવત. પરમાત્મામાં સમ્યક્દાનંદ રૂપ મણ્ય અસ સદૈવ નિરન્તર અનાદિ અને અનંત કાળથી સ્વતઃ સિધ્ધ છે.

પ્રશ્ન ૫ : પરા અને અપરા પ્રકૃતિમાંથી પ્રાણીમાત્ર પેદા થાય । અને લગવાન કહે છે કે તે જગત્તના જન્મ વગેરેનું કારણ હું. તો એ ગ્રહના વિરોધને કેવી રીતે ટાળવો ?

યે નિ છે. પરંતુ આ જાને પ્રકૃતિનું સ્વતંત્ર કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી. એ જાને શક્તિઓ એ શક્તિના પૂર્ણ માલિક પરમાત્માની શક્તિઓ છે અને શક્તિ શક્તિમાનથી જૂદી કે સ્વતંત્ર અસ્તિવાળી હોતી નથી. આથી અંતે એ જાનેય શક્તિ પરમાત્માની દોવાને લઈને અને તેની મંપૂર્ણ અધ્યક્ષતા હેઠળ, તેની પ્રેરણા, હસ્તા અને કાચૂ નીચે પ્રવર્તતી હોઈને હેરડે તો એ શક્તિમાન પરમાત્મા જ સ્વાયત્ત જગત જનમાત્રની યોગિ છે. આથી સ્વસ્વાયત્ત વિશ્વનું કારણ-જન્મ-મોરેનું કારણ હું છું એમ કહે છે ત્યારે દર્શીય વિરોધી વાત નથી કંના પણ અનંત સવાદી વાત કહે છે. ઉત્કૃષ્ટ પ્રકૃતિ પરમાત્માને અર્ધીન દોષને હાવે તેમ વિના શામ્લને કે વિના નિયમે પ્રવર્તતી નથી પણ અગ્રાધ્યેષ પરમાત્માના નિયમન નીચે સદા સર્વથા મર્ત્ય પ્રવર્તે છે. અને આથી પરમાત્મા જ હેરડે સ્વાયત્ત જગતના નિયંત્રા અને અનર્થામી છે એ વાત એમાંથી ફળે છે. વિવેકીને માટે આ શોધમા તો પૂર્ણ પ્રપત્તિનું ખીજ રહેતું છે.

પ્રશ્ન ૬: જગતનાં બધું જોતોય છે એટલે શું?

જગતનાં કંઈક પર એવું ખીજી, જગતનાં બધું જગતનાં થઈ બેસે એવું કંઈ નથી. કેમકે જગતના જ સૌનું કારણ છે. જગતનાં સિવાયનું બધું જ જગતનાં કારણ છે. આથી મર્વકાર્ણનું એક માત્ર કારણ હોવાથી જગતનાં કંઈક પર ખીજી કંઈક દોષ શક્ય નથી. જગતનાં સૌનું કારણ હોઈને તે જ મૈત્રી આત્મા છે એટલે કે સ્વરૂપ છે. અન્તરાત્મા છે. અને સૌનો અન્તગત આંતર સ્વરૂપ હોઈને જ કોઈ એના વિના કંઈ શક્ય નથી આથી જ સૌ સૌ જ જગતનાં જોતોય છે. જેમ અનેક પ્રકારના, વિવિધ વર્ણ અને આકૃતિવાળા મણિ, સૂત્રમા પરાવાયેલા હોઈને સૂત્ર જ તેનું ધારણ કરે, છે, સૂત્ર વિના તે વિખેગઈ જાય, તેમ સૌના આત્મારૂપ પ્રજ્ઞા સૂત્રમાં આ સ્વાયત્ત જગત જોતોય છે, તેના વિના એ વેરાઈ જાય, નાશ પામી જાય, અર્થાત્ સ્વરૂપ વિના અગ્નિ સંભવે જ નહીં. આથી જગતનાં અસ્તિત્વે આ આખું જગત અસ્તિવાળું છે; અને આથી જ જગતનાં છે, જગતનાં છે. જગતનાં વણાયેલું છે. જગતનાં છે. એવું જ નામ બધું જગતનાં જોતોય એમ છે.

પ્રશ્ન ૭: પાણીમાં હું રસ છું, સૂર્યચન્દ્રમાં હું પ્રભા છું-એમ જગતનાં કહે છે તો એનો જો આશય?

જેને લાગે તેનું સ્વરૂપ બને, જે દેહે, તે તેનો આત્મા દેહવાય, જીવાતુ ગણાય. પાણીનું પાણીપણું તેના રસમાં છે, સૂર્ય અને સોમનું સૂર્ય અને સોમપણું તેની પ્રમાણે લાગે છે આમ રમ વગેરે તે તે વસ્તુનો આત્મા છે. આ તો ફક્ત ઉપલક્ષણ છે. ભગવાન બ્યારે પાણીનો રસ હું છું, એમ કહે છે ત્યારે પાણી વગેરેનું આંતર તત્ત્વ-જેના વિના તેની અસ્તિ હોય જ નહીં-તે હું છું, એમ કહે છે. અને તે દ્વારા નામરૂપના સંપુટમાં બંદેલું-ઓતપ્રોત રહેલું-પરમતત્ત્વ હું છું એમ સૂચવી વસ્તુમાત્ર પ્રભુમય છે તેના વિનાની કલ્પિત-અણુ પણ નથી એમ કહે છે. સૌમાં સર્વાત્મા રૂપ પ્રભુનો સદ્ભાવ જે સમજી શકે છે. તેનું જીવન ઉત્તમવક્ત્ર થાય છે. આ છે આશય.

પ્રશ્ન ૮: ધર્મથી વિરુદ્ધ ન હોય એવો કામ એટલે શું?

કામ એટલે અભિલાષ. ઇચ્છા. પ્રાણીના મનમાં સ્વતઃ ઉદ્ભવતી ઇચ્છા એટલે કામ. આ ઇચ્છા હોવી એ જૂરી બીજ નથી. પણ એ ઇચ્છા ધર્મના આંકુશ હોળ વર્તતી હોવી ઘટે. અધર્મથી ચીંધાયેલી નહીં. માણુમને પોતાની પત્ની, પુત્ર, ધરમાર વગેરેને લગતી કુદરતી ઇચ્છા હોય છે. તેની આ બધાને વિષય કરતી ઇચ્છા ધર્મના વર્તુળમાં હોવી ઘટે. ધર્મ એટલે કે વ્યક્તિ અને સમાજને ધારણ કરી રાખે, ઉત્તરોત્તર ટકાવી રાખે, વ્યક્તિ કે સંમાજના જીવનને તોડી ન નાંખતાં પ્રવાહ રૂપે ચલાવી ઉંચે લઇ જાય એવા નીતિનિયમોનું પાલન. આ નીતિનિયમોનું ચક્રિત અનુસાર પણ ચીવટપણે પાલન થાય એ રીતે ઇચ્છાને તોપવી એનું નામ ધર્માવિરુદ્ધ કામ છે. અને આ જાતની ઇચ્છા એ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. કેમકે તેમાં ભગવાનને ઈષ્ટ એવું સર્જનનું બીજ રહેલું છે. બીજી રીતે કહીએ તો ચિત્પાચાર, અત્યાચાર હિતાચાર સિવાયના સદાચાર સાથે બંધબેસતી ઇચ્છા એ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન ૯: સાત્વિક વગેરે બાવે મારામાંથી જ થાય છે. હું તેમનામાં નથી, તેઓ મારામાં છે આવું ભગવાન કહે છે. તેનું રહસ્ય શું?

સાત્વિક, રાજસ અને તામસ બાવે એટલે ચેતન અચેતન સમસ્ત પદાર્થો. એ તમામ પદાર્થોનું કારણ પરમાત્મા છે. કારણ રૂપે જ કાર્યની સ્થિતિ હોઈ શકે છે. કારણ સિવાય કે કારણથી જાણ કાર્યનું અસ્તિત્વ જ નથી અર્થાત્ તમામ પદાર્થોનું કારણ પરમાત્મા હોઈને પરમાત્મા જ તેમની ઉત્પત્તિ વગેરેનું એક માત્ર બીજ છે. આથી મારામાંથી જ આ બાવે થાય છે, એમ બ્યારે ભગવાન કહે છે ત્યારે સ્પષ્ટમાનવું એક માત્ર કારણ

ભગવાન જ છે અને ખીજું કશું નથી એમ કહેવા માગે છે ભગવાન તેમનામાં નથી એટલે કે તેમને આધારે નથી કાર્ય મળ્યું તે આધારે જ છે કારણ કાર્યના આધારે નહિ કાર્યના અભાવમાં પણ કાર્ય વર્તી શકે છે મરણના અભાવમાં કાર્ય નહીં આથી સહસ્ય તો એ ■ કે સ્થાવર જગમ કાર્યના કારણે તથા પરમાત્મા સર્વ પ્રકાર ન દત્તી ત્યારે પણ દત્તા ભાવિમાં પણ હશે આધારે તો છે જ આથી કારણરૂપ પરમાત્મા કાર્યના ઉપર જીવતા ન હોવાને તેનું અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર છે તેના આધારે જગત જ છે કેમકે કાર્ય હમેશા કાણુધાર જ હોય છે આમ પ્રભુ સર્વનું કારણ છે એ એક જ કારણ છે અને સૌના અસ્તિ વગેરેનો આધાર એના ઉપર છે તેનો આધાર કોઈના ઉપર નથી અર્થાત્ પરમાત્મા સ્વમહિમ પ્રતિષ્ઠિત છે તેનો મહિમા આગવું નથી સ્વસિદ્ધ છે જગતની રાનક જગતને પ્રભુ આસેથી ઊઠીની મજેબી છે

પ્રશ્ન ૧૦ ભગવાનને કાળપણ કેમ જાણી શકવું નથી ?

ભગવાનને કાંઈ નથી જાણવું એનું કારણ મોહ છે મોહને લઈને, પ્રભુ સર્વનું હાજર છે છતાં એને કાંઈ જાણી શકવું નથી શરીર, ઇન્દ્રિય તથા વિષયરૂપે પરિણમેલી ત્રિગુણમયી માયાને લઈને આપ્ત જગત મેહિત થયું છે મેહ એટલે અવિવેક અજ્ઞાન જીવી સમજ આત્મા શરીર ગેરથી ભિન્ન છે સર્વ રીતે વિલક્ષણ છે આત્મા અને અનાત્માના ગુણધર્મો એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન છે તેમને એક બીજા સાથે મિશ્ર કરવાની છતાં એકબીજાના ગુણધર્મોનું એકબીજાના ઉપર આરોપણ કરીને જગત વર્તે છે તેથી એ બધાથી ભિન્ન જે પરમાત્મા તેનું સ્વરૂપ જ્ઞાન નથી ભગવાનનું જ્ઞાન દુર્લભ નથી મોહને મારવો મુશ્કેલ છે મોહને મારત કરવા જે દૃઢ નિશ્ચયી થાય તે જો યોગ્ય દિશામાં યોગ્ય પ્રયત્ન કરે ભગવાનની રૂપાથી ભગવાનને તે જાણી જોઈ માણી શકે

પ્રશ્ન ૧૧ મારે જ શરણે આવનારા માયાને તરે છે તો તે શરણે કે શું ? અને ભગવાનને શું જો જવા મંચનાર તેમ કેવી રીતે કરી શકે ?

ભગવાન એટલે પરમાત્મા તેનું શરણ એટલે પ્રપત્તિ એટલે કે અધ્યાત્મિક ભક્તિભાવે ભગવાનનું ભજન અર્થાત્ ભગવાનની જ આજ્ઞાનું પાલન કરે તેમ જ કરવું દૂકમાં અનાત્માના શાસનને મગક ન આપતા દૃઢ ભાવે આત્માના શાસનને જ વળગી તે પ્રમાણે વર્તવું જાણક જેમ માતાના, તેમ પ્રભુ અધ્યાત્મ અને ભક્તિભાવપૂર્વક પરમાત્માના યોગાગા જાતને સોંપી,

મૂલકાળને વીસરી, વર્તમાનને સહન કરતા રહી, ભાવિનું સમસ્ત પશુ ન કરતાં, પ્રતિપણ પરમાત્માની ચમંનિયમ વગેરેની આજ્ઞાનું અલંબપણે ચીવટાધથી પાલન એટલે શરણુ. આ રીતે માયિક પદાર્થોની વચ્ચે વસતો છતાં ભગવત્ પ્રપન્ન પુરુષ ભગવાનની કૃપાથી તે તે પદાર્થોના પ્રભાવથી પ્રભાવિત થતો નથી. આજ વાત જીજ્ઞ રીતે મમજી લઈએ. પરમાત્માને મહાન લોહચુમ્બક જેવો સમજીએ. જીવાત્માઓ લોખંડી રંગદણુ જેટલી પરમાત્માથી દૂર થાય તેટલી તેની આકર્ષણશક્તિ ઓછી અસર કરે. એ જેટલો તેની નજીક પળે તેટલી તેની-પરમાત્માની શક્તિ તેનામા વધારે સંક્રાન્ત થાય. અને પ્રકૃતિનો પ્રભાવ તેટલો ઓછો પડે. જ્યારે પરમાત્માથી મહાન શક્તિશાળી લોહચુમ્બકની ઉંક નજીક આ જીવરૂપી લોખંડી રંગદણુ પહોંચે ત્યારે તેની સમસ્ત શક્તિ તે રંગદણુમા પડી આવી જાય છે. તેના પ્રભાવે તે પ્રકૃતિને પરાસ્ત કરી શકે છે. આ છે વ્રતસ્ય.

પ્રશ્ન ૧૨ : ભગવાનનો પાલવ ઝાલવામાં આડે આવનારાં કેાણુ છે ?

ભગવાનના ભજનમાં અનેક અંતરણ્યો આવીને જોએ છે. જે માણસો વિવેકશૂન્ય હોય, પાપમાં રમ્યાપર્યા રહેતા હોય, માયા જેનાં શાનને ચોરી મઘ હોય અને જેઓ આસુરી ભાવોનો આશય લઈ વર્તતા હોય તેઓ મનુષ્યોમાં અધમ છે. તેઓ ભગવાનનો પાલવ પકડી શકતા નથી. અર્થાત્ વિવેકશૂન્યતા, પાપપ્રેમ, માયાપરવસતા અને આસુરી ભાવમાં રમણુ-આટલી ચીજો ભગવાનના ભજનમાં આડે આવે છે. આટલાં વાનાં જેનામાં હોય તે નરાધમ છે. તે પૈકી વિવેકશૂન્યતા એટલે કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય બુદ્ધિનો નિરહ. મનુષ્યને મનુષ્ય હોઈને શું કરવા જેવું છે. શું કરવા જેવું નથી એનો સ્પષ્ટ નિશ્ચય ન હોય તો ધણે ભાગે મનુષ્ય ન કરવાનું જ કરતો રહે છે, અને કરવાનું તેટલું જ વિસરતો રહે છે. કેરળ કર્તવ્યમાં નિરત મનુષ્ય તે એક મહાઆશ્ચર્ય છે. મુક્તિની ધણી નજીક આવી રહેલા મહાત્માના પુરુષો કર્તવ્યપરાયણ હોય છે. આથી કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યના સ્પષ્ટ નિશ્ચય બાદ કર્તવ્યમાં જ એકનિશ્ઠા અને અકર્તવ્યમાંથી એકાન્ત વિમુખતા ભગવાનનો પાલવ પકડનારમાં હોય છે. એનાથી ઉંધું ભગવાનથી દૂર થયેલા એને પ્રતિપણ થતા માનવમાં હોય છે. પાપપ્રેમ એટલે દૂષિત કર્મોનાં પ્રીતિ. એટલે કે અકર્તવ્યમાં નિષ્ઠા. એના જ પરિણામરૂપ છે માયા પરવસતા. માયા એટલે રેહ હનિવરૂપે પરિણમેલી પ્રકૃતિ. અવિવેક અને પાપ રતિને લઈને માયામાં દિનરાત ફસાયેલો રહેતો જીવાત્મા પોતાનું હિત પણ વિચારી શકતો નથી. એની સ્વહિત ચિન્તન કરવાની વિવેકશક્તિ એટલી તો માંદી પડી

જા્ય છે કે માયા જ પોતાનું નિજરૂપ છે એવી ગત પ્રતીતિ જ તેનું જીવનદર્શન બની જાય છે. આનું પરિણામ અધઃપાત છે. માયા જેવું વિવેક જ્ઞાન એવેરી જા્ય છે તેના જેવો મરીજ અને દિન્દ્રી, અભાગી અને દયાપાત્ર દોષ નથી. આવા માણસોનું આખું જ જીવન ઇન્દ્રિયોની લપટમાં જ પસાર થાય છે રચના સાદકા ખ્યાલથી પર તેનાથી થવાનું જ નથી. આથી સ્વાર્થમાં જ તેને સર્વસ્વ જણાય છે. અને પરિણામે તે ભગવાનથી ખૂંચ દૂર થાય છે. આ અંતરાયોને લઇને ભજનીય ભગવાનનું ભજન કરવા એ અસમર્થ થાય છે.

પ્રશ્ન ૧૩ : ચાર જાનના ડોલો ભગવાનને ભજો છે તો તે ચારેનાં સક્ષણો શું અને તેમની વચ્ચે તફાવત શો ?

ભગવાનના ચાર જાનના બચો છે આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની. આ ચારે વચ્ચે એક સક્ષણ સામાન્ય છે. અને તે પુણ્યશીલતા ભક્તિ અને પુણ્યશીલતા એક ખીજાને માટે અનિવાર્ય છે. આથી સૌમાં પુણ્યનિષ્ઠા સામાન્ય છે. તે સિવાય સૌની ભક્તિમાં પ્રેરક આશયનો ભેદ હોય છે. આર્ત ભક્તમાં ભક્તિનો પ્રેરક હેતુ આર્તિ હોય એટલે અસભ્ય દુઃખ વેદના. પછી તે ગમે તે કારણે ઘમ્મ હોય, અસ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્યકિત જીવના ઉપર જ્યારે દુઃખના કુંગર તૂટી પડે, તે અસહાય બની જાય, કોઇ તેનો ત્રાના ન રહે, સૌ ઉપાયો કરતાં છતાં જ્યારે તેને ક્યાયે ચેન ન પડે, તે લાચાર અને દુન્યની શરણુ હીન બની જાય ત્યારે નિષ્પિશ્વ જગતના તાત, અશરણુ શરણુ, અનાથના નાથ, સર્વ દુખભજક, પરમ કાકુલિક, આર્ત પોકારની જ જાણે રાહ જોઇને બેઠેલા પરમપિતાને પોકારે છે. આ પોકારમાં પત્યરને પણ પીગળાવનારી વેદના હોય છે. આવા વેદનામય પોકારથી પ્રભુ તેવા જીવને તગ્ત રાહત આપે છે. તેને દુઃખોદધિમાથી ઉગારે છે. દરેક ભક્ત, જીવનની એકદલ ભૂમિકાએ આ અનુભવમાંથી સામાન્ય રીતે પસાર થાય છે. તવાયેનું સોનું વધારે શુદ્ધ અને દ્વિમતી બને છે. આર્ત ભક્ત જ્યારે પ્રભુને જ પોકારે છે ત્યારે પ્રભુ જરૂર પ્રકટ થાય છે. ભક્ત લઈયેનો આ સર્વકાલીન અનુભવ છે. આ ઉપરાંત જિજ્ઞાસુ જીવ ભગવાનનો ભક્ત થાય છે, જિજ્ઞાસુ એટલે આત્મજ્ઞાન મેળવવાનો મરજી. આત્માને ભગતી તીવ્ર જિજ્ઞાસા અને સામાન્ય રીતે આત્મતત્ત્વની દુર્બોધિતા-એ બેમાંથી ધર્મણુ ઉપન્ન થાય છે. આત્માના જ્ઞાન વગર ચેન ન પડે અને આત્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપજ્ઞાન સાંપડે નહીં. તે વેળા જે મયન પેદા થાય છે તે આ

ગુહ્યન જેવું હોય છે. તે વેળા બ્યારે આરે કોર ગાંઠ અંધારું માલમ પડે,
 પ્રકાશનું એકે કિરણ એકે દિશામાં ન દેખાય ત્યારે તેવો છત્ર ભગવાનને
 શરણે ગય છે. ભગવાનને શરણે પજેલા, આવા મંથનાનુભવી અને અદ્ભુત
 તીવ્રનમ છત્રાસારાણા છત્રના ઉપર કૃપાવર્ષી પ્રકાશ સ્વરૂપ ભગવાન કૃપા
 કરીને તેને જ્ઞાન બ્યોનિધી સળગાવે છે. તેના અંતરના કલેશને દબ કરે છે.
 તેના આત્મજ્ઞાનને નિત્યોદિત કરે છે. આત્મજ્ઞાનના અગ્રાધ સાગરમાં, છેવટે
 તેને નિષ્ણાત અને નિમગ્ન બનાવે છે આત્માનુ જ્ઞાન મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા
 એજ આવી ભક્તિમા ગ્રેરક હોય છે. આ ઉપરાંત ભક્તનો એક પ્રકાર
 અર્થનો મરણ હોય છે. અર્થ એટલે મુખ અને તેનાં સાધનો. તેની પ્રાપ્તિ
 માટે વક્ષ્યા મારતો છત્ર વાણીઆ વૃત્તિથી ભગવાનનો પાશ્વર પકડે છે. તેની
 ભક્તિ કોત્તમગર્ભા હોય છે. સામાન્ય માનવ સમુદાય આ માર્ગનો પ્રવાસી
 હોય છે. બાધા રાખીને ભગવાનને ભજનારાઓની સંખ્યા હંમેશાં વધારે

અને આથી જ્ઞાની ભક્ત ભગવાનની ભક્તિ મિલાય દઈ શકતો નથી. ખીજા ભક્તો ભગવાનને સકારણુ ભજે છે જ્ઞાની ભક્ત જ્ઞાની હોઈને જ નિષ્કારણુ ભજન કરે છે. અને આ દૃષ્ટિ અને તેમાંથી ફળની છવન નિષ્કારણુ લઈને જ્ઞાની ઈતર ભક્તો કરતાં ચડીઆતો હોય છે. સંકુચિત સ્વાર્થ આત્મરુધનનું ચિહ્ન છે. શુદ્ધ સ્વાર્થ આત્માના બેદર વિકાસનું લક્ષણ છે. ખીજા ભક્તોમાં સંકુચિત અને મોહવિધ્ધ સ્વાર્થનો સદ્ભાવ હોય છે. જ્ઞાનીમાં શુદ્ધ સ્વાર્થનો જ્ઞાનમય સદ્ભાવ હોય છે. આથી જ્ઞાની ચડીઆતો હોય છે.

પ્રશ્ન ૧૫: બધું વામુદેવ જ છે એવી આંતર સમજ દેને કેવી રીતે મળે?

બધું ભગવાન જ છે એવી હૃદયની સમજ જ્ઞાનીને શરણુગતિ દ્વારા મળે છે. વસ્તુભાવમાં છૂપાયેલા પ્રભુને જોવાની લાવગત નિર્દોષ પવિત્રતામાંથી જન્મે છે. ત્યારે ભક્ત-જ્ઞાની ભક્ત હૃદયના નિષાદસ લાવથી, નિઃસંકોચ-પણે કેવળ સરજતાથી અને ગાઢ પ્રેમથી, શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસથી, માતાના ખોળામાં જેમ બાળક તેમ, પ્રભુના ખોળામાં પોતાના આત્માને મૂકે છે ત્યારે પ્રભુની કૃપાથી જન્મજન્માન્તરના, ચિત્તમાં સંચિત યઈને કૃપાદામ પડી શુદ્ધતા. અને આત્મપ્રકાશને રુધિતા અર્ચાન, રાગદ્વેષ વગેરે ખંધા મેસો પીગળે છે. એ પીગળતા મેસો અશુભાટે મહાર નીકળી હૃદયને ચોક્કસ કુસીન મણિ જેવું બનાવે છે. રાગદ્વેષાદિ મેલશી સસાર આમ દિન પ્રતિદિન, પળ પ્રતિ પળ, ધોવાતાં, ચોક્કમાં થતાં જતાં, અંતરમાં પ્રેમની પરમ વિહ્વળતાનો ઉદય થવા માટે છે. ભગવાનના મહામહિમાના દર્શનનો આરંભ થવા લાગે છે. અને પ્રિયતમ પરમાત્માના સાદાત્વ દર્શન મેળવવા માટેની એ દિવ્ય બેચેની પ્રકાશના કિરણના વેગે વધતી જાય છે. ગોપીની માફક ભક્ત હૃદય પોકારે છે:-
 દયિત્વ! હૃદયતાં દિશ્તુ તાવકાસ્ત્વયિષ્ટતાસવઃ ત્વાં વિચિન્વત્તે;
 ગોપીની પરિભાષામાં જ તેનું હૃદય પ્રતીતિ મેળવતુ જાય છે કે:-ન લલુ
 ગોપિકાનન્દનો ભવાન્ નિલિલદેહિનાં અંતરાત્મદક્. આ પ્રતીતિમાંથી
 પરમ પ્રેમારપદ પરમાત્માને મેળવવામાં અતરાયરૂપ બનતાં પદાર્થ માત્રનો
 ત્યાગ શરુ થાય છે. અને છેવટે ત્યાગની મદ્દમાત્રાથી પરમપુષ્ટ થયેલાં
 અંતરાત્માવાળો છવ ભગવત્પ્રપન્ન થાય છે. પ્રપત્તિથી આ બધું વામુદેવ જ
 છે એવી પ્રતીતિ દદ થાય છે. અને એ સિવાયના દર્શનના સંસ્કારો સાદ

દુકાન જેવું હોય છે. તે વેળા જ્યારે ચારે કોર ગાંઠ અંધારું માલમ પડે, પ્રકાશનું એકે કિરણ એકે દિશામાં ન દેખાય ત્યારે તેવો જીવ ભગવાનને સરણે જાય છે. ભગવાનને સરણે પડેલા, આવા મંથનાનુભવી અને અદ્ભુત તીવ્રતમ જીવસાવાળા જીવના ઉપર કૃપાવર્ષી પ્રકાશ સ્વરૂપ ભગવાન કૃપા કરીને તેને જ્ઞાન જ્યોતિષી સજાગાવે છે. તેના અંતરના ક્લેશને દબ કરે છે. તેના આત્મજ્ઞાનને નિત્યોદિત કરે છે. આત્મજ્ઞાનના અગાધ સાગરમાં, છેવટે તેને નિષ્પ્રાપ્ત અને નિમગ્ન બનાવે છે. આત્માનુ જ્ઞાન મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા એજ આવી ભક્તિમા પ્રેરક હોય છે. આ ઉપરાંત ભક્તનો એક પ્રકાર અર્થનો ગરજુ હોય છે. અર્થ એટલે સુખ અને તેનાં સાધનો. તેની પ્રાપ્તિ માટે વક્ષ્યા માર્ગનો જીવ વાણીઆ યતિથી ભગવાનનો પાદ્મ પકડે છે. તેની ભક્તિ લોભગર્ભા હોય છે. સામાન્ય માનવ સમુદાય આ માર્ગનો પ્રવાસી હોય છે. બાધા રાખીને ભગવાનને ભજનારાઓની સંખ્યા હંમેશાં વધારે હોય છે. જગત્ પિતા પોતાના આવા સંતાનોની કામનાને પશુ સદા પૂર્ણ કરે છે. તે તેની મહત્તા અને મહિમા છે જીવમાત્રની સુખસાધના જો યોગ્ય હોય તો-ધર્મથી અધિરુદ્ધ હોય તો તે ભગવાન પૂરે છે. ભગવાનનો સર્વશ્રેષ્ઠ ભક્ત તે જ્ઞાની છે. તેની ભક્તિ જ્ઞાનમાંથી જન્મેલી હોય છે. તેની ભક્તિમાં જ્ઞાનનાં મૂલ્યાંકન હોય છે. ભગવાનને પૂરો નિષ્ઠાવાળી ભગવાનની ભક્તિ 'સ્વયમેવ યાય છે. એ ચીજ જ એવી છે, પ્રેમ સ્વરૂપ ભક્તિ નિર્હેતુક હોય છે. ભગવાન કોઈપણ હેતુ સિવાય ભજવા જેવો પદાર્થ છે માટે જ તેને ભજવે એ જ્ઞાનીનું દર્શન હોય છે. ભગવતકારે એક જ શબ્દમાં જ્ઞાની કેમ ભગવાનને ભજે છે તે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે દરયંભૂતગુણો હરિઃ ભગ્ના સિવાય રહેવાતું નથી માટે જ ભજવું એ જ્ઞાનીનું જીવન દર્શન છે.

પ્રશ્ન ૧૪: જ્ઞાની કઈ દૃષ્ટિએ સૌથી ચઢીઆતો ગણાય છે?

આત્મ વગેરે ત્રણ પ્રકારના ભક્તોની ભક્તિ કોઈકના કોઈક હેતુપૂર્વકની ભક્તિ હોય છે. જ્ઞાનીની ભક્તિ નિર્હેતુક હોય છે. જ્ઞાની ભગવાનને ભજે છે કેમકે તેને ભગવાન ભજવા જેવો પદાર્થ સમજાય છે. તેણે ભગવાનના અસંખ્ય આકર્ષાં હોય છે આથી કોઈ પણ પ્રકારના લોભ કે સ્વાર્થ કે ખીજા કોઈ હેતુપૂર્વક જ્ઞાની ભગવાનને ભજતો નથી તેની ભક્તિ એક નિષ્ઠ હોય છે. તેને ભગવાન જ પરમ પ્રેમાસ્પદ લાગે છે. અને તેથી તે ભગવાન સિવાય કયાંયે પ્રેમ રાખી શકતો નથી. ભગવાન જ્ઞાનીનો અને જ્ઞાની ભગવાનનો આત્મા હોય છે. અને આત્મા એટલે સ્વરૂપ સ્વરૂપ સિવાય રહી શકતું નથી.

અને આથી જાની ભક્ત ભગવાનની ભક્તિ સિવાય ટકી શકતો નથી. ખીજા ભક્તો ભગવાનને સકારણુ લાગે છે જાની ભક્ત જાની હોઇને જ નિષ્કારણુ ભગ્ન કરે છે. અને આ દૃષ્ટિ અને તેમાંથી ફળતી જીવન નિહાને લઇને જાની ધર્મતર ભક્તો કરતાં ચડીઆતો હોય છે. સંકુચિત સ્વાર્થે આત્મરુધનનું ચિહ્ન છે. શુદ્ધ સ્વાર્થે આત્માના બેઠક વિકાસનું લક્ષણ છે. ખીજા ભક્તોમાં સંક્રમિત અને મોહવિધ્ધ સ્વાર્થનો સદ્ભાવ હોય છે. જાનીમાં શુદ્ધ સ્વાર્થનો જ્ઞાનમય સદ્ભાવ હોય છે. આથી જાની ચડીઆતો હોય છે.

પ્રશ્ન ૧૫: બધું વાસુદેવ જ છે એવી આંતર સમજ કેને કેવી રીતે મળે ?

બધું ભગવાન જ છે એવી હૃદયની સમજ જાનીને સરણાગતિ દ્વારા મળે છે. વસ્તુમાત્રમાં દૂપાયેલા પ્રભુને જોવાની લાપકાત નિર્દોષ પવિત્રતામાંથી જન્મે છે. જ્યારે ભક્ત-જાની ભક્ત હૃદયના નિખાવસ લાવથી, નિઃસંકોચ-પણે કેવળ સરણતાથી અને ગાંઠ પ્રેમથી, શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસથી, માતાના ખોળામાં જેમ બાળક તેમ, પ્રભુના ખોળામાં પોતાના આત્માને મૂકે છે ત્યારે પ્રભુની દૂપાથી જન્મજન્માન્તરના, ચિત્તમાં સચિત થઈને કૃપાક્ષમ પડી રહેલા. અને આત્મપ્રકાશને રુધિતા અજ્ઞાન, રાગદ્વેષ વગેરે ખંધા મેસો પીગળે છે. એ પીગળતા મેસો અશ્રુવાટે બહાર નીકળી હૃદયને ચોરખું કુલીન મણિ જેવું બનાવે છે. રાગદ્વેષાદિ મેલરૂપી સસાર આમ દિન પ્રતિદિન, ષળ પ્રતિ પળ, ધોવાતા, ચોરખાં થતાં જતાં, અંતરમાં પ્રેમની પરમ વિદ્યુતજ્વાલો ઉદય થવા માંડે છે. ભગવાનના મહામદિમાના દર્શનનો આરભ થવા લાગે છે. અને પ્રિયતમ પરમાત્માના સાક્ષાત્ દર્શન મેળવવા માટેની એ દિવ્ય બેચેની પ્રકાશના કિરણના વેગે વધતી જાય છે. ગોપીની માફક ભક્ત હૃદય પોકારે છે-
 દયિત! હૃદયતાં વિદ્યુ તાવકાસ્વચિદ્વૃતાસવ. ત્યાં વિચિન્ચલે,
 ગોપીની પરિલાપામા જ તેનું હૃદય પ્રતીતિ મેળવતુ જાય છે કે:-જ રાત્રુ
 ગોપિકાતન્વનો મવાન્ નિશિલદેહિનાં અંતરાત્મદય. આ પ્રતીતિમાંથી
 પરમ પ્રેમારપદ પરમાત્માને મેળવવામાં અવરાપરૂપ જનતા પદાર્થ માત્રનો
 ત્યાગ સરુ થાય છે. અને છેવટે ત્યાગની મહામાત્રથી પગમપુષ્ટ થયેલાં
 અંતરાત્માવાળો હવે ભગવદ્પ્રેમ થાય છે. પ્રવૃત્તિથી આ બધું વાસુદેવ
 છે એવી પ્રતીતિ દૃઢ થાય છે. અને એ સિવાયના દર્શનના સર્વમારો

યથા જાય છે. આ પ્રયોગ જન્મજન્માન્તરે પણ પૂર્ણ થાય! આવો સર્વજ્ઞાતમદર્શી મહા સદુર્લભ હોય એમાં નેચક નથી. કેમકે એને માટે જોઈતી પવિત્રતા અને અન્ય મુશ્કેલી સ્થિતિ ભૂમિકા મેળવવા દેવાતી છે.

પ્રશ્ન ૧૬ : પરમાત્માને છોડીને ખીજા ક્ષુદ્ર દેવતાને લોકો કેમ ભજે છે ?

પ્રાણીમાત્રનું અતઃકરણ-ચિત્ત અનન્ત વાસનાઓના ચિત્રપટ જેવું હોય છે. પ્રતિપક્ષ તેમાંથી અનન્ત કામનાઓના આંકુરો કુટાયેજ જાય છે. તે તે કામનાની ઇતિ સાથે તદ્દપ જનતો! જ્યાંત્યા તે તે કામની પૂર્તિ માટે પ્રયત્ન કરે છે. અને એ કામનાની પૂર્તિ માટે પોતાનાથી વધારે શક્તિમાન લાગના એવા ક્ષુદ્ર દેવોને એ ભજે છે આનું કારણ એટલું જ છે કે તેમનું વિવેકશાન માંડુ અને નિર્મળ થઈ ગયેલું હોય છે. સર્વશક્તિમાન પ્રભુને ભજવા જોઈએ એ જાતનું જ્ઞાન ન હોવાને લઈને અને અનન્ત પ્રકારની કામનાથી દીન થઈ ગયેલા હોઈને મનુષ્યો ભજવાને છોડી ઈતર દેવોને ભજવા મંડે છે. ઓ, પુત્ર, પૃથુ, વિત્ત વગેરેની કામનાના વેગને ન સહી શકનારા મોઢ પરવશ જીવો, સ્વ ગૌરવને વિસરીને, સાચાં સ્વમાનને મૂલી જઈને, અસહને છોડી નકલને વળગે છે. આમ અવિવેક અને તેમાંથી જન્મતી અદમ્ય કામનાઓ સિવાય અન્ય કંઈ જીવરૂપે અધિગતિમાં દોરે છે.

પ્રશ્ન ૧૭ : ખીજા દેવોના ભક્તોને પણ ભગવાન કેવી રીતે ભજે છે ?

નિમ્ન જન્મ પ્રતિભિજને નિયમિત કરે છે તેમ પરમાત્મા ઈતર દેવોને નિયમિત કરે છે દેવોની સ્વતંત્ર એવી કોઈ શક્તિ નથી. દેવમાત્ર પરમાત્માની શક્તિથી જ શક્તિવાળા હોય છે. પરમાત્માની સત્તાથી તેઓ સત્તાવાળા થાય છે. આથી જૂઠા જૂઠા દેવોના ભક્તોને તે તે દેવો તેમની ભક્તિનું ફળ આપતા જણાય છે પણ આ ફલદાનની જે શક્તિ છે તે મૂળમાં પ્રભુની છે. કર્મનું ફલ આપવાની શક્તિ સિવાય કે સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન પ્રભુ કોઈની નથી. આથી દેવ માત્ર અધિકારી જન્મે છે. રાજાની આપેલી સત્તાથી જેમ અધિકારી અધિકારી છે અને તેથી ખીજાના ઉપર અનુચ્છ કે નિચ્છ કરી શકે છે, તેમ દેવો પરમદેવની હાથેથી સત્તાએ સત્તાવાળા હોઈને નિમ્ન ભક્તોને પોતાના અધિકાર પૂરતો નિચ્છ કે અનુચ્છ કરી શકે છે. આથી દેવમાત્ર નિર્મિત છે. તેમના ઠારા પણ પ્રભુ જ કાપે કરી રહેલ છે. આથી દેવો ફલદાનમાં પરતંત્ર છે. પરમ દેવ ફલદાને સ્વતંત્ર છે.

પ્રશ્ન ૧૮: ભગવાન અને અન્ય દેવોમાં તફાવત શો ?

ભગવાન અને અન્ય દેવોમાં એક મુખ્ય તફાવત છે. ભગવાન સ્વયંજ છે. તેણે માણસને જનાવ્યો છે. અને માણસે અનેક દેવને પ્રકટાવ્યા છે. માનવસૃષ્ટિ ભગવદ્ રચિત છે. દેવ સૃષ્ટિ માનવ રચિત છે. અગર જો દેવ શબ્દનો અર્થ ઇશ્વરીય સૃષ્ટિ નિર્માણ સક્તિ એવો લાઇએ તો પણ તે યોગ્ય છે. અકર્તૃ સમ્રાટ અને ખડિયા રાજામાં જેટલો ફેર હોય તેટલો પરમાત્મા અને ધનુર દેવો વચ્ચે છે. દેવો પોતાને મજેવી ઇશ્વરદત્ત શક્તિની મર્યાદામાં જ પોતાના મેવડને ફળ આપે. પ્રમન્ન થયેલ ઇન્દ્ર સ્વર્ગથી અધિક ન આપી શકે. પ્રસન્ન થયેલ પરમાત્મા બ્રહ્માણુ આધિપત્ય આપી શકે. દેવોની શક્તિ સાન્ત છે. પ્રભુની અનન્ત છે. આથી દેવભક્તો તે તે દેવની સમાનતાને પામે-ઇશ્વરભક્ત ઇશ્વરના સામ્યને પામે. અને આ ફેર નાનો હતો નથી. આથી અહીં તો પમંછીનો વિવેક કરવાનો છે.

પ્રશ્ન ૧૯: ભગવાનનું સ્વરૂપ જ્ઞાન સૌને પ્રત્યક્ષ કેમ નથી થતું ?

પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ્ઞાન સૌને નથી થતું તેનું મુખ્ય કારણ મૂઢતા-મોહ-અવિવેક-અજ્ઞાન છે. મોહની એક અદ્ભૂત તાકાત એ છે કે જે વસ્તુ જેવી હોય તેની તેને ન જતાવતાં તે જેવી ન હોય તેની જ તે જતાવે છે. છીપમાં માઠી હતી જ નહીં, છીપમાં છીપ સિવાય કશું જ હોતું નથી અને છતાં છીપનું છીપપાણું ઢાંકી દઇ તેમાં જે માઠી કઠી હતી જ નહીં તેને જ પ્રતિદક્ષ અવિવેક જતાવે છે. આ છે મોહની અદ્ભૂત તાકાત આ મોહ અંતરને આવરીને ત્યાં સુધી જીવતો હોય છે ત્યાં સુધી પરમાત્મામાં પરમાત્મા સિવાયનું જ બધું દેખાય છે. જગત, પ્રભુથી ભિન્ન એવી કોઈચીજ કોઈ કાળે હતી જ નહીં. જ્યાં પ્રતિદક્ષ જગતનું જ સુખ ધામ અને પ્રભુનું જ અદર્શન ધામ એ મોહનો પ્રભાર છે. આ મોહ મગ્તાં ત્યાં પહેલાં જગત જ દેખાતું ત્યાં હવે જ્યેન અત્યાર સુધી છૂપાઇ રહેતું ઇશ્વરતત્ત્વ જણાય છે હમેશાં પ્રભુના સહવાનુસાર વર્તતી, કર્તું અકર્તું અન્યથાકર્તું સમર્થ, પરમાત્માની યોગમાયા નામની શક્તિ જે રૂપ જનાવે છે તે રૂપથી મોહને પામેલો જીવ પરમાત્માનું તાત્વિક રૂપ જોઈ શકતો નથી. મોહરહિત નિર્મલમનઃ પુરુષ ભક્તિયોગ દ્વારા પ-માત્માના સ્વરૂપ જ્ઞાનને પામે છે. બીજા નહીં.

પ્રશ્ન ૨૦ : ભગવાન સૌને જાણે છે, કોઈ ભગવાનને જાણું નથી-
કારણ શું ?

ભગવાન ભગવાન હોઈને જ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન છે. પરમાત્મા ક્રોધ-અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ નામના ક્રોધો વિનાના છે. આથી જ તેઓ શુભ, અશુભ કે શુભાશુભ કર્મચક્રિત છે. તે જ કારણે પરમાત્માને જન્મ, આયુષ્ય કે ભોગરૂપી કર્મફલનો સ્પર્શ નથી. અને એ સૌની વાસનાનો પણ સંપર્શ નથી. આથી પરમતત્ત્વન્ય સ્વયમેવ સર્વજ્ઞ છે, સર્વશક્તિ છે, કાલથી અમરોદિત છે. કાલને મરોદિત કરનાર છે, આમ પરમાત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ હોઈને સ્વભાવે જ સર્વજ્ઞ છે. શ્રવ શ્રવ દ્વારા આવે નથી. આનાથી વિપરીત છે. આથી ભગવાન ખદુ જાણે છે અને ભગવાનને કોઈ જાણું નથી.

પ્રશ્ન ૨૧ : ભગવાનને ભજનારા સ્વાખ્યાસ નીકળે છે તેનો શો હેતુ ?

ભગવાનને ભજનારા જપસ્ત્રોજ મળે છે અને જૂવનારા મધે મળે છે એનું કારણ હૃદનો મોહ છે. હૃદ એટલે સુખદુઃખ વગેરેનાં જોડાં. એ સુખદુઃખ વગેરેના હૃદના મોહને લઈને એટલે કે તેમની વિકૃત કલ્પનાને લઈને ભગવાનને માનવ ભૂલી જાય છે. આપણી સુખદુઃખ વગેરેની કલ્પના અત્યંત વિકૃત હોય છે. દુન્યવી સુખદુઃખ વગેરે મૂળમાં જ આપણી સંપત્તિ નથી. માણસ પોતાનું અસલી સ્વરૂપ સમજે અને તેમાં નિરંતર નિષ્ઠા કેળવે તો બાહ્યકારે પરિણામ પામતી સુખદુઃખાદિની વેદનાથી ન મુંઝવે. ન આકળાય. પણ તેને સ્વસ્થતા નથી હોતું, નિષ્ઠા નથી હોતી અને પરિણામે તે આગંતુિક સુખદુઃખાદિની વિપરીત કલ્પના કરી, તેમાં જાતની તન્મયતા કરી, સુખ આવ્યે સુખાકાર થઈ હર્ષ કરે છે, દુઃખ આવ્યે દુઃખાકારતા પામી શોક કરે છે, વૃત્તિની અવરજવરમાં જાતને જડી લઈને પોતાને વૃત્તિ સ્વરૂપ માની વાહવાહ કે હાથે હાથ કહે છે. એની આ વાહવાહ કે હાથ હાથ મૂળમાં જ નાપાયાકાર છે. આ સુખદુઃખની, ઇચ્છા દ્વેષમાંથી જન્મતી, વિકૃત કલ્પનાને લઈને પ્રાણીમાત્ર અધુક ખતે હો, અધુક ખતે ન હો એવી જીવ લાક્ષણિકતામાં પ્રતિપજ તન્મય થઈને પળભરે પણ ભગવાનને યાદ કરવાનો અરકાશ મેળવતો નથી. અર્થાત્ લાગે કોઈ એકાદ બે માણસ આ હૃદ મોહમાંથી છૂટી નિષ્પાપ અને પુણ્યકર્મો હોઈને ભગવાનને જાણે છે. હૃદની પકડમાંથી મુક્ત થવાને માટે જે પુરુષાર્થ જોઈએ, જે પુણ્ય બળ જોઈએ, જે વિવેક સામર્થ્ય અને નિષ્ઠા જોઈએ તે મેળવવામાં જ ધણી ફીણબળ થઈ જાય છે અને એ કારણે ભગવાનની સહકારી વિરલ હોય છે.

પ્રશ્ન ૨૨: ભગવાનનો પાલવ પકડીને તેને ભજનારાઓને ભગવાનનો અનુગ્રહ કઈ રીતે મળે છે ?

જન્મ મૃત્યુ અને તેના અંતરાક્ષમાં આવતા અનંત ઉપદ્રવોમાંથી ટપા માટે જે દૃઢવ્રતી પુરુષો ભગવાનનો જ પાલવ પકડે છે અને યત્ન કરે છે તે સંપૂર્ણ જ્ઞાની થાય છે. એટલે કે તે બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ વગેરેને યથાર્થપણે જાણે છે. અધિબુદ્ધ, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ સહિત ભગવાનને જાણે છે. એટલું જ નહીં યોગમય હૃદયનાળા ચતા હોઈને તેઓ મરણ કાલે પણ પ્રભુને ઓળખી શકે છે અર્થાત્ પ્રભુનો પાલવ પકડનાર પ્રભુ કૃપાએ સંપૂર્ણ જ્ઞાની થાય છે. તેના મોહ ખરી જાય છે. જોના મોહ અને તેમાંથી જન્મતા અનંત ઉપદ્રવો મરી જાય છે, જે જીવતાં જીવન પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. મૃત્યુભયને જે તરી જાય છે, અને ભીષ્મની પેરે સ્વચ્છંદ મૃત્યુ મેળવી કરાસ મળ્યુંકાલે પણ પ્રભુનું જ સાક્ષાત્ દર્શન કરે છે તે જીવ ઉપર ભગવાનનો કેવો અનુગ્રહ છે તેને વર્ણવવા ભાષા પીયારી રંક છે. એ અનુગ્રહ અવર્ણનીય છે પરમાત્માની નિર્બાજ કરુણાનો, તેના અનુગ્રહેક હૃદયનો, તેમના દુરન્તર્થીર્વનો અને તેની હિતતમતાનો ત્યારે જ સાચો અનુભવ થાય છે. અજ્ઞાનનો પૂર્ણ અસ્ત અને જ્ઞાનનો પૂર્ણોદય એ ભગવદ્ અનુગ્રહે છે.

॥ હતિ જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગઃ ॥

॥ હરિઃ ॐ તત્ સત્ ॥

॥ અથ અક્ષરબ્રહ્મયોગઃ ॥

પ્રશ્ન ૧: અર્જુને બ્રહ્મ વગેરેને લગતા જે પ્રશ્નો કર્યા ॥ તે પ્રશ્નોનું ચોક્કસ સ્વરૂપ શું છે ?

અર્જુને એકદરે સાત પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. તેણે બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ, અધિદૈવતું સ્વરૂપ પૂછ્યું છે. તે ઉપરાંત આ શરીરમાં અધિયજ્ઞ કાણ છે અને તે કેવી રીતે જાણી શકાય એ છઠ્ઠો પ્રશ્ન છે. સાતમો પ્રશ્ન એ ॥ કે મરણ કાલે યોગમય મનરાજો પ્રભુને કેવી રીતે જાણી શકે છે એ છે. બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ વગેરે શબ્દોના અનેક અર્થો થાય છે. બ્રહ્મ એટલે પરમાત્મા, બ્રહ્મ એટલે પ્રકૃતિ અને બ્રહ્મ એટલે વેદ એવા ત્રણ અર્થ થાય

છે. તો અહીં સાતમા અધ્યાયને અંતે કયા અર્થમાં બ્રહ્મ શબ્દ સમજવાનો છે એ પ્રશ્ન છે. એજ મુજબ બીજા શબ્દો ખાટે સમજવું. બ્રહ્મ શબ્દથી ભગવાનને શું અભિપ્રેત છે એ જાણવાનું છે. બ્રહ્મથી માંડીને પ્રવાળકાદી ભગવદ્ગાન મુખીના પ્રશ્નોની સમજમાં ખારે છવનકાંનિ રહેલી છે. આથી બ્રહ્મ એટલે શું વગેરે પ્રશ્નોમાં બ્રહ્મ વગેરેના સ્વરૂપને લખના પ્રશ્ન છે.

પ્રશ્ન ૨: ભગવાને તે તે પ્રશ્નોનો જે ઉત્તર આપ્યો તેમાં સમજવા જેવું શું છે?

બ્રહ્મતુ સ્વરૂપ જ્ઞાન કહેના ભગવાન તેને એ વિશેષણો આપે છે. પરમ અને અક્ષર. બ્રહ્મ પરમ છે એટલે કે સર્વોત્કૃષ્ટ છે. શ્રેષ્ઠ છે. નિરતિશય છે. આ પરમ બ્રહ્મ અક્ષર છે. એટલે કે અવિનાશી છે કારણ હોવાને લઈને તે સર્વવ્યાપી છે અને આથી જ એ અવિનાશી છે. અનેક શ્રુતિ સ્મૃતિ, યુક્તિથી આ સિદ્ધ થયેલું છે. આથી અક્ષર પર બ્રહ્મ એ પ્રકૃતિ પર્યંતના તમામ પ્રપચનો આશ્રય છે. તેની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને સંહારનું કારણ છે. આ જન્મમાદિના કારણ રૂપ જે અવિનાશી નિરતિશય તત્ત્વ છે તેજ બ્રહ્મ છે. તેને જ પરમાત્મા, પ્રભુ, ઇશ્વર, ભગવાન વગેરે શબ્દોથી કહેવામાં આવે છે.

અધ્યાત્મ એટલે સ્વભાવ એજ ભગવાન કહે છે. એ સ્વભાવ એટલે પ્રકૃતિ. આ પ્રકૃતિ જ સૃષ્ટિના આરંભમાં પર અને અપર રૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે. એને વેદમાં સ્વધા કહેવામાં આવે છે. માયા, પ્રધાન વગેરે એના જ નામ છે. અર્થાત્ સ્વભાવ એટલે માયા નામની પરમાત્માની સ્વાભાવિક શક્તિ સર્વ જૂતના અંતરાત્મા એવા પરમાત્માને અવલંબીને વનંતી હોવાને લઈને એને અધ્યાત્મ કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મ વગેરે શબ્દોથી ભગવાન કયો અર્થ કહેવા માંગે છે તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ છે.

તેજ મુજબ કર્મ શબ્દ આ પ્રકરણમાં એના સાર્વજનિક અર્થમાં નથી. અહીં કર્મ શબ્દનો ખાસ અર્થ છે. જૂન એટલે સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓ. તેમનો આવ એટલે સત્તા, સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓની સત્તાને અસ્તિત્વમાં આણનાર એટલે જૂતભાવોદભવકર. આવો જે વિસર્ગ એટલે કે વિવિધ જાતની સૃષ્ટિનો હેતુ અર્થાત્ સ્થાવર અને જંગમ સૃષ્ટિના અસ્તિત્વને વિવિધ રીતે વ્યક્ત કરતો પરમાત્માનો જે પ્રથમ સંકલ્પ-પ્રકોડહં ઘડુસ્યાં પ્રજાયેયના આકારનો પરમાત્માનો જે સૃષ્ટિ સંકલ્પ, જેને વેદાન્તમાં ઈશ્વર કહેવામાં આવે છે-તેનું નામ અહીં કર્મ છે.

એથી પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન કહે છે કે કારણ તે અધિભૂત છે ક્ષર એટલે વિનાશી લાન એટલે પદાર્થ. દુનિયાના યાવદ્દિક વિનાશી પદાર્થોને અધિભૂત કહેવામાં આવે છે. અધિભૂત સમ્પત્તી વ્યુત્પત્તિમાં જ આ અર્થ દ્રષ્ટાવ્ય છે. ભૂત એટલે પ્રાણી તેને ઉદ્દેશીને તેમના ઉપભોગ્ય તરીકે વર્તતા હોઈને પદાર્થ માત્ર અધિભૂત છે.

વળી અધિદેવત તે પુરુષ છે. પુરૂ એટલે દેહ. દેહનગરીમાં અગ્નિ નિદ્રામાં જાગત યાવ ત્યાંથી ચલેલો રહેતો હોવાને લઈને જીવનમાં એ પુરુષ છે. એને જ ક્ષેત્રજ કહેવામાં આવે છે. દેવ ઉપરથી પૈત્ર સમ્પદ બને છે. દેવ એટલે ઇન્દ્રિયો આ ઇન્દ્રિયોને ઉદ્દેશીને તેના સ્વામિ તરીકે વર્તતો હોઈને જીવ અધિદેવત છે.

અને પરમાત્મા પોતે જ અધિપત્ય છે. આ શરીરમાં પ્રથમ જ અધિપત્ય એટલે કે ઔતરમાર્ગ ચડોને ઉદ્દેશીને તેના અધ્યક્ષ તરીકે અને ક્ષણતા તરીકે વર્તતા હોઈને પરમાત્મા જ અધિપત્ય છે. એટલે કે આ શરીર વગેરે દ્વારા થતા તમામ કર્મોના અધ્યક્ષ અને ક્ષણતા તરીકે પરમાત્મા વર્તતા હોઈને શરીરમાં રહેલા પરમાત્મા જ અધિપત્ય છે.

વળી પ્રજાણુ વખતે—મરણકાલે મોગ્યુક્ત ચિત્તવાળા પુરુષો પ્રભુને જ સ્મરતા હોઈને પ્રભુને પામે છે. મરણની વ્યથા તેનાને નથી પીડતી, નથી પજવી શકતી, વ્યથ કરી શકતી નથી, તેનું કારણ તેમનું અતન્ય ભગવન્નિયતન છે. જે જીવનકાલે પણ નિરંતર ભગવન્નિયતન કરતો રહે છે તેને મરણકાલે તે ચિન્તન જ ભગવાત્મરણમાં અવસ્થણે પણ પ્રેરે છે. આથી નિરંતર પ્રભુ ચિન્તન મરણકાલે પણ ભક્તનું રક્ષણ કરતું હોઈને તેને અવ્યયિત રાખે છે.

પ્રશ્ન ૩ : જેની જેવી મતિ તેવી ગતિ—એ સિદ્ધાન્ત હોય તો માણસે જીવનભર કેવી મનિ રાખવી ?

જોનારાઓએ જોઈને ગાયુ છે કે અય સ્વલુ ક્રતુમય અયં પુરુષઃ આ જીવાત્મા ખરે! સકલ્પમય છે. જીવનભર એ જેવો યત્નો સંકલ્પ દલ્પણે સેવે છે તેવો એ યજ્ઞ શકે છે. જીવ પોતે જ પોતાના માગનું નિર્માણ કરે છે. પોતે જ તેમાં સુધારા વધારા કરી શકે છે. ઇચ્છે તો એ નરકમાં જઈ શકે છે. ઇચ્છે તો પરમાત્મામાં લીન થઈ શકે છે.

એની ઇન્દ્રિયશક્તિનું માહાત્મ્ય અપાર છે. ફક્ત એની સર્વજ્ઞતાન સમર્થ ઇન્દ્રિયશક્તિને વળાંક-છટ વળાંક આપવા માટે વિવેકનો અંકુશ જોઈએ. અગ્નિ બાળી શકે છે. અગ્નિ આપણો ખોરાક પકાવી આપી આપણી સેવા પણ કરી શકે છે. અગ્નિની દાહક શક્તિનો દુરુપયોગ કે સદુપયોગ ઉપયોગ-કર્તાની વિવેકબુદ્ધિના ઉપર અવલંબે છે. આથી જ્યાંમાએ પ્રતિજ્ઞાન ઉપર જરૂર છે કે નીચે તેનો આધાર પણ તેની સંકલ્પશક્તિ-તેની ઇન્દ્રિયશક્તિને તેનો વિવેક કેવો વળાંક દે છે તેના ઉપર છે. પ્રકાશમય પ્રભુથી કરોડો કોશ દૂર ગાઠ બને આધના અધાગમાં તેણે સમાવ્યું છે કે પોતાનાથી પણ પાસે એના પ્રભુની ગોદમાં ગમવું છે, એનો નિર્ણય જીવે પોતે જ કરવો રહ્યો. એના નિર્ણયાનુસાર એની જીવનસરણી દશે. અધારામાં અધડાતા જે કદાચો હશે- અજ્ઞાનના અનત ઉપદ્રવોથી જે કાપર થયો હશે, પ્રકૃતિના અપાર પ્રપંચથી જે સાચે જ અતરમા દૂંસાયો હશે, પ્રકાશનો ભોગ મેળવવા જે આતુર થયો હશે, તે જીવનભર પ્રભુમય રહેવાનો દૃઢ સંકલ્પ મેવશે, તે સર્વકાલમા, સર્વ અવસ્થામા, પોતાની મતિ નિષ્કપટપણે પ્રભુને અર્પિત કરશે. મનને પ્રભુને સુપ્રત કરશે. તેના નિર્ણયે અને તેના સંકલ્પે પ્રભુ પ્રેરિત હશે. તે સર્વત્ર, સર્વથા, સર્વદા પ્રભુનું સ્થગ્યુ કરશે. અને પ્રભુના અનુસંધાનપૂર્વક પોતાના તમામ કર્મ આવરશે. પોતે કર્તા છે એમ ન સમજતાં અતગથી તે પેતે નિમિત્ત છે એમ માનીને સેવક જેમ સ્વામિના તેમ તે પ્રભુના આરાધન માટે જ શ્વાસ લેશે. તે અભ્યાસી હશે તે એકાગ્ર ચિન્તે સર્વત્ર-ધટધટમા દિવ્ય પુરુષ પરમાત્માનું સહૃદયતાથી ચિન્તન કરશે. આણુથી અણુ અને મહાનથી મહાન પરમાત્મા છે એમ તેની હૃદય પ્રતીતિ હશે આ રીતે જીવનભરની શિવ ચિન્તાથી એ અતે શિવમય જ થાય! આથી એવો જીવ જીવનભર શિવસંકલ્પ અને શિવારાધન માટે નિષ્ઠા રાખશે.

પ્રશ્ન ૪ : જીવવાની ઓવી કઈ રીત છે કે જેથી મરવાની સર્વોત્તમ રીત માણસને જીવતા જીવત સિદ્ધ થાય ?

મોતની એક પણ સાયવા માટે તો આણું જીવન છે. વિવેક પુરુષને આ વાત વહેલી સમગ્ર છે જે માણસ આણું જીવન સાચવે તો જ એની મોતની ઘડી સચવાય. મોત એ જીવનનું પૂર્ણવિરામ નથી. એ તો અસ્પર્શિય છે. આથી ઉત્તરોત્તર વિકાસવાળું જીવે તો જીવન જ એની રીતે જીવુ ધટે કે જેથી જન્મજન્માન્તરમાં પણ તેનો યોગ સિદ્ધ થાય! પ્રભુમય થવા માટે જીવનો પ્રયત્ન છે. જ્યાંસુધી જીવ અને શિવમાં

રતિ જેટલો પણ બેઠ હેય છે ત્યાંસુધી જન્મમરણ અટકતાં નથી. આથી જીવનો પૂર્ણ શિવરૂપે આવિષ્કાર ન થાય ત્યાંસુધી પ્રયત્નને માટે કશુંય વિરામ નથી. મોત તો આવવાનું જ. એને કોઈ અટકાવી શકે એમ નથી. કેમકે એ અપરિહાર્ય અને અટક જગદ્અવરણ છે. મોતના પ્રયત્ન માણસ જે કરી શકે છે તે એ કે મોતને ક્યાં તો એ આત્મલાભમાં કે ક્યાં તો આત્મગેરલાભમાં ફેરવી શકે છે. મોતથી મળતો આત્મલાભ એ છે કે જે જીવે જીવનભર ઉંચે જવા પ્રયત્ન કર્યો હોય છે તો મૃત્યુ બાદ તેને ઉત્તમ મતિ મળે છે અને લાંબે ગાળે પણ તે ઉત્તમતાની ઉંચામાં ઉંચી કોટિ કે જ્યાં પહોંચી મોતનો સ્પર્શ જ રહેતો નથી, જ્યાં કેવળ બૃહદ્, જીવન જ જીવન છે, જ્યાં મોત જ મરી જાય છે, ત્યાં પહોંચી જાય છે, તેને જ સુક્રિત કહે છે. સાચી સમજના બળે જેણે મૃત્યુનો શોક અને વિષાદમય કંપ જ મારી નાંખ્યો છે તે મૃત્યુવિજયી છે. સમજપૂર્વક મૃત્યુથી ન ડરતા, મૃત્યુની ઉપકારકતા સમજી, તેને શાંત અને સ્વાધીનપણે, હસતાં હસતાં, રહેજે કંઈક વિના જેટવાની જે તત્પરતા, એ તત્પરતામાં જ મૃત્યુનું મોત છે. આ જાતનો મૃત્યુ ઉપર વિજય મેળવવાનું જે સામર્થ્ય તે જ આત્મલાભ છે. આથી ઉદ્ધતું જે મનુષ્ય થઈને જીવનભર નીચેથી નીચે જવાય એવા કર્મોમાં દિનરાત દૂબ્યો રહે છે, એક દિવસ મોત આવીને તેની બધી બાજી ઉથલાવી પાડનાર છે એ જૂસી જઈને, વિષયના રંગરંગમાં રમ્યોપરમ્યો રહે છે, દેખાય છે એટલું જ જીવનમાં બસ છે એમ માનીને ભોગલંપટ જીવન ગાળે છે તેને મૃત્યુ મહાન કરી નાખે છે. તેનો પુનર્જન્મ બગડે છે. અને પૂર્વ વાસનાના બળે તે પછી અધમથી અધમ મતિને પામતો જઈને પ્રભુથી કરોડો કોશ દૂર થતો જઈ અધારમય જીવનમાં સમજતો જાય છે. આથી જીવનદારા મોત અને તે દારા બાજી જીવનની પ્રગતિને સુધારવી હોય તો આપુ જીવનનાં નક્ષતોટાનાં વેપારી બુદ્ધિથી સાચી રીતે મૂલ્યાંકન કરવાં ધટે. કેવી રીતે દેહત્યાગ કરવો એમ ત્યારે ભગવાન બતાવે છે ત્યારે કેવી રીતે જીવવું એ જ દર્શાવે છે. કેમકે જીવનભર જો એ રીતે ન જીવાયું હોય તો મરણકારે ભગવાને જવાયું તો રીતે ક્યાં જ નરાજ. અચલ મન, ભક્તિયોગ અને યોગજન આ ત્રણ વર્ત્તા મરણ વખતે હોવાં જોઈએ એમ ભગવાન કહે છે. જીવન કાલે જો મનને નિશ્ચલ અને એકાગ્ર કરવાનો અભ્યાસ ન કર્યો હોય તો પછી પ્રાણ પ્રવાણના વ્યયાજનક સમયે મનની ચંચલતા મટવી અશક્ય છે. કેમકે એ તો અભ્યાસજનતા ઉપર અવલંબે છે. ચંચલતાનો જ અભ્યાસ જીવનભર કર્યો હોય તો એકાગ્ર

અંતકાળે મનની સ્થિરતા થાય નહીં! જીવનભર ભક્તિ સંસ્કારોના સંચય ન થયો હોય, ભગવાનનું નામ પણ ન લીધું હોય તો અંતકાળે ભગવાન ઉપર બંધિ સ્પુરે જ નહીં. ભોગની ભક્તિ કરી હોય અને ભગવાન અંતકાળે સ્પુરે એ તો તેની અગમ્ય લીલાએ જ સંભવી શકે, વળા રામ રામમાંથી પ્રાપ્ત્ય જ્યારે ઉખડતા હોય તે વેળા જે ધૈર્ય, જે સ્થૈર્ય, જે અગાધ બોધમળ બોધને તે જીવનમરની યોગ સાધના વગર કદી ન સંભવે. આથી જેણે મોતને જીતવું હોય તેણે જીવતાં જીવત જ યોગાભ્યાસ, ભક્તિની તીવ્રતા અને મનની એકાગ્રતા સંપાદિત કરવી રહી. એનું જ નામ જીવનની કૃપા છે, એ ત્રણ મેળવવાના જોટલા સાધન તેટલાં તમામ જીવનની ઠળાનાં ધટક અવખલે છે.

પ્રશ્ન ૫ : મરણને સ્વાધીન કરવાની ચાવી કય?

મરણને નિર્મલપણે મળવાની સદાય તૈયારી, દેહનો વિયોગ એ અનિવાર્ય છે, એવી દૃઢ અને નિર્મળ સમજપૂર્વકનું આત્મજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન એટલે કે આત્માના અવિનાશીપણાને અનુભવાત્મક બોધ, આત્મા મરતો નથી, તે સદા રહે છે, તે સમિચ્છાનંદ સ્વરૂપ છે, આત્મા સ્વયં જીવનનો અખૂટ મરો છે એવી જાત અનુભવની પ્રતિતિ, આત્માની દૃષ્ટિએ, દેહનાં પરમ પુરુષાર્થનાં સાધન તરીકે જ કેવળ મૃત્યુનાં પરમાત્માની કૃપા, વગેરે દ્વારા મરણ સ્વાધીન થાય છે. આનો અર્થ એ છે કે જીવતાં જીવન આત્માનો સાક્ષાત્કાર મરણ જીતવાની ચાવી છે. આથી જે જે સાધનો સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ આત્માનાં સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે તે તમામનો હિસાબ અભ્યાસ મૃત્યુજ્ય બનવા માટે જરૂરી છે તે ભગવાનની ભાષામાં કહીએ તો તમામ દ્વારોનો સંયમ એટલે કે પ્રત્યાહાર દ્વારા ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી સદાને માટે દહાવવી, ઇન્દ્રિયોને મનોભય, ચિત્તભય કરી દેવી, વિષયોથી અસ્પૃશ્ય રહે એટલી સત્વસમૃદ્ધિ અને સંશુદ્ધિ એ પહેલું સાધન. ત્યાર બાદ મનનો હૃદયમાં નિરાશ એટલે કે સંકરૂપનો ભાવનામાં વિલય મન સંકરૂપાત્મક છે, હૃદય ભાવનાત્મક છે. આથી આત્માના સ્વરૂપ હૃદયમાં ખનન સપૂર્ણ વિલય એ બીજું સાધન. અર્થાત્, પરમપ્રેમમાં મનની સમાધિ એ બીજું સાધન. ત્યાર બાદ ભવામાં પ્રાણનું આધ્યાન એટલે કે ઇન્દ્રિયો અને મનને સ્પર્શિત કરનાર પ્રાણનો વિજય. એ ત્રીજું સાધન. ચોથું યોગ ધારણનો આશ્રય એટલે કે મનને હૃદયમાં નિષ્ણાત કરવાનું જે ભાવના-બળ તે બળના આધારે એટલે કે પ્રેમયોગનો આશ્રય હાથ ભગવાનના નામનો-પ્રણામનો જપ. આટલું જે જીવનભર કરે તે મરણને સ્વાધીન કરી શકે.

પ્રશ્ન ૬ : ભગવાનને મેળવવાનો સૌથી સહેલો ઉપાય શો ? અને ધારો કે ભગવાન મળે જ તો તેથી તેને મેળવનારને શાલ શો થાય ?

ઉપર જે ઉપાય જતાન્યો છે તે કઠણ છે. મહામહેનતે સિદ્ધ થાય છે. એને માટે સૌની લાલકાત હોતી નથી અને ભગવાનને મેળવવાની જરૂર તો સૌને રહી. આથી સૌની પકડમાં આવે એવો સહેલો અને સરળ ઉપાય તે ભક્તિ છે. જે માણસ એકચિત્તે એટલે કે ભગવન્મય હૃદયે રાતદિન ભગવાનનું ભાવનાત્રમાં ચિન્તન કરે છે, તે નિત્યયુક્ત યોગીને પ્રમુખ મિત્રન સ્વરૂપ થાય છે. અર્થાત્ તમામ પ્રાણી એ પરમાત્માનો જ અચિન્ત્ય આવિષ્કાર છે-પરમાત્મા જ પોતાની અકળ અગમ્ય લીલાદ્વારા ઘટપટમાં તે તે પ્રાણીરૂપે, તે તે સ્થાવર જગમ સ્વરૂપે પડ્યા પાથર્યા વર્તી રહ્યા છે એ સમજપૂર્વક નિરંતર પરમપ્રેમથી પ્રાણીભાવમાં ભગવદ્ભાવનું સ્મરણ કરવું એ સૌની પકડમાં આવે એવો ઉપાય છે. ભગવાન વગરનું કશું નથી, ભગવાન જ આ બધું છે એમ જે હૃદયપથે સમજીને વર્તે છે તેને માટે ભગવાન દૂર હોય શકતા નથી. ધીરે ધીરે એવા જીવન્મુહુરમાં પરમાત્માનો પ્રકાશ ઉદય પામે છે અને તેની હૃદયશુદ્ધિના પ્રમાણમાં તેને ઈશ્વરસ્પર્શની સ્પષ્ટતા સમજાય છે. કાઈપણ માર્ગે જીવ જાય, ભગવાનની પ્રાપ્તિમાં જે અનિવાર્ય છે તે હૃદયની નિતાન્ત નિર્મળતા. જે નિર્મલ થયો, પવિત્ર થયો, તેને માટે ભગવાન સ્વાત્મામાં જ છે. જે મેલો રહ્યો તેને માટે ભગવાન છે જનાં ક્યાંય નથી આથી સૌ વાતની એક વાત એ છે કે બધાંથી પવિત્રતા મળે ત્યાંથી તે મેળવવા જેવી અને હૃદયની તીવ્રેરીમાં જીવની પેરે સમ્યક્તા જેવી ચીજ છે. પવિત્રતારૂપી ધનથી જે ધનવાન છે તે જ સાચો ધનવાન છે. ખીન બધા દરિદ્રી છે. આથી પરમ પ્રેમપૂર્વક ભગવાનનું સર્વત્ર અનુસંધાન એ તેને મેળવવાનો સહેલો ઉપાય છે. સત્સંગ, સત્ સાત્ત્વનો અભ્યાસ, તાલાવેલી ભક્તિના હૃદયોધક કર્મોનું આચરણ, અધ્યા વગેરે આ દિશામાં ખૂબ જ ઉપકારક છે.

વળી જેને આ ઉપાયોના આચરણ દ્વારા ભગવાન મળે-અને મળે જ છે એમાં ચંકા સેવવાની કશી જરૂર નથી-તેના ભવનું દરિદ્ર્ય શીટ છે, જેને ભગવાનનો અનુભવ થાય તે મહાત્માને જીવનની પરમસિદ્ધિ-મેક્ષ મળે છે. એટલે કે ભગવાનને પામેલાને માટે પુનર્જન્મ રહેતો નથી. આ પુનર્જન્મ દુઃખનું પીપર છે. અસ્થિર છે. દુઃખાલય અને અશાશ્વત પુનર્જન્મ જે

મેળવવાની ઝંખના રાખે તેના જેવો વિવેકદરિદ્રી કાણ? સુખાશ્રય અને શાશ્વત ભગવાનને છોડી જે દુઃખાશ્રય અને અશાશ્વત પુનર્જન્મને નોતરે છે તેના જેવો સૌભાગ્યરહિત કાણ? દીકડીના લેખે જે રત્નગરિત મદામકું સુવર્ણ કંકણ હોડે તેના જેવો બાળક કાણ? આથી ભગવાનને મેળવનારનો લાલ તેજ મળ્યો છે. એ સ્વાનુભવગમ્ય હોઈને એમાં વધારે શું કહેવાય? હર અને ને-એર્જ એનો જવાબ છે.

પ્રશ્ન ૭ : ભગવાનનું પરમધામ એટલે શું? તે ક્યાં આવ્યું? ત્યાં કેવી રીતે પહોંચાય?

ધામ શબ્દના બે ત્રણ અર્થો ધાય છે. ધામ એટલે તેજ, ધામ એટલે રહેઠાણ, ભગવાનનું પરમધામ એટલે એક રહેઠાણ. ભગવાન પોતે જ સૌનું ધામ હોવાથી અને ભગવાનનો કોઈ ખીન્ને ભગવાન ન હોવાથી ભગવાન સ્વપ્રતિષ્ઠ છે. એટલે કે ભગવાન પોતે પોતાનામાં જ રહે છે. વિશ્વનો વિસ્તાર એ ભગવાનનો અસ્પાદ્ય મદિમા છે, અને આ વિશ્વ જ ભગવાનનું સદન છે. રહેઠાણ છે. અર્થાત્ પ્રાણીમાત્ર ભગવાનની બેઠક છે. વસ્તુમાત્રમાં પ્રભુ પરિપૂર્ણ છે. એ પરિપૂર્ણ પ્રભુ અવ્યક્ત છતાં વ્યક્ત છે. અદ્ધર છતાં દર્શ છે. એ જ પરમગતિ છે. આમ ભગવાનનું રહેઠાણ તો મર્વત્ર છે, છતાં સાધકને માટે પોતાના પરમધામને ઓળખવાની પ્રભુ અહીં આવી બતાવે છે. જેને પામીને જીવ સંસારમાં પાછો આવતો નથી તે પરમાત્માનું ધામ છે. અર્થાત્ એવી એક જગ્યા છે જ્યાં ગયા પછી જીવને પાછા સંસારમાં આવવાપણું રહેતું નથી. અર્થાત્ પરમાત્માના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ જ તેનું પરમ ધામ છે. કેમકે તેની પ્રાપ્તિ જ સંસારમાં પુનઃ પ્રવેશને અટકાવે છે. અર્થાત્ પ્રભુ અને તેનું રહેઠાણ કોઈ જૂદી જૂદી ચીજ નથી. જેમ આત્માનું ચૈતન્ય એમ કહીએ ત્યારે આત્મા અને ચૈતન્ય એ બે કંઈ જૂદી ચીજ થતી નથી અગર તો રાહનું માથું એમ કહેતાં રાહ અને માથું બે જુદાં છે એમ નથી, તેમ પ્રભુનું પરમધામ એમ જ્યારે બોલવામાં આવે છે ત્યારે છટ્ટી વિમકિત કેવળ ઉપચાર પૂરતી છે. વિકલ્પમાત્ર છે. આમ પ્રભુ પોતે જ પોતાનું પરમધામ છે અને આમ તો પ્રભુ સર્વવ્યાપી હોઈને અણ અણમાં છે. છતાં મનુષ્યની શરીર રચનામાં તે એક જગ્યાએ સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. જેમ તેજે ધાતુ સર્વત્ર છે છતાં સૂર્ય મંડળમાં તે વધારે સ્પષ્ટપણે વર્તતી દેખાય છે તેમ શરીરમાં કે બહાર પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે છતાં પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં તેની ખાસ બેઠક છે. ત્યાં તે

સહેલાઈથી વર્તાય છે. આથી પરમધામ સૌના હૃદયમાં છે. હૃદયમાં પહોંચાય તો પરમાત્માની પીઠ પકડાય। ત્યાં તે સદા સર્વત્ર વિરાજતા વર્તે છે. વળી તે હૃદયસંદનમાં રહેના પરમાત્મા અનન્યલક્ષિતથી પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ પરમધામમાં પરમલક્ષિત દ્વારા પહોંચાય છે. લક્ષિત ભગવાનને આત્મસાત્ કરવાનું સાધન છે ભક્તિભાવની પરિપક્વ અવસ્થામાં ભગવાન સ્વાધીન થાય છે. ત્યારે જ ભગવાનની અંદર સર્વજ્ઞતા રહેલાં સમગ્રાય છે અને સર્વત્ર ભગવાન રહેલા છે એમ પણ દૃઢપણે દેખાય છે. અર્થાત્ પરમધામમાં રહેતા પરમાત્મા કેવડા છે, ક્યાં-છે, ક્યાં સ્વરૂપના છે તે તે વખતે સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે. આમ સમિચ્છદાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા પોતે જ પોતાનું રહેજાજી છે. સૌના હૃદયમાં તે વિશેષરૂપે રહેલ છે. પરમ લક્ષિતથી ત્યાં પહોંચેલા ભગવાન કેવડા-કેવા-ક્યાં ક્યાં છે તે જાતઅનુભવે નક્કી કરી લે છે.

પ્રશ્ન ૮: પુનર્જન્મ અને અપુનર્જન્મનો કાળ ભગવાન જતાવે છે તે શું એ કાળ પ્રમાણે મરનારની તે તે ગતિ થાય છે ખરી? કે પછી એ ભગવાનનો મત નથી? અમર જો એ ભગવાનનો મત નથી તો પછી એના ઉદ્દેશની આહી શી જરૂર?

પુનર્જન્મ વગેરેને માટે ભગવાન જો કાળ વગેરે જતાવે છે તે ભગવાનનો મત નથી પણ લોકમતને ભગવાને આપેલું સન્માન છે. એનો મૂળ ઉદ્દેશ એ છે કે યોગી પુરુષ શુદ્ધ કે કૃષ્ણ મનિની કલ્પનાનો ત્યાગ કરે કેમકે યોગી એ એને જાણી લે તો મોહ ન પામે. વળી પુનર્જન્મ કે અપુનર્જન્મનો નિર્ણાયક મરણનો કાળ નથી. તેના સંયોગો નથી. તેનો નિર્ણાયક તો અજ્ઞાન-કર્મ-વાસના વગેરે છે. આથી લોક માન્યતાનો ઉદ્દેશ કરી ભગવાન યોગીને તે લોક કલ્પનાથી પર ચરાનો આમંત્ર કરે છે. વળી નિરૂપદ્રવ લોકમતનો આદર જો શુભ હેતુથી થતો હોય તો તેમાં તકરાર કરવા જેવું કશું નથી.

પ્રશ્ન ૯: અર્જુનને સદા યોગયુક્ત થવાનું ભગવાન કહે છે-ક્યાં હેતુથી?

જો માણસ-જો યોગી શુદ્ધ અને કૃષ્ણ એવી બે ગતિને જાણી લે એટલે કે સ્વરૂપે અને ક્ષેત્રે સમજી લે તેને મોહ પામવાપણું રહેતું નથી. તે જાણી જાય છે કે કેવળ જ્ઞાન કે કેવળ કર્મ ઉપાદેય નથી. આથી તે

જીવનની સાચી દૃષ્ટિ-દર્શનયોગમાંથી જાણ થતો નથી. આથી મોહને તથા સદા કર્મયોગમાં યુક્ત થવાનું ભગવાન અર્જુનને કહે છે. ધોળા અને કાળા બન્ને ગતિ મોહવિષય છે. મોહની આળસપાળ યોગીને ન પાસવે. આથી મોહમયી પ્રાણનામાં સમડીને પુરુષાર્થ જાણ ન થાય એ હેતુએ ભગવાનનો આગ્રહ છે કે યોગીએ સદા યોગયુક્ત થવું.

અર્જન ૧૦: યોગત્વં માહાત્મ્ય શું ?

યોગત્વં માહાત્મ્ય અવર્ણનીય છે. યોગ પરમાત્માનો સયોગ કરાવી આપે છે, અને આથી પ્રકૃતિનો વિયોગ કરાવે છે. અને પ્રકૃતિનો સદાને માટે વિયોગ કરાવનાર યોગત્વં માહાત્મ્ય મનુષ્યની વાણીથી પૂરી રીતે વર્ણવી શકાય એમ નથી. યોગી પુરુષ સર્વશ્રેષ્ઠ પરમધામ સ્વરૂપ પરમાત્માને પામે છે એટલે કે પુષ્પમળે ઉત્તરોત્તર દેવ-ઈન્દ્ર-પ્રજાપતિ વગેરેનાં આરાધનસ્થાન અલ્પકાળ માટે દે છે. આથી વેદ, યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરેનાં વ્યક્તિગત કે સામૂહિક પુણ્યનું જે ફળ હોય તેનાં કરતાં યોગત્વં ફળ, પરમાત્માનો યોગ કરાવી આપતો હોવાથી, અધિક છે.

॥ इति अक्षरब्रह्मयोगः ॥

॥ અથ રાજવિદ્યારાજગુણયોગઃ ॥

પ્રશ્ન ૩ : નવમા અધ્યાયની શરૂઆતમાં બ્રમ્હાને વિજ્ઞાનરુદિત જ્ઞાન કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને તે જ્ઞાનને અનેક વિશેષોથી વિશિષ્ટ કર્યું તે તે વિશેષોની સરિનામંતા ક્યા છે ?

ભગવાને આપેલું એકેએક વિશેષજ્ઞ સ્ખિપ્રાય છે. નવમા અધ્યાયમાં તે જ્ઞાન કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે જ્ઞાન શુભતમ છે શુભ એટલે સ્થાવર ને યોમ ! શુભતમ એટલે આત્મનું સ્વરૂપમય. અર્થાત્ અહીં એકવાર વાચક તમ પ્રત્યક્ વાપરીને આ જ્ઞાન કરતાં વધારે ઉચ્ચ કોઈ જ્ઞાન નથી એમ ભગવાન કહેવા છૂટે છે. ખીજી રીતે કહીએ તો જીવનમાં ધર્મજ્ઞાન શુભ છે. કેમકે ધર્મ પ્રાણીઓ કરતાં માનવમાં જે વિશેષતા છે તે એટલી જ છે આ ધર્મજ્ઞાન કરતાં પણ વધારે શુભ છે દેહથી મિત્ર એવા આત્માનું જ્ઞાન. મામાન્ય રીતે માનવને દેહથી આત્મા જિમ્મ છે દેહ ને આત્માને એકબીજા સાથે કશી બેવાદેવા જ નથી એ જ્ઞાન હોય તોપણ તેનો અનુભવ ન હોવાથી એ જ્ઞાનનું હોવું અને ન હોવું એ જન્મે બરોબર છે. આથી ધર્મજ્ઞાનના જ ફળરૂપ અને ધર્મ પ્રાણીઓથી માનવને જૂદા પાડનાર નિવેકની અવધિરૂપ જે દેહ અને આત્માની મિત્રતાનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન તે શુભતમ છે. આ દેહથી અભિરિક્ત આત્મજ્ઞાન કરતાં પણ વધારે શુભજ્ઞાન તે જીવસરથ બધા એકલે કે પરમાત્માનું જ્ઞાન છે. આથી પરમાત્માને સમર્થ જ્ઞાન શુભતમ છે. જીવને પોતાના શિવ સ્વરૂપનું અનાદિત જ્ઞાન થયું એ આત્મત જાગી-જેનાથી વધારે જાગી જ્ઞાનની ભૂમિકા જ નથી-એ શુભતમ જ્ઞાન કહેવાય. આજ શુભતમ જ્ઞાન આપવાને પ્રભુ અહીં તૃપ્ત થયા છે

વળી આ બ્રહ્માત્મવિદ્યા સત્ત્વવિદ્યા, રજઃશુદ્ધ, પવિત્ર, ઉત્તમ, પ્રત્યક્ષ અનુભવાય એવી, ધર્મ, સહેલાઈથી સંપાદિત થઈ શકે એવી અને અવ્યુત ક્ષયવાળી છે. આ વિદ્યાને વ્યારે રાગવિદ્યા કહેવામાં આવે છે ત્યારે એનો અભિપ્રાય એ છે કે એની સમક્ષ ખીજી વિદ્યાઓ, રાગ સમક્ષ લાપતાની પેરે, ગીણુ છે. ગળને પોતાની સત્તા, પોતાનું એકધર્મ, પોતાની જ મહત્તા હોય છે અને તેના હાથ સત્તા-ઔર્ય અને મહત્તા ધર્તર અધિકારીઓમાં

સંકાન્ત થાય છે તેમ અત્માત્મવિદ્યાને પોતાની પરમ સાત્તા છે. પોતાનું પરમ ઝંઝૂક છે. પોતાનું જ અપાર માહાત્મ્ય છે. એના ઢાંગ ખીછ વિદ્યાઓ એતનવાળી-મતાશીલ અને મંઝલમયી થાય છે. નદીનર નદી, વળી ગુપ્ત રાખવા ચોગ્ય સ્ત્રીજોમાં આ વિદ્યા સૌથી વધારે ગોપનીય છે. કાઠીનરને આપણે રસ્તે રવડો કે સૌની દૃષ્ટિ કે પહોંચમાં આવે એ રીતે ગખતા નથી. અધિકારી સિવાય એની કિંમત કે કદર થઇ શકતી ન હોવાથી વિરલ પુરુષને જ એતુ રહસ્ય કહેવા ચોગ્ય છે. વળી આ વિદ્યા પરમ પવિત્ર છે. એક વખત પ્રાપ્ત થઇ એટલે જન્મજન્મની સંચિત અશુદ્ધિને છેવટને માટે ઘોષ નાખે છે. દુનિયાના તમામ શુદ્ધિના ઉપાયો સાથે મળે તોપણ અત્માત્મ-જ્ઞાનની પાવનશક્તિની એક કળાને પણ ન પહોંચી શકે. વળી સર્વોત્તમ વિપવને લગતી હોઇને એ ઉત્તમ છે આ વિદ્યા પ્રત્યક્ષ અનુભવાય એવી છે. એટલે કે એની દિનકારિણી શક્તિ માટે પરાનુભવની આવશ્યકતા નથી. એ સ્વાનુભવસિધ્ધ છે અને સ્વાનુભવમાં સંરાય ન રહેતો હોઇને, એ વિદ્યા મુખની માફક સ્વસવેધ છે વળી આ ધર્મ એટલે કે અનેક જન્મના સંચિત પુણ્યના ઉદયથી મળે એવી છે સત્કર્મ-દરિદ્રને એ કદી મળતી નથી ! વળી એની પ્રાપ્તિ મુશ્કેલ નથી. પ્રત્યન કરનારને દુન્યવી પદાર્થો મેળવવામાં નેટલો શ્રમ કે ક્લેશ મળે છે તેનાથી ઘણો ઓછો ક્લેશ કે શ્રમ યોગ્ય દિશામાં ચોગ્ય પ્રયત્ન કરનારને આ વિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં પડે છે. અને સૌથી છેલ્લું વિશેષણ અવ્યય છે. આ વિદ્યા અવ્યય છે. એટલે કે ફલ દૃષ્ટિએ અવ્યય છે. એનું ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી. આવા વિશેષણોથી વિસિદ્ધ વિદ્યા સંપાદિત કરવી એ માનવ જીવનનું સર્વોચ્ચ કર્તવ્ય છે.

પ્રશ્ન ૨ : જગત્તન જે જ્ઞાન કહેવા છાંછે છે તેમાં શ્રદ્ધા ન રાખનારાઓની ખુરી વસે શાને થાય છે ?

શ્રદ્ધા એટલે અરિત શ્રુદ્ધિ. વસ્તુને લગતો ‘છે’ એવો દૃઢ નિશ્ચય. જ્યાં સુધી ‘છે’ એવી દૃઢ પ્રતીતિ ન થાય ત્યાં સુધી માણસના જીવનમાં સત્યને મેળવવાનો પ્રયત્ન જ ન થાય. ‘છશ્વર છે’ એમ જો સમજાય તો તે કેવો છે-ત્યાં છે-શું કરે છે-મેળવવા જેવો છે કે નહીં-જેવે, માટે પ્રયત્ન સંબંધે. અને તેમાંથી હેય ઉપાદેયનો રિવેક સહે. પણ જ્યાં ‘છે’ એમ જ ન સહે તો વસ્તુ હોય તો પણ તેની હેયોપાદેયતા માટે પ્રયત્ન જ ન સ્કુરે. જમીનમાં ખગ્ગનો દટાયેતો છે, એમ જાણે તો તેને ખોદી આત્મસાત્ કરવાનો પ્રયત્ન થાય. જમીનમાં ખગ્ગનો હોય છતાં તે નથી એમ જાણે તો હોય છતાં તેને મેળવવાનો પ્રયત્ન ન થાય; અને આથી તે છે છતાં માણસને

તે ન મળે અને છતાં ક્રમે તે દરિદ્રી થાય. ભગવાન જે જ્ઞાને કહેવા મુકે તેણે એમ જો ન સમજાય તો તે જ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રયત્ન જ ન સંભવે. જે બુદ્ધિમાથી ફળનો પ્રયત્ન જ ન થાય તો પછી તે જ્ઞાનથી લભ્ય એવા પરમાત્મા ન મળે. પરમાત્મા ન મળે એટલે આક્રી રહેવો સસાર જ મળે. અને સસારની પ્રાપ્તિ એ જીવનની કમાણી જ નથી. એ જોત જ જોત છે. આથી શ્રદ્ધા-અસ્તિબુદ્ધિ તો અધ્યાત્મ જીવનમાં કે કેમપણુ જીવનમાં મહાન ઉપકારક છે એ તો વરરાજ છે. એના વિના જન સભવે જ નહીં. આથી શ્રદ્ધા એ જીવનની એક માત્ર મહામૂઝી કમાણી છે શ્રદ્ધાહીન જીવની ખૂરી વેળે તો આરો જ નથી. આથી ભગવાન બ્યારે શ્રદ્ધાની મહત્તા સમજાવે છે ત્યારે શ્રદ્ધાની ઉપકારકતા અને વગ્દાન મૂકવે છે. અશ્રદ્ધાનો શાપ તો સૌથી ભયંકર છે. કેમકે અશ્રદ્ધા એ બુદ્ધિની તમોભયનાનું ચિહ્ન છે. તમોભય બુદ્ધિ એટલે અધિકારથી ઘેગયેવી બુદ્ધિ-આધણી બુદ્ધિ અને આધણી બુદ્ધિ એટલે જીવનનું પૂરું દેરાણું.

પ્રશ્ન ૩૧-ભગવાનથી આ બધું ભરેલું છે, તેનામાં બધાં રહેલા છે, તે કોઈનું મા રહેલું નથી-આ વિરોધી વાત કેમ સભવે?

જ્યાં સુધી માણસને સત્યનું વચારું દર્શન થતું નથી ત્યાં સુધી તેને વિરોધ લાગ્યા જ કરે છે. વિરોધ એ તર્કનું પરિણામ છે. બુદ્ધિનું દર્શન છે. સત્યને બુદ્ધિ સાથે વિરોધ નથી. પણ જે બુદ્ધિ કૃતકૃત્ય નથી થતી તેને પોતાને સત્ય સાથે વિરોધ લાગ્યા કરે છે. બાકી ભગવાનની વાણીમાં મૂળમાં વિરોધ જ નથી. ભગવાનથી બિન્ન એવું ચરાચર વિશ્વમાં કશું જ નથી. કેમકે ભગવાન જ પોતાની અચિન્ત્ય શક્તિદ્વારા અનન્ત રૂપે પ્રકટ થઈ રહેલા છે વિરોધાભાસમાં તો ભગવાનની મહત્તા છે. વિરોધમાં અવિરોધ અનુભવવો એ માણસ જીવનની મહત્તા છે. બાકી ભગવાન જ વાણી રૂપે છે તેજ અગ્નિરૂપે છે તેજ તેજ રૂપે છે અને આધાર રૂપે છે હ્રદી રૂપે કે ગર્ભી રૂપે પણ તેજ છે જીવન રૂપે તે મોતને મારે છે મોત રૂપે તે જીવનને મારે છે. પોતે જ પોતાનામાં પોતા વડે રમે છે કેમકે ભગવાનથી બિન્ન કશું હોઈ શકતું નથી. ભગવાન પોતે જ કાળુ રૂપ હોઈને કાર્પરૂપ વિશ્વમાં તેના સિવાય કાંયે અવકાશ હોઈ શકતો નથી હરે આ વાત સમજવી બેઠાએ ધડો જે માટીનો બનેલો છે તો ધડાનું એક આલુ પણ માટી સિવાયનું કાંય હોઈ નથી આલુઆલુમાં માટી છે જ. માટી જ ધડાનો આકાર લઈ માટીથી બનેલું જુદી હોય એમ પ્રતીતિ થાય છે, એ જ ન્યાય વિશ્વને ધ્યાન પડે છે. વળી ભગવાનમાં બધું છે.

તે દોષનામાં નથી-આ ઉક્તિનું રહસ્ય સમજવાથી વિરોધ પીગળી જશે. ભગવાનમાં બધું છે એટલે કે ભગવાનના આધારે બધું છે. ભગવાનની પીઠ ઉપર બધું જગત ટકી રહેલું છે ભગવાન આધાર છે. ચરાચર વિશ્વ આધેપ છે. ભગવાન દોષનામાં નથી એનો અર્થ બધું ભગવાન વિનાનું છે એનો નથી. પણ ભગવાનનું અસ્તિત્વ દોષને આધારે નથી. ભગવાન સિવાયના સૌનું અસ્તિત્વ ભગવાનને આધારે છે ભગવાનનું અસ્તિત્વ દોષને આધારે નથી. અર્થાત્ ભગવાન સ્વયંસિદ્ધ છે. ચરાચર જગત ભગવાન છે માટે પ્રમાણથી સાબીત થાય છે. વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવે તો ભગવાનની અસ્તિ દોષ પ્રમાણને આધારે નથી. વેદ કહે છે માટે ભગવાન છે એમ નથી. કાર્પના ધર્મવાણુ આ જગત દોષને તેનું કારણ હોલું ધટે માટે તેના કારણરૂપે અનુમાનથી ભગવાન છે એમ પણ નથી. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહે છે માટે ભગવાન છે એમ પણ નથી. આમ વગેરે તમામ પ્રમાણો કહે છે ન કહે ભગવાન છે. એ તેમના આધારે નથી પરમાત્માનું અસ્તિત્વ પ્રમાણ પૂરતું નથી. પણ સર્વસ્વતંત્ર છે. આ દૃષ્ટિએ ભગવાનમાં બધું છે પણ ભગવાન પોતે કશામાં નથી એ સમજવાનું છે.

પ્રશ્ન ૪ : જૂનોનો ભનો છતાં હું જૂનોમાં રહેલો નથી; મારો આત્મા જૂનભાવન છે-આવી ભગવાનની ઉક્તિનો શો આશય ?

ચરાચર વસ્તુમાત્ર ભગવાનમાં છે, ભગવાનને આધારે ઉપજે છે, રહે છે, લીન થાય છે અને આ રીતે જૂનમાત્ર પ્રજુમાં છે છતાં પ્રાણીમાત્ર-એતન અએતન બધું ભગવાનમાં છે છતાં નથી. આનો અર્થ એ છે કે ભગવાનમાં બધું રહેલું છે છતાં ભગવાન પોતે સર્વ સંગરહિત છે. સર્વ મંગરહિત હોવાથી વસ્તુમાત્રના પ્રજુ કર્મ ધર્મનો તેને લેપ નથી. આમ બધું ભગવાનમાં હોવા છતાં ભગવાનનો પોતાનો તેમાં કોઇપણ જાતનો સંગ કે આસક્તિ કે વળગણ ન હોવાથી-પ્રજુને ક્યાંયે રામરૂપ ન હોવાથી-કશું ભગવાનમાં રહેલું નથી. આમ બધું ભગવાનમાં હોવા છતાં ભગવાનને ક્યાંયે લેશમાત્ર પણ, રતિભાર પણ, આસક્તિ ન હોવાથી ભગવાનમાં કશુંય નથી. બધું ભગવાનમાં હોવા છતાં ભગવાનનું કશુંય જગતનું નથી એજ ભગવાનનું શોભેશ્વર્ય છે. અર્થાત્ પરમાત્મામાં સ્વયમેવ નિઃતિશય જ્ઞાન અને ક્રિયાસક્તિનો પ્રભાવ હોવાથી તે નિર્લેપ અને નિરંજન છે. આટલું જ નહીં. જૂનભાવન એટલે જૂનભાવને પેદા કરનાર અને જૂનભાવનાં એટલે કે જૂનમાત્રનું પોષણ કરી હોવા છતાં પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ જૂનરૂપ એટલે પ્રાણીમાત્રમાં આસક્તિપૂર્વક રહેલું નથી. ભગવાનને અદ્વંતા કે મમતાથી સંગ ન હોવાથી

પ્રાણીમાત્રમાં તે રહેલા છતાં ન રહેલા જરામર છે. કેમકે જે સ્થિતિ વિકાર જન્માવે તેને જ સ્થિતિ તરીકે શસ્ત્રમાં ઝેણખવામાં આવે છે. આથી પ્રકૃતિ કે તેના સુબૃધર્મોથી સદાય અરૂઢ, અધિષ્ઠા અને અસંકત પ્રભુ સર્વત્ર હોવા છતાં ક્યાંયે નથી. આ જગતની સમજ પરસ્પર વિરોધી ધર્મોના સમઘાનકારક સમન્વય કરે છે. ભગવાનની ઉક્તિ બ્રમજનક નથી પણ કેવળ મત્યને રજૂ કરતી હોઈને બ્રમનાશક છે. આથી ભગવાન જૂતાધાર, જૂતભાવન, જૂતપોષક હોવા છતાં જૂતમાત્રમાં અત્યંત અનાસકન હોવાથી, અદ્વતા મમતાની રજમાત્ર પણ તેમનામાં ન હોવાથી-અને એજ એમનું યોગૈશ્વર્ય હોવાથી ઉપરથી વિરોધી ભાગતી વાત વિરોધરહિત છે.

પ્રશ્ન ૫ : ભગવાનમાં જ્યાં પ્રાણીઓ કેવી રીતે રહેલાં છે? દૃષ્ટાન્તને રજૂ કરશો?

ભગવાન કહે છે જેવી રીતે સર્વત્ર ગતિશીલ અને પરિણામે મહાન વાયુ દંમેશાં આકાશમાં રહે છે તેમ તમામ જૂનો શારામા રહેલાં છે. અહીં જૂનમાત્રને વાયુ સાથે સરખાવ્યાં છે. પ્રભુએ પોતાને આકાશ સાથે સરખાવ્યા છે. આ દૃષ્ટાન્ત અત્યંત ઉચિત છે. વાયુ જેમ સૂક્ષ્મ છે અને સર્વત્ર-ઉંચે નીચે અને એમર ગતિશીલ છે, પરિણામે મહાન છે તેમ ચરાચર માત્ર તેના મૂળ રચણે-પ્રકૃતિરૂપે સૂક્ષ્મ છે, કર્માનુસાર અધમ, મધ્યમ, ઉત્તમ-સર્વ યોનિમાં સંચરે છે. એનો ક્યાંયે આરે ન આવે એટલા મહાન વિસ્તારમાં પથરાયેલાં છે. આવાં પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ ચરાચર જૂત અનન્ત અને અસંગ આકાશરૂપ પરમાત્મામાં વસે છે વાયુ કરતાં આકાશ સૂક્ષ્મ છે, અસંગ છે, મહાન છે, વાયુના કારણરૂપ છે તેમ પરમાત્મા જગજગતની પ્રકૃતિ કરતાં અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, તેનાથી અરૂઢ અને અસંગ છે, પ્રકૃતિ કરતાં અનન્ત ગણ્યા મહાન છે, પ્રકૃતિના પણ કારણરૂપ છે, પ્રકૃતિએ પેદા કરેલાં અનન્ત દ્રાદિ ઘટ્ટાંક પરમપુરુષ પરમાત્માના એક શમરૂપમાં તરવર્ષા કરે છે, વેદમાં કહ્યું છે તેમ આ પ્રકૃતિ તો-યજ્ઞાયાન્ અસ્ય મહિમા-અતો ઉવાચાઈશ્ચ પુરુષા-આમ સર્વ દૃષ્ટિએ પ્રભુએ આપેલું દૃષ્ટાન્ત ઉચિત છે.

પ્રશ્ન ૬ : ભગવાન પ્રાણીમાત્રને કેવી રીતે સર્જે છે?

ભગવાનની સૃષ્ટિ ઇક્ષણપૂર્વક થાય છે એટલે કે પરમાત્મા સૃષ્ટિના આરંભે પોતાની પ્રકૃતિનું “ઋજાયસ્વ” એ આકાશના સંકરપૂર્વક નિરીક્ષણ કરે છે. ભગવાનના એ નિરીક્ષણ-માત્રથી જગજગતની પ્રકૃતિ, પૂર્વ કંપના અંતે પોતાનામાં દર્બંગીજ સંદૃત શીત યથેલાં

પ્રાણીમાત્રને-સર્વગચર માત્રને પ્રકટ કરે છે. પ્રકૃતિમાં લીન થયેલાં ચગચર જીવોનો આવિર્ભાવ પ્રભુના ઈશ્વર્યથી થાય છે. એમાં એટલે કે આ રીતે થતી સૃષ્ટિને માટે પ્રભુ અર્ધા “વિસ્તૃજામિ” એ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, એનો અર્થ એ થાય છે કે વિવેક કરીને પ્રભુ પ્રાણીમાત્રને પ્રકટ કરે છે. આ વિવેક તે, તે તે જીવના કર્મનો છે આથી જે જે કર્મના આશય સદિત જીવ, સાખના પિડામાં સુચ્છની રણની પેરે, પ્રકૃતિમાં જડાઇ ગયેલો હોય છે, તે તે કર્મની વિવેચના પૂર્વક એટલે કે તે તે કર્મોનુસાર તે તે યોગિ, આયુધ્ય અને ભોગ સહિત પ્રભુના મહત્વથી પાછા પ્રકટ થાય છે. આમ મર્વડ અને મત્વસદૃષ્ય પરમાત્માના નિરીક્ષણથી પ્રકટ થતી મૃદિમા કોઇપણ જીવનું કોઇપણ કર્મ સેવભેજ થઈ જતું નથી આમ પ્રત્યેક જીવના કર્મના વિવેક અનુસાર પ્રભુના અવિનય સદૃષ્યમાત્રથી ચરચર સૃષ્ટિ પ્રકટ થાય છે. પરમાત્મા યોગાની અચિન્ત્ય = અઘટન લટનાચડીયમી” માયાના ઉપર માનો કે સર્વાઘટને પ્રયેક જીવની કર્મરૂપી પ્રકૃતિના ચચાર્ય વિવેકે સૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ કર્યા કરે છે. આ અનાદિ લીલા, અનન્તકાળ સુધી પહોંચ્યા જ કરે છે એ લીલામાંથી જે જીવના કર્મનું દેવાનું નીકળી રહે છે તે છૂટી જાય છે। બાકીના જ્યાં આ સંસારચક્રમાં અવિરતપણે ભ્રમણ કર્યા જ કરે છે।

પરમાત્માને તે કોઈ ન બાંધે એમાં તો આશ્ચર્ય જ હયાં છે? આથી પરમાત્મા નિર્વેપ અને નિરંજન છે.

પ્રશ્ન ૮ : હું અધ્યક્ષ હોવાને લઈને જગત પરિવર્તન પામે છે-એટલે ભગવાન શું કહે છે?

જગતનું ચિના વિશ્વજે પ્રતિજ્ઞાથી પરિવર્તન થાય છે તે-સ્વતઃ નથી થતું પણ તેના ઉપર એતન પરમાત્માની નિધા છે તેથી થાય છે. આર્થાત્ એતન જગત્ પ્રેરક છે. જડમાં સ્વયમેવ જન્મવાની કે લીન યુગની શક્તિ નથી, આથી અસંચર જગતનો જન્મોદિ એનને લઈને થાય છે, અને એનજ સૌતું અધિગત અને અધ્યક્ષ છે એમ ભગવાન અર્ધી કહેતા મોગે છે-પરિપૂર્ણ એતન્ય સ્વરૂપ પરમાત્માની નિધા સિવાય જડ જગત કુગાર્થ જાય! એવું જીવન જ દષ્ટાર્થ જાય

પ્રશ્ન ૯ : કેવા જીવો ભગવાનને ક્યા કારણે અવમાને છે?

જીવોની મૂડતા એ ભગવાનને અવમાનવામાં મુખ્ય કારણ છે. મૂડતા એ સાચાં જ્ઞાનનું આવરણ છે. ભગવાનને લગતી સાચી તાત્વિક સમજ ન આવે એટલે ભગવાનનું અગ્રાધ અને અપાર મહાત્મ્ય પણ ન સમજાય! ભગવાનનું સદા પ્રકટ મહાત્મ્ય ન સમજાય એટલે જીવ પોતાની કુદ્રતામાં જ રાખે. અને કુદ્રતાને વરેસો અને સ્વરૂપ પરમાત્માની મહત્તાને વીસરેસો. જીવ ભગવાનનું પ્રતિપજ અપમાન કરે જ. તેવા જીવની આસાઓ વ્યર્થ હોય છે, તેના કોઈ વ્યર્થ છે. તેનું જ્ઞાન વ્યર્થ છે; તેઓ પરિણામે વિપરીત ચિત્તવાળા થાય છે. તેઓની પ્રકૃતિ-સ્વભાવ જ શક્તી અને આસુરી થઈ પડે છે. આથી પ્રકૃતિ મોહકારિણી જ થાય આથી જેઓ સ્વભાવે જ પાપજીવન, પશુપ્રાય અને વિવેકહીન રૂપ હોય તેઓ સરવાળે મૂડ જ હોય છે. તેઓની મૂડતા, સત્કાર્ય પરમાત્માને અવમાને છે. આથી છેવટે મોહ જ જીવનો સ્વાર્થ વિષાતક હોય છે. મોહ જ પરમાત્માના પરમ સ્વરૂપને અગત રાખે છે. પરમાત્માની પરમેશ્વરતાને ઢાંકી રાખે છે

પ્રશ્ન-૧૦ : મહાત્માઓ કયું સમજપૂર્વક કેવી રીતે ભગવાનને મને છે?

જન, જગત અને જગન્નિર્વાતાને લગતા કુદ જ્ઞાત્રાઓ જીવ દવાપાત્ર છે અદ્વાત્મા છે. આ ત્રણને લગતા જેના ખ્યાલો જન્ય છે, તે મહાત્મા છે. મહાત્મા, મહારામા છે કેમકે તે દેવી પ્રકૃતિને વરેસો છે. અમય, શમ, દમ, શાન્તિ વગેરે દેવી ગુણોને જેણે જનમાં પમાવી જીવની નોખ્યા છે તેવા

હેવાથી સર્વરૂપ હેાઈને સર્વત્ર તે તે સ્વરૂપે વિલમ્બાન છે પ્રજુ ક્રુ અને
 યદ સ્વરૂપ છે સ્વધા અને ઔપચિ સ્વરૂપ છે, સમગ્ર યદ અને યદની
 સામગ્રી પ્રજુરૂપ છે પરમાત્મા વેદરૂપ છે વેદ છે પવિત્ર છે ઓમ સ્વરૂપ
 છે જગનના માત્રાપ, નિર્માતા અને દાદારૂપ છે પ્રજુ જ કર્મકૃત છે ભર્તા
 છે, પ્રજુ છે, સાક્ષી છે સૌનુ રહેણુ છે શગ્ણુ છે અને સુહૃદુ છે જગતનુ
 જન્મ વગેરેનુ કાગ્ણુ છે જગનને રહેનાનુ લગારીઈ છે, સૂરજ રૂપે તેજ
 તપે છે વરસાદ રૂપે વરસે છે, તેજ વર્ષાને વર્ષાવે છે, અને અટકાવે છે,
 શુવનરૂપ પણ તેજ છે મૃતરૂપ પણ તેજ છે. સત્ અને અસત્ સપ્ત
 તેજ છે આ ભાવાદૈત યોગામય ચિત્તને પરિણામે હરે છે ત્યાં સુધી
 માણુસનુ મન નિતાન્ત નિર્મલ નથી યદુ ત્યાં સુધી તેની સમજના આ
 ભાવાદૈત કદાચ આવે તો પણ લાગે વખત ટકતુ નથી વસ્તુમાત્રમા
 પ્રજુમયતાનુ ફરોન એ પવિત્રતમ હૃદયનો મહામહિમા છે પરમાત્મા છે, તે
 સૌનુ સૌ રીતે કારણુ છે, એની નિષ્કલેશ સમજ આપતા સાથે જ તે
 વિશ્વતોમુખ છે એ વાત સમજાય એટલે તેને જોટલી વર્ણવીએ તેટલી તે
 ઓછી જ રહે છે કમકે તે જોટલી વર્ણવાય છે તેના કરતા અર્થિન જ
 વધારે રહી જાય છે આથી તો વેદના ઋષિ પતાવાન્ અસ્ય મહિમા-
 આટલો આનો મહિમા છે એમ કહી, જ્યાયર્થાશ્રયુરવ. એમ મ્હી ચૂપ
 થઇ જાય છે !

ભગ્ય પુરુષો જ મન કોટિમાં આવી શકે છે. તેવા ભગ્ય પુરુષો પરમાત્માને ચરાચર જગતના પિતા તરીકે જાણે છે, પરમાત્માને અવિનાશી જાણે છે, પરમપિતા પરમદાતા જગત્કારણ છે અને અવિનાશી છે એવી તેમની પાકી સમજ હોઈને તેઓ અનન્ય ભાવે ભગવાનને ભજે છે. તેઓની સમજ આવા પ્રકારની હોય છે. કાર્ય અને કારણ એમા કારણ જ મુખ્ય છે. કારણમાંથી હંમેશા પામતુ કાય કારણમા જ રહેતુ હોઈને વખત આવ્યે કારણમાં જ હીન થાય છે। કારણથી વ્યતિરિક્ત, કારણ મિવાપતું, કાર્યનું કોઈ ભિન્ન અસ્તિત્વ જ નથી. આથી કારણ સ્વરૂપ પરમાત્મા જ અવિનાશી હોઈને ભજનીય છે. પરમાત્મા સિવાયનું કંઈ જ દૃષ્યસ્પર્શ રહેતુ હોય તોપણ વિનાશી છે વિનાશી હોઈને ભજવા યોગ્ય નથી ભગવાન સિવાય તેમને મનને ચૂકવાની કોઈ જગ્યા જ નથી। આત્મજૂત-આત્મામાં રહેલા પરમાત્માનો જ આ જડચેતનશી અચિન્ત્ય પ્રજ્ઞાવિશાસ જેને જણાય તેને અનન્યભાવે ભગવાન જ ભજવા યોગ્ય હૃદયથી સમજાય છે। આત્માને માણસ કેમ એકમિત્તે ભજે છે એ સવાલ સવાલ જ નથી કેમકે તે આત્મા હોઈને જ પ્રિયતમ છે. આથી પોતાના અવિનાશી સ્વરૂપનુત પરમાત્માનું ભજન મહાત્માને માટે તો એક હકીકત બનીને બિનું રહે છે અને આથી જ તે અનન્યભાવે સ્વરૂપજૂત, જડચેતનના વિશ્વાસના એક કારણરૂપ, અવિનાશી અને અખંડ પરમાત્માને દિનરાત ભજે છે. પ્રતિપણ સર્વત્ર તેનું અનુસંધાન તેને થયા જ કરે છે. આરા મહાત્મા ભક્તો અન અને વાણીથી, ધર્મે, સ્વરૂપે અને શુભે પરમાત્માનું કીર્તન કથન કરે છે. તેવાઓ આદારવિહારના નિયમોમાં દૃઢતાવાળા હોઈને, સરીર, મન, ઇન્દ્રિયોના નિમ્મલ અને જય માટે પ્રયાતનીય રહે છે, પરમપ્રેમથી પ્રાણીમાત્રમાં રહેલા પરમાત્માને અંતરથી નમે છે. આવી આતર દશાવાળા હોઈને તેઓ આત્મા, અતિ, દેશ અને વિશ્વની ઉત્પત્તિના કર્મોમાં સદા જોડાયેલા રહે છે. સમજપૂર્વક પરમાત્માની આરાતું પાલન તેમનો જીવનધાસ હોય છે.

પ્રશ્ન ૧૧ : ભગવાન કહે છે કે હું વિશ્વનોમુખ છું-તે કેવી રીતે તેઓ સમજાવે છે ?

વિશ્વનોમુખ એટલે કે ચોમેર મુખવાળો એટલે કે ચોમેર દર્શનીય. જ્યાં જ્યાં નજર જાય ત્યાં ત્યાં પરમાત્મા પડેલેથી જ વર્તી ગહેલા છે. પરમાત્મા સર્વત્ર પુરોહિત છે. પુરોહિત એટલે સન્મુખ ભભેવા. જોવાની દૃષ્ટિ હોય તો પરમાત્મા ક્યાંયે ગેરહાજર નથી। આથી જ પરમાત્મા સર્વકારણ

હોવાથી સર્વરૂપ હોઈને સર્વત્ર તે તે સ્વરૂપે વિદ્યમાન છે. પ્રભુ કંતું અને યજ્ઞ સ્વરૂપ છે સ્વધા અને ઔષધિ સ્વરૂપ છે, સમય યજ્ઞ અને યજ્ઞની સામગ્રી પ્રભુરૂપ છે. પરમાત્મા વેદરૂપ છે. વેદ છે પવિત્ર છે. ઓમ સ્વરૂપ છે. ગંગાના માગાપ, નિર્માના, અને દાદારૂપ છે. પ્રભુ જ કર્મફલ છે. ભર્તા છે, પ્રભુ છે, સાક્ષી છે સૌનું રહેણુ છે. શરણુ છે અને સુકૃત છે. જગતનું જન્મ વગેરેનું કારણુ છે. જગતને રહેવાનું હાંડારીલું છે. સૂરજ રૂપે તેજ તપે છે. વરસાદ રૂપે વરમે છે, તેજ વર્ષાને વર્ષાવે છે, અને અટકાવે છે. છવનરૂપ પણ તેજ છે શ્વેતરૂપ પણ તેજ છે. સત્ અતે અસત્ સધણું તેજ છે. આ ભાવાદૈત યોગામય ચિત્તને પરિણામે ફરે છે. બધાં સુધી માણસનું મન નિનાન્ત નિર્મલ નથી થતું ત્યાં સુધી તેની સમજમાં આ ભાવાદૈત કદાચ આવે તો પણ લાગ્યો વખત ટકતું નથી. વસ્તુમાત્રમાં પ્રભુમયતાનું ફરોન એ પવિત્રતમ હૃદયનો મહામહિમા છે. પરમાત્મા છે, તે સૌનું સૌ રીતે કારણુ છે, એથી નિષ્કલેશ સમજ આવતાં સાપે જ તે વિશ્વતોમુખ છે એ વાત સમજાય એટલે તેને જોટલી વર્ણવીએ તેટલી તે ઓછી જ રહે છે કેમકે તે જોટલી વર્ણવાય છે તેના કરતાં અરણિત જ વધારે રહી જાય છે. આથી તો વેદના ઋષિ ઘણાંવાનું અસ્ય મહિમા-આટલો આતો મહિમા છે એમ કહી, જ્યાર્યાંશ્વપુરુષ:-એમ કહી ચૂપ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન ૬૨ : સકામ હોવે કર્મ કરનારા સ્વર્ગને પામે છે, ત્યાં ભોગ ભોગવે છે. અને પાછા અહીં અવતરે છે-આ બધી કપોલકલ્પના છે કે શું ? ભગવાને એ વાતનો ઉલ્લેખ કોઇ ખાસ ગદ્ય રહેલો ન માટે કર્યો છે કે લોકમતનો જ એ ઉલ્લેખ છે ? એમાં કોઇ રહસ્ય હોય તો સ્પષ્ટ કરશો ?

આસ્તિકને માટે કોઇ પણ વાતની નાસ્તિક હોઇ શકતી નથી. આસ્તિક મનિ કશાનો છન્કાર કરતી નથી પણ પેતાના દૃઢ વિવેકને છવનનો ભોમીઓ બનાવે છે. આથી સ્વર્ગ લોકને કાલ્પનિક માનવાની કશી જરૂર નથી. વિવેકી મતિ તો સ્વર્ગનો સ્વીકાર કરીને પણ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત્ય છે કે નહીં તેનો વિવેક કરી સ્વર્ગને ત્યજે છે. કેમકે સ્વર્ગમાં જઈને પણ જો ભોગ જ ભોગવવાના બાકી રહે, પુણ્યનો જ વટાવ કરીને, પુણ્યની મૂડી ખલાસ યતાં આ લોકમાં જ પાછું આવવાનું હોય તો તે સ્વર્ગ કરતાં આ લોક ઠાંઈ કરાડ ગણો વધારે સારો છે. એટલે આ કપોલકલ્પના ન માનીએ, અને લોકમત પણ ન માનીએ, પણ ભગવાને જે રહસ્યને સ્પષ્ટ કરવા

આણેલાં ફળપુત્ર પણ સાક્ષાત્ આરોગી પારણાં કરે છે. ભગવાનની તુષિ
 બોજનમાં નથી, બોજનની બાતબાતની વાનગીમાં નથી તેની તુષિ હૃદયના
 સાચા નિષ્કપટ પ્રેમપૂર્ણ હાવથી છે. આથી જ્યાં જ્યાં હાવની ભેટ ત્યાં ત્યાં
 ભગવાનનું પારણું છે. જ્યાં જ્યાં પ્રેમનું આંતરું ત્યાં ત્યાં પરમાત્માનું પરણ
 છે. આ વાતમાં “જો અને તો” ને અવકાશ જ નથી. “જો અને તો”
 તો સશયના ઘોતક છે; અત્રધાના વ્યજક છે. સંશય, અત્રદ્ધા, અવિશ્વાસ,
 પ્રેમનાં દૂષણ છે. નીતરો પ્રેમ એટલો તો ઈર્ષ્યાળુ છે કે તે પોતાનામાં રહેજે
 તકને રહેજે સાખી શકે નથી. આથી ભગવાન ઉપરનો હાથ પરિશુદ્ધ
 પ્રેમ સ્વરૂપ હોઈને પોતાનામાં રહેજે તક સાખી શકે નથી. હતભાગી છે
 તે જીવ જે ભગવાનના ભાવભોજનમાં સાચક છે. ભગવાનની જુગજુગની
 ભૂખ દુર્યોધનના પકવાણથી નથી ભાંગતી, વિહૂરની સાજીથી ભાંગે છે.
 ઋષિપત્નિઓની પ્રેમની પ્રસાદીથી ભાંગે છે. સુદામાની તાંદુલ મુદ્રિથી ભાંગે
 છે. શમરીના અણકા ભોરથી ભાંગે છે. પ્રેમમાં સામગ્રીનું મહત્ત્વ નથી
 પ્રેમમાં જે પ્રસાદ છે તે પકવાણમાં ક્યાં છે? આથી વિશ્વંભરને જો સાક્ષાત્
 ભોજન કરાવવું હોય તો પ્રેમ એ એકમાત્ર ધરત છે. જે ભક્તિથી ભોજન
 આણે, ભક્તિથી આપે અને જે પવિત્રાત્મા હોય તેનું ભગવાન આરોગે છે.
 ભક્તિની સમૃદ્ધિ અને પવિત્રતાની જ પત્તિ ભગવાનને હાવે છે. હાવની ભડકી
 વિશ્વંભરના પારણાં કરાવે છે. પત્રપુષ્પ કે કેઈ અન્ય સાંસારિક વસ્તુ પ્રભુની
 પ્રસન્નતાનું કારણ નથી. ભક્તિભાવ જ પ્રભુને હાવે છે. આથી પ્રેમરૂપા
 ભક્તિ જ પ્રભુની પ્રસન્નતાની સાધક છે એ સ્વરૂપ છે. ભક્તમાત્રને આ
 પ્રેમાનુભવ છે

પ્રશ્ન ૧૬: સમર્પણયોગનું ફળ શું? કયા કારણે ભગવાનને જ બધું
 સમર્પી દેવું ઘટે? સમર્પણયોગ કોણ કરી શકે?

મુક્તિ અને પ્રભુની પ્રાપ્તિ એ સમર્પણ યોગનું સાક્ષાત્ સ્વાનુભવગમ્ય
 ફળ છે. કર્તાત્વ અને તે દ્વારા ભોક્તાત્વને ખૂંસવાનો આજ એક રાજમાર્ગ
 છે. કર્મમાત્ર પ્રભુનું આરાધન હોવું ઘટે. પ્રભુ પ્રીત્યર્થે જે કર્મમાત્ર કરે તે
 માણસ કર્મ અને તેનાં ફળ પોતાના છે એમ કદી માની ન શકે. કેમકે
 પ્રીતિમાં પ્રેમપાત્રનું આરાધન મુખ્ય છે. પ્રેમી જેનાથી પ્રમન્ન થાય તે પ્રેમીએ
 કરવાનું છે. પ્રભુ પ્રેમપાત્ર છે. પ્રભુ જેનાથી પ્રસન્ન થાય તે ભક્ત કરે.
 ભક્ત જે કંઈ કરે તે બધું પોતાને સોંપી દેવા-અર્પિત કરવા પ્રેમપાત્ર પ્રભુ
 “તત્કુરુત્તમદર્પણમ્”માં આવે છે. પ્રભુ ભાંગે અને જીવ ન આપે તો તે

જીવનું મહા દુર્લભ! કર્મ અને તેના ફલદાનમાં શુદ્ધિ હૂંપાઈ છે. તેમકે કર્મનો શુભ કે અશુભ ફળ દાતાને સ્પર્શતાં નથી જ્યાં કર્મ અને તેનાં શુભાશુભ કર્મો દાતાને ન આડે ત્યાં કર્મની પકડ હીલી થઈ જાય છે. એટલે કે રાગદ્વેષ મોળા પડી જાય છે. અને રાગદ્વેષનો વેગ મંદ થઈ જાય ત્યાં સંન્યાસ-યોગ-સમર્પણ યોગ-પ્રેમપાત્ર પ્રભુને જન સુદ્ધાં સોપી દેવાની સમાધિમય મનોદશા પેદા થાય છે. આ સમર્પણ યોગને લઈને હૃદયની ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચતમ ભૂમિકા પ્રકટ થતી જાય છે. પ્રસન્નતા વધતી જાય છે. શુદ્ધિની દીપ્તિ વધતી વધતી નિરંજન પરમાત્માની સમતાને હૃદયમાં પ્રકટ કરે છે. અને છેવટે જીવ અને શિવનું સામ્ય પ્રકટ કરી જીવનને સાચુંક બનાવી દે છે. આ છે સમર્પણયોગનું માહાત્મ્ય. પ્રભુ પરમપ્રેમનું પાત્ર છે. એનું જ બધું છે, અને આથી એનું એને જ સમર્પિત થવું ઘટે કેમકે જેનું જે હોય તે તેને આપી દેવું ઘટે, ન આપી દેવાય તો રાખનાર ચોર છે. અને ચોરી એ કાંઈ બૂવણુ નથી. એ તો પ્રેમનું બારે કલંક છે. આથી બધું જ પ્રેમપાત્રને આપી દઈ, ખાલી થઈ જવું અને તે દ્વારા વિશુદ્ધિ અને પ્રેમની દેખાણી કરવી ઘટે. આથી દરેક દેશ અને દરેક કાળમાં પરમ પવિત્ર અને ઉત્તમ પ્રેમ પાત્રરૂપે પરમાત્માને જ સર્વકર્મ ફલ સહિત સમર્પિત કરી દેવાં રક્ષાં ભક્તિપૂત હૃદય જ સમર્પણુ યોગ સાધી શકે છે.

પ્રશ્ન ૧૭ : ભગવાન સૌ જુતોમાં સમ છે એટલે શું ? ભક્ત અને ભગવાન એકબીજાનામાં હોય છે એટલે શું ?

ભગવાન જુતમાત્રમાં સમ છે એટલે કે અંતરાત્મારૂપે તુલ્ય છે. ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર ગણ્યાતા જીવથી માંડીને તે અહ્યાપર્યંતના તમામ દેહોમાં ભગવાન અંતરાત્મા રૂપે એક સરખા વ્યાપ્ત છે. કીડીનો અંતરાત્મા નાનો, ક્ષુદ્ર અને બ્રહ્માનો મોટો કે ભવ્ય નથી. સૌ પ્રાણીમાં અંતરાત્મારૂપ પરમાત્મા સમાન છે. અર્થાત્ સૌનું મૌલિકસ્વરૂપ એક સરખું છે તેમાં સ્ફેગે બેદભાવ નથી. તે અનન્ત બેદ દેખાય છે તે પ્રકૃતિનો કરેલો છે. અને આથી જ અંતરાત્મારૂપ પરમાત્માને કાઈ બદલો નથી કે કાંઈ ચેરી નથી. એ હોય જ તો સૌ એને એક સરખા બદાલા જ છે. આથી સ્થાવર જંગમ સૌનું અંતરાત્મારૂપે તુલ્ય છે અને આથી જ આ જ્ઞાનપૂર્વકની ભક્તિ ભાવપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન છે. આમ છે છતાં જે ભક્તો સૌના અંતરાત્મારૂપ પરમાત્માને પરમ પ્રેમથી જાળે છે એટલે કે તેની આશુ પાવન કરે છે. તેમને

પોતાનામાં પરમાત્મા પ્રકટ થયેલો જણાય છે. અને તેઓ પોતે પરમાત્મામાં રહેલા સમન્વય છે. અર્થાત્ તે લક્ષ્મી અને પરમાત્માનું આંતર સ્વરૂપ એક હોઇને એમાંથી એકેય ખીલતે વીસરતા નથી. તેવા ભક્તો ભગવાનને તત્વતઃ જાણતા હોઇને તેની લક્ષ્મીમાં દિનસત તત્પર રહે છે. પરમાત્મા તેઓનો આત્મા હોઇને તેવા ભક્તોના યોગદ્વેશનું વદન કરતા-રહીને તેમના ઉપર આત્મદાન સુધીનો પૂર્ણ અનુગ્રહ કરે છે.

પ્રશ્ન ૧૮ : ભગવાનની લક્ષ્મીનું મહાત્મ્ય શુ ? ગર્ભકાલ સુધીનો દુરાચાર રૂઢ આજે શુ સાચે જ લક્ષ્મીથી સાધુ-સદાચાર રૂઢ થઇ શકે છે ? જો એમ હોય તો તેમાં રહસ્ય શુ ?

ભગવાનની ભક્તિનું માહાત્મ્ય અતિવદનીય છે. એનો પૂરો પરચો તો જાત અનુભવે જ વધારે સમન્વય. ભક્તિને લઇને અનુષ્ઠ કરી ભટ થતો નથી. એટલે કે ભગવાનનો ભક્ત અર્થે કે પેલી દુનિયામાં કદી નાશ પામતો નથી. ટૂંકમાં પુરુષાર્થથી કદી ચ્યુન થતો નથી. લક્ષ્મી જ્યારે પરિપક્વ થાય છે અને એની છેલ્લી દૃઢ પહોંચે છે ત્યારે એમાંથી મુક્તિ પણ ફળે છે. આથી મુક્તિ પર્યન્તનું ફળદાન અને તે માટેની યોગ્યતા એટલે કે મુક્તિ માણવા માટે જોઈતી યોગ્યતા જોઈએ તેટલી તમામ ભક્તિ છવને આપે છે. આથી જે અનન્ય લાવે ભગવાનને લાગે તે ગર્ભ કાલ સુધી લાગે નહીં હોય, પણ જે ધડીથી ને જાગે તે ધડીથી તે સદાચારી થતો જાય છે. સદાચારના સંસ્કારના પ્રમળ સંચયથી તે વિશુદ્ધ પુષ્પિ થાય છે. અને વિશુદ્ધ પુષ્પિ ધર્માત્મા થાય છે. જે ધર્માત્મા અને તે શાન્તિ પામે જ. આથી ભગવદ્ભક્તિમાં જે કાંતિ આણવાની અપાર શક્તિ છે તેમાં અશ્રદ્ધા મૂકવી એ અમંગલસૂચક છે. કેમકે ભક્તિમાં પાપનું મૂળ કારણ જે અજ્ઞાન તેને નાશ કરવાની ભારે શક્તિ છે ગર્ભકાલ સુધીના રૂઢ દુરાચારીને માટે પણ આજે જો તે શુભનિષ્ઠ કરે તો ઉત્તરને માટે પૂરો અવકાશ છે. અહીં જ સત્યની શરણવત્સલતાનો પરચો છે. ગર્ભકાલ સુધી અસત્યની સેવા કરી અને આજે સત્યને વળગવાનો નિશ્ચય કરે તો સત્ય એમ નથી કહેવું કે ગર્ભકાલ સુધી તું મારાથી વેગળો હતો માટે આજે તને પાસે નહીં આવવા દઉં. જે કરોઃ વર્ષે પણ સત્ય પોતાનું શરણ આપવા-દર્શનમાં તત્પર છે. એમાં જ સત્યની નિરંજનતા નિષ્પક્ષતા-દયા અને માહાત્મ્યની અવધિ છે અને ભગવાનની ભક્તિ એ પરમ સત્ય છે. સત્યનું સત્ય પરમાત્મા અહીં જ કુરુણાનિધાન અને છે. તે તો ક્યારે છત્ર તેને વળગે એટલી જ રાહ જોઈ રહ્યા છે. એક વખત છત્ર સાચાં

દીવ્યથી તેને વળગ્યો એટલે તેને ધોવાનો-સાફ કરવાનો-દિનતમ માર્ગે
ચલાવવાનો, તેને નિષ્પાપ કરવાનો અને તેને શાંતિ દેવાનો અને છેવટે
સ્વસ્થમાન કરવાનો પરમાત્માનો ઇગરો છે. પ્રેમની એ અમિયાર્થ દરજ્જો થઈ
પડે છે. આથી ભગવદ્ ભક્તિમાં જે દયાક્રુતા છે, જે ક્રુણા છે, જે પાવનતા
કે, જે શાંતિજનકતા છે, તે ક્યાંય નથી.

પ્રશ્ન ૧૯ : કયા કારણસર ભગવાન અર્જુનને ભગવદ્ભક્તિ જનતા
આમંત્રણપૂર્વક કહી રહ્યા છે ?

અર્જુનને અને તેના દ્વાગ પ્રત્યેક છવે ભક્તિ જનવું જોઈએ એ માટે
ભગવાને તો ત્રિશશિનો દિસાખ માંડ્યો છે. ભગવાનનો પાણવ પકડીને, પાપી,
ઝી, વૈશ્યો અને શૂદ્રો સુધ્યાં જે પરમગતિને પામતાં હોય તો પછી પવિત્ર
બ્રાહ્મણ અને રાજર્ષિઓ તે પદ્ધતિને પામે, એમાં શી નવાઈ ? અર્થાત્ સામાન્ય
રીતે જેની અસંસ્કારી પ્રકૃતિ ગણાય એવા છવે પણ ભક્તિના માદ્યાભ્યે
કૃતાર્થતા મેળવી શકે છે તો પછી જે સામાન્ય રીતે સંસ્કારી પ્રકૃતિવાળા
ગણાય તેઓ ભક્તિના બળે કૃતાર્થ થાય એમાં શો શક ? આથી આ મનુષ્ય
દેહને પ્રાપ્ત કરીને તો એક ભક્તિ જ કર્તવ્ય હોય છે. માનવ દેહ દુર્લભ છે.
દેવોને પણ અપ્રાપ્ય છે. એનાં સાચાં મૂલ્યાંકન અને સદુપયોગ જે ન થયાં
તો ઉપનિષદના ઋષિની ભાષામાં કરીએ તો-ન ચેદ્ દદાવેદીન્ મહર્તી
ચિનષ્ટિઃ-મહા નાશ આપણે માટે અનામત છે. આથી આ અનિત્ય અને
અનિત્ય સુખવાળો માનવદેહ પ્રાપ્ત કરીને-પ્રભુકૃપાથી જ્યારે સર્વપુરુષાર્થ
સમર્થ માનવદેહ જ મળ્યો છે ત્યારે તો તેમાં ભગવદ્ ભક્તિ એક જ કર્તવ્ય
હોય છે. ભક્તિમાં જે દેહ ક્ષીણ થાય તો તે તેનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ થયો
કહેવાય. તેમાં જ તેનાં સાચાં મૂલ્ય મુલ્યમાં કહેવાય. ભક્તિની મર્યાદા બહારનું
જે કંઈ દેહથી થાય તે તેનો કેવળ દુરુપયોગ ગણાય. કેમકે તેમાં ખોટી
ગણતરી છે. આથી ભગવાન આમંત્રણપૂર્વક અર્જુનને ભક્તિનિર્ઠક થવા કહી
રહ્યા છે.

પ્રશ્ન ૨૦ : ભગવાનની ભક્તિ કેવી રીતે કરાય ?

